

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 7, 1996

1 – 2

Ianuarie – Februarie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), **VENERA ACHIM**, **PAUL CERNOVODEANU**, **VIRGIL CIOCÂLTAN**, **FLORIN CONSTANTINU**, **EUGEN DENIZE**, **ANDREI EŞANU**, **GEORGETA PENELEAFILITI**, **NAGY PIENARU**, **APOSTOL STAN**, **ION STANCIU**.

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.

În țară, revista se poate procura pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr.1, Sect.1, P.O. Box 33– 57, Fax 401– 222 6407, Tel. 401 – 618 5103; 401– 222 4126, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniei 35 – 37, Sect. 4, P.O. Box 61 – 170, Fax 401 – 312 2425; 401 – 634 7145, Tel. 401 – 634 6345, București, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29 A, ap. 66, Sect. 3, P.O. Box 57– 88, Fax 401 – 312 5109, Tel. 401 – 643 9390; 401– 312 5109, București, România.

La revue „Revista istorică” paraît 6 fois par an en numéros doubles.

Toute commande de l'étranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33– 57, Fax 401 – 222 6407, Tel. 401 – 618 5103; 401– 222 4126, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S. R. L., Șos. Olteniei 33 – 37, Sect. 4, P.O. Box 61 – 170, Fax 401 – 312 2425; 401 – 634 7145, Tel. 401 – 634 6345, București, România.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)
NAGY PIENARU
VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei „REVISTA ISTORICĂ”, Bdul Aviatorilor nr. 1, 71247 – București, tel. 650.72.41.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr.13, Tel. 410.32.00

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOM VII, NR. 1–2
Ianuarie – Februarie 1996

S U M A R

BANATUL ÎN EVUL MEDIU

ALEXANDRU MADGEARU, „Gesta Hungarorum” despre prima pătrundere a ungurilor în Banat	5
IOAN HAȚEGAN, Habitatul și populația Banatului medieval	23
VIOREL ACHIM, Catolicismul la români din Banat în evul mediu	41

BANATUL HABSBURGIC

MARTA FATA, Die deutsche Auswanderung nach Südosteuropa im Spiegel der Literatur mit besonderer Berücksichtigung der württembergischen Auswanderung ins Banat....	57
COSTIN FENEȘAN, Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)	73
HORST FASSEL, Cristoph Ludwig Seipp, ein Gegner Wielands, in Temeswar und Hermannstadt	87

IZVOARE

EUGEN DENIZE, Timișoara între imperiali și otomani în 1551 – 1552. Un nou izvor spaniol	107
OVIDIU CRISTEA, Cerbii lui Mihai Viteazul: o ipoteză	117

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

I.C. FILITTI: <i>Jurnal (X) (Georgeta Penelea-Filitti)</i>	119
--	-----

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Cronică: relațiile științifice italo-române; Sesiune științifică omagială: „I. C. Filitti –
50 de ani de la moarte”, Academia Română, 13 septembrie 1995 (*Nagy Pienaru*);

„Revista istorică”, tom VII, nr. 1 – 2, p. 1 – 150, 1996

Conferință la Institutul de istorie „N. Iorga” – 19 septembrie 1995 (Nagy Pienaru); Sesiunea de comunicări: „File de cronică argeșeană” de la Muzeul municipal Curtea de Argeș, 6 – 7 octombrie 1995 (George Georgescu-Șuici); Sesiunea „Carol Wahlstein și epoca sa”, București, 20 octombrie 1995 (Adrian-Silvan Ionescu); Stagiul de cercetare-documentare în Statele Unite al Americii, 12 aprilie – 12 octombrie 1995 (Irina Gavrilă).....

NOTE ȘI RECENZII

- • Austro – Turcica, 1541 – 1552; *Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*, ed. Srećko M. Džaja, în colaborare cu Günter Weiss, R. Oldenbourg Verlag, München, 1995, 771 p. (Ileana Căzan); • • *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627 – 1707)*, Edidit István György Toth, Roma – Budapest, 1994, 459 p. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1) (Viorel Achim); • • *Români în știință și cultură occidentală. Enciclopedie*, Davis, 1992, 400 p. (Mihai Sorin Rădulescu); EUGÈNE BOIA, *Romania's Diplomatic Relations with Yugoslavia in the Interwar Period*, 1919 – 1941, Columbia University Press, New York, 1993, 501 p. (Florin Anghel); IOAN HAȚEGAN, *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de jos. Comunități, populație și habitat într-un spațiu de interacțiuni culturale*, Edit. „Almanahul Banatului”, Timișoara, 1995, 132 p. + 27 p. il. + 3 h. (Venera Achim); OTHMAR PICKL; HELMUTH FEIGL, *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock*, Redaktion: Friederike Goldmann, Willibald Rosner, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1992, 235 p. (Daniela Argeșeanu).....

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES
TOME VII, Nos. 1 – 2
January – February 1996

CONTENTS

THE BANAT IN THE MIDDLE AGES

ALEXANDRU MADGEARU, "Gesta Hungarorum" Concerning the First Hungarian Raid in the Banat.....	5
IOAN HATEGAN, Habitat and Population in the Medieval Banat.....	23
VIOREL ACHIM, Catholicism and the Romanians of the Banat in the Middle Ages	41

THE HABSBOURG BANAT

MARTA FATA, Die deutsche Auswanderung nach Südosteuropa im Spiegel der Literatur mit besonderer Berücksichtigung der württembergischen Auswanderung ins Banat...	57
COSTIN FENEŞAN, The Caransebes at the Beginning of the Second Period of Habsbourg Domination (1688).....	73
HORST FASSEL, Cristoph Ludwig Seipp, ein Gegner Wielands, in Temeswar und Hermannstadt	87

SOURCES

EUGEN DENIZE, Timișoara Between the Imperials and the Ottomans in 1551 – 1552. A New Spanish Source	107
OVIDIU CRISTEA, Michael the Brave's Deer: A hypothesis	117

MEMOIRS, CORRESPONDENCE, NOTES

I. C. FILITTI: Diary (X) (<i>Georgeta Penelea-Filitti</i>).....	119
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

Chronicle: Italian – Romanian Scientific Relations; Scientific Session: "I. C. Filitti – Fifty Years Since His Death", the Romanian Academy, 13 September 1995 (Nagy
--

„Revista istorică”, tom VII, nr. 1– 2, p. 1– 150, 1996

Pienaru); Conference at the Institute of History "N. Iorga" – 19 September 1995 (Nagy Pienaru); Session of Communications "Pages of Chronicle From the Argeș Region" at the Municipal Museum Curtea de Argeș, 5 – 6 October 1995 (George Georgescu-Șuici); The Session "Charles Wahlstein and His Epoch", Bucharest, 20 October 1995 (Adrian-Silvan Ionescu); Researchs Stage in the United States, 12 April – 12 October 1995 (Irina Gavrilă).....

NOTES AND REVIEWS

- * * Austro – Turcica, 1541 – 1552; *Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*, ed. Srećko M. Džaja, in collaboration with Günter Weiss, R. Oldenbourg Verlag, München, 1995, 771 pp. (Ileana Căzan); * * *Relationes missionariorum de Hungaria et Transsilvania (1627 – 1707)*. Edidit István György Toth, Rome – Budapest, 1994, 459 pp. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1) (Viorel Achim); * * *Români în știință și cultura occidentală. Enciclopedie* (The Romanians in Western Science and Culture. Encyclopedia), Davis, 1992, 400 pp. (Mihai Sorin Rădulescu); EUGÈNE BOIA, *Romania's Diplomatic Relations With Yugoslavia in the Interwar Period, 1919 – 1941*, Columbia University Press, New York, 1993, 501 pp. (Florin Anghel); IOAN HAȚEGAN, *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de jos. Comunități, populație și habitat într-un spațiu de interacțiuni culturale* (Medieval Culture and Civilization in Mureșul de jos. Communities, population and habitat in an Area of Cultural Exchanges), Edit. "Almanahul Banatului", Timișoara, 1995, 132 p. + 27 p. il + 3 h. (Venera Achim); OTHMAR PICKL, HELMUTH FEIGL, *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter der Barock*, Redaktion: Friederike Goldmann, Willibald Rosner, Verlag des Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1992, 235 pp. (Daniela Argeșeanu)

BANATUL ÎN EVUL MEDIU

„GESTA HUNGARORUM” DESPRE PRIMA PĂTRUNDERE A UNGURILOR ÎN BANAT

ALEXANDRU MADGEARU

Dificila problemă a credibilității informațiilor aduse de Notarul Anonim trebuie reluată, renunțând la exagerările care au făcut din acest text un tabu. Mai cu seamă, este necesară cercetarea sa în comparație cu mărturiile arheologice, care nu au fost utilizate de D. Onciu, V. Pârvan și Gh. I. Brătianu – istoricii români care au supus acest izvor la o critică amănunțită. Într-echipajele care rămân a fi lămurite este și cea a credibilității informațiilor despre „voievodul” bănățean Glad.

Informațiile despre Glad apar în două capitole din *Gesta Hungarorum*: 11 și 44. Capitolul 11 conține doar o referire sumară, introdusă în preținșul discurs al „ducelui din Galiția”¹: „Teritoriul însă care se întinde de la fluviul Mor[u]s până la fortăreața Urscia 1-a ocupat un oarecare duce cu numele Glad, care a ieșit cu ajutorul cumanilor din fortăreața Vidin, și din ai căruia urmași s-a născut Ohtum (...).”

Relatarea despre Glad din capitolul 44 este, de fapt, prima parte a unei povestiri mai ample despre isprăvile căpitanilor Zuard, Cadusa și Boyta, care, după ce l-au înfrânt pe Glad, au plecat mai departe într-o incursiune în „Grecia”. La rândul ei, această poveste constituie o digresiune în cadrul narării principale, căci firul acesteia este întrerupt în prima jumătate a capitolului 44, în momentul poposirii lui Arpad în insula Csepel, fiind reluat în capitolul 46, după terminarea relatării despre campania celor trei căpitanii. Să notăm că și relatarea despre conflictul cu ducele ultrasilvan Gelou este tot o digresiune. Notarul Anonim a acordat campaniei celor trei o importanță secundară, deoarece titlul capitolului este *De insula Danubii*.

În capitolul 44, se arată cum Arpad a hotărât „să trimîtă o armată împotriva ducelui Glad care avea domnie [dominium] de la fluviul Morus până la fortăreața Horom².” „Iar în scopul acesta au fost trimiși Zuardu și Cadusa și Boyta, care, după ce și-au luat rămas bun, au plecat călări și au trecut peste Tisa la Kenesna³ și au descălecat lângă râul Seztureg⁴. Și nu s-a aflat nici un dușman care să ridice

¹ Urmăram traducerea lui Gh. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, I, București, 1934, p. 83, 110–111. Ediția critică în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. J. Szentpétery, Budapest, 1937, (abreviat SRH, în continuare), p. 49 (cap. 11), 89–91 (cap. 44).

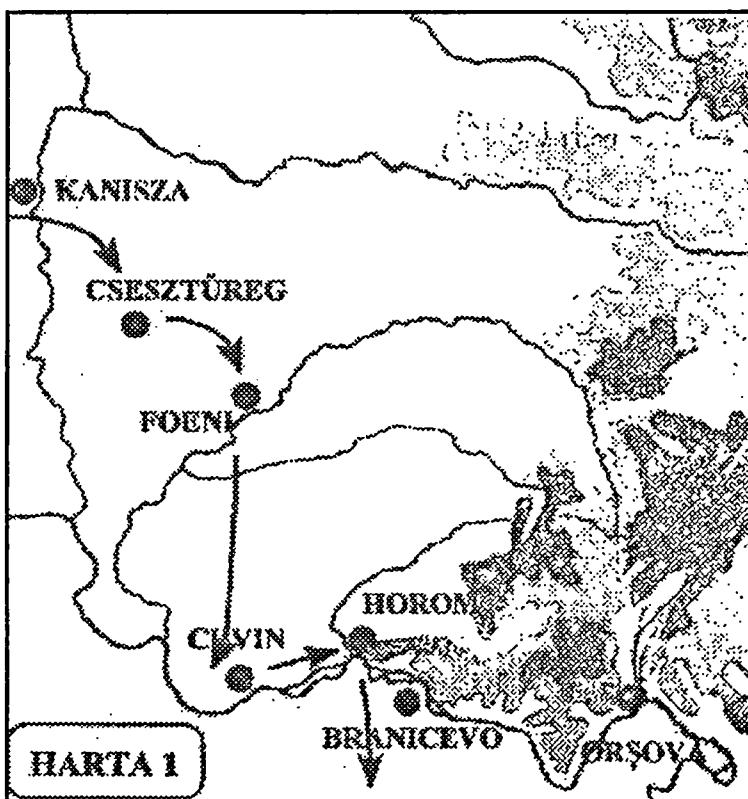
² Banatska Palanka sau Ram.

³ Kanisza.

⁴ Csesztüreg, la sud de Kikinda.

confluentei Mureş – Tisa. Ei au trecut Tisa ceva mai la sud, pe la Kanisza și au înaintat prin zona deschisă din vestul Banatului. *Obiectivul urmărit nu era nicidecum cucerirea țării lui Glad, ci atacarea Bulgariei și a Imperiului Bizantin.* Calea aleasă era cea mai potrivită; ea a fost folosită și în campaniile antibizantine ale Ungariei din 1129, 1154 și 1182.

Există un detaliu neverosimil în relatare. Dacă ungurii au ajuns până la Orșova, de ce nu au trecut Dunărea pe acolo și s-au întors către vest, spre Branicevo? De fapt, cum anume au ajuns călăreții maghiari de la Cuvin la Orșova, știind că drumul dintre cele două puncte trece prin Cazane și este greu accesibil? Suntem de părere că Orșova nu a fost atacată cu ocazia acestui raid. Atacurile ungurilor erau fulgerătoare și nu avea sens această deviere de la direcția principală de atac care era, repetăm, teritoriul sud-dunărean. Considerăm că, de la Cuvin, ungurii au trecut Dunărea pe la Banatska Palanka (Horom) și, de acolo, au înaintat pe valea Moravei – care era calea cea mai ușoară de acces către interiorul Peninsulei Balcanice. (Vezi harta 1). Notarul Anonim a introdus în relatare cucerirea Orșovei și a cetății Branicevo, fiindcă avea nevoie să legitimeze

stăpânirea Ungariei asupra acestor puncte strategice.

Glad era considerat de Notarul Anonim un conducător independent. Denumit *dux*, el posedă și *dominium*, la fel ca și Gelou; astfel, el este un egal al lui Arpad, care este intitulat tot *dominus*. Nu se arată explicit care era reședința sa. Cetățile de la Cuvin și Orșova sunt amintite doar ca locuri de refugiu în fața ofensivei ungurilor. Nu se spune nimic despre soarta lui Glad (spre deosebire de Gelou). Fiindcă este menționat urmașul său Ahtum, putem considera că Notarul Anonim era încredințat că Glad și-a păstrat puterea, într-un fel sau altul, după ce a cedat cetățile Cuvin și Orșova.

Credibilitatea relatării despre înfrângerea lui Glad a fost contestată, la fel ca și a celor despre Menumorout și Gelou. Nu vom face aici expunerea întregului istoric al problemei. Amintim doar că argumentul principal al contestatarilor credibilității este cel al transpunerii în vremea lui Arpad a unor evenimente mai apropiate de epoca redactării *Gestei Hungarorum*.

În general, Notarul Anonim a mutat fapte ulterioare în timpul primului duce. Bazându-se pe izvoare orale (pe tradițiile conservate în mediul nobiliar), precum și pe unele *Gesta* mai vechi, care, la rândul lor, au consemnat asemenea tradiții, opera Notarului Anonim a fost în mod inevitabil viciată de caracterul defectuos al transmiterii informațiilor pe cale orală. Aproape toate episoadele sunt atribuite epocii lui Arpad; ele se concentrează în jurul eroului întemelitor al Ungariei. Urmașii lui Arpad până la Ștefan I sunt pomeniți foarte sumar, tocmai pentru a sublinia faptul că protagonistul operei este Arpad. Pentru a-i construi un prestigiu dătător de legitimitate, lui Arpad îi sunt atribuite toate cuceririle și raidurile victorioase întreprinse de războinicii maghiari, deși acestea au continuat mult timp după 907.

Un exemplu elocvent este cel al modului în care este pomenită de *Gesta Hungarorum* catastrofala înfrângere suferită de unguri la Lechfeld (lângă Augsburg), în 955. Trecem peste minimalizarea gravității înfrângerii, care este în spiritul tendinței propagandistice a operei. Din punctul nostru de vedere, ne interesează datarea bătăliei, pe care Notarul Anonim o plasează „în al cincilea an al domniei împăratului Conrad” (cap. 55). Or, Conrad a domnit între 911 și 919. Bătălia a fost datată cu patru decenii mai devreme. Eroarea se află și în alte cronică⁹. Constatăm și unele neconcordanțe cronologice între diferențele pasajelor ale *Gestei Hungarorum*. În capitolul 50, în care se vorbește despre a doua campanie contra lui Menumorout, se afirmă că în același an s-a născut Zulta (Zoltan), moștenitorul lui Arpad. Totuși, după încheierea războiului (cap. 51), Zulta se căsătorește cu fiica lui Menumorout, cu puțin timp înainte de 907, când – zice Notarul Anonim – a murit Arpad (cap. 53). Desfășurarea evenimentelor este imposibilă. Ori Zulta s-a născut de fapt cu mult timp mai înainte, ori războiul a avut loc mai târziu.

Astfel, devine evident faptul că nu putem fi siguri că luptele cu Menumorout, Glad și Gelou s-au petrecut în timpul lui Arpad, adică în primul deceniu al secolului al X-lea.

⁹ SRH: I, 109, 307 (*Chr. Hung. comp. saec. XIV*); II, 64 – 65 (*Chr. Monacense*), 142 (*Chr. Henrici de Mügeln*).

folosirea termenului de sorginte bizantină *Blachi* nu este o dovedă a unei transpuneri în secolele IX–X a unor informații livrești de origine bizantină referitoare la statul Asăneștilor, deoarece termenul, în această formă, era oricum utilizat, în mod oficial, în documentele maghiare, în epoca Notarului Anonim. Bănuiala că relatarea din capitolele 44 – 45 al *Gestei Hungarorum* ar fi anacronică nu se intermeziază, deci, pe nimic sigur. În plus, după cum vom arăta mai jos, campania în Imperiul Bizantin descrisă în capitolul 45 este confirmată de izvoarele bizantine contemporane.

Gh. I. Brătianu presupunea că Notarul Anonim a imaginat relatarea despre războiul contra lui Glad și contra Imperiului Bizantin, pornind de la date referitoare la campaniile Ungariei din 1129 și 1154, care au urmat același traseu. Titlul de „duce al bulgarilor” ar fi introdus ca urmare a confuziei făcute cu titlul de *dux*, conducător al *themei* bizantine a Bulgariei, care exista în secolul al XII-lea¹⁶. Observăm însă că Notarul Anonim acordă titlul de duce tuturor inamicilor lui Arpad.

Desigur că amănuntele desfășurării conflictului pot fi preluate din surse ale altor evenimente, ori pur și simplu imaginate de Notarul Anonim. Nu avem însă de ce să ne îndoim de faptul că Notarul Anonim a pornit de la o tradiție reală, care amintea luptele ungurilor cu un conducător local, denumit Glad.

Existența lui Glad nu este atestată în alte izvoare narative, în afara operei Notarului Anonim. Ea este însă confirmată de câteva toponime care păstrează amintirea acestui personaj. Înainte de a le cita, credem de cuviință să amintim că, de regulă, în Ungaria medievală, toponimia a păstrat numele conducătorilor din secolul al X-lea. Exemplele sunt numeroase; pe baza lor, György Györffy¹⁷ a putut stabili zonele stăpâname de „căpitani” menționati în *Gesta Hungarorum*.

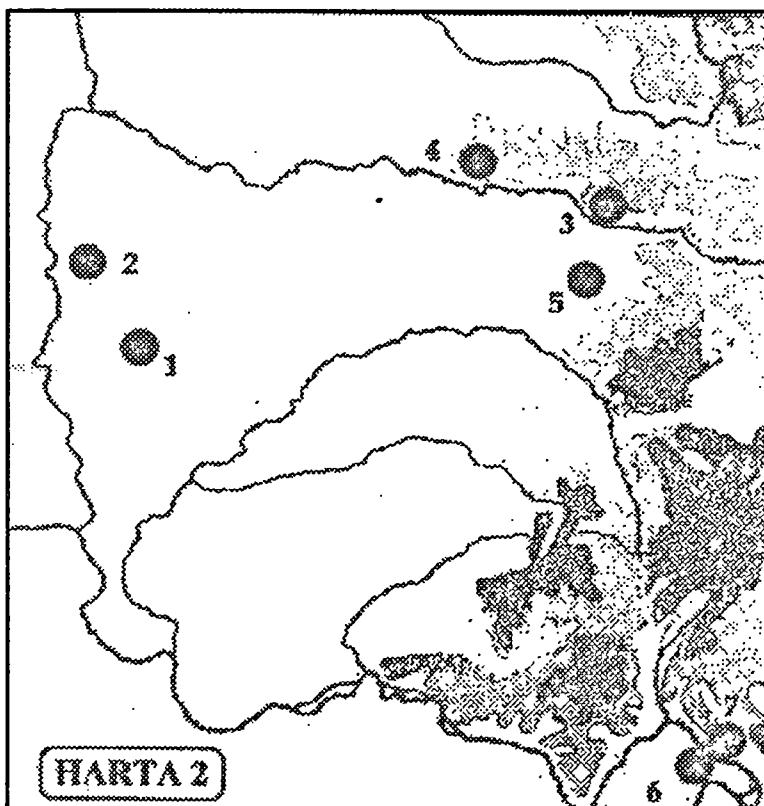
În privința lui Glad, în Banat se cunosc următoarele toponime (vezi harta 2):
 1 – Galad, mănăstire atestată începând din 1333 (în Banatul sărbesc, în apropiere de Kikinda, unde se află și locul Pusta-Galad);
 2 – Gládska (ulterior, Galaczka), pârâu lângă Arać;
 3 – Valea Gladu, lângă Vărădia de Mureș;
 4 – Galadua (mai târziu, Cladova, com. Păuliș, jud. Arad), atestat astfel din 1308; aici s-a descoperit o fortificație din secolele X – XI, despre care va fi vorba mai jos;
 5 – Cladova (com. Bethausen, jud. Timiș, la nord de Lugoj), atestat din 1453;
 6 – Kladovo, pe malul sărbesc al Dunării, vis-à-vis de Turnu-Severin;
 7 – Schela Cladovei, jud. Mehedinți¹⁸.

¹⁶ Gh. I. Brătianu, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois*, „Acta Historica”, , Societas Academica Dacoromania”, München, 10, 1972, p. 110–111; Idem, *Traditia istorica despre intermeierea statelor românești*, București, 1980, p. 212–213.

¹⁷ G. Györffy, Über das Siedlungssystem der landnehmenden Ungarn, „Archeologiai Ertesítő”, 97, 1970, 2, p. 191–242.

¹⁸ K. Juhász, *Die Stifte der Tschanaider Diozese im Mittelalter*, Münster, 1927, p. 165–172; N. Draganu, *Români în veacurile IX – XIV pe baza toponimiei și a onomasticiei*, București, 1933, p. 227; D. Pais, în SRH, p. 49, nota 7; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din*

În ciuda asemănării fonetice, se pare că toponimul *Gladna* nu are nici o legătură cu Glad, el provenind din slavonul *gladinu* = „flamând”¹⁹. Toponime identice există în mediul sărbesc. În schimb, *denumiri precum Cladova sau*

Kladovo nu se cunosc decât în zona care a putut fi stăpânită de Glad.

În actul de donație către mănăstirea Sf. Theodor din Berria (emis de papa Honoriu III în 1216), este menționată o posesiune care fusese primită odinioară de la Clad și Manuel (*a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis*). A fost sesizată asemănarea cu numele lui Glad²⁰, dar este greu de spus dacă este vorba

Transilvania, I, București, 1967, p. 157; G. Györffy, *Über das ...*, p. 234, 242; E Glück, *Contribuții privind istoria părților arădene în secolele IX – X*, în vol. *Studii privind istoria Aradului*, Bucur și 1980, p. 85; M. Rusu, *The Autochtonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th – 11th Centuries*, în vol. *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 243.

¹⁹ E. Petrovici, *Daco-slava*, „Dacoromania”, 10, 1943, 2, p. 242; I. Iordan, *Toponimia română*, București, 1963, p. 323, nota 2; V. Ioniță, *Nume de locuri din Banat*, Timișoara, 1982, p. 219

²⁰ P. Iambor, *Contribuții documentare privind unele așezări românești din sudul și în cadrul feudalismului*, „Acta Musei Napocensis”, 17, 1980, p. 165.

După cum a arătat N. A. Oikonomides, acei *Touropoi* care trăiau în bazinul Vardarului în secolele X – XI nu pot fi decât urmașii ungurilor pătrunși cu prilejul invaziei din 934²⁷. Faptul că ei au ajuns pe valea Vardarului ne determină să presupunem că pătrunderea s-a făcut pe valea Moravei – ceea ce concordă cu relatarea Notarului Anonim (care arată că trecerea Dunării s-a făcut pe la Branicevo).

Astfel, dacă legăm campania contra lui Glad de atacarea Imperiului Bizantin, nu putem admite decât datarea în 934, care a fost, de altfel susținută de E. Glück²⁸. Ofensiva desfășurată de unguri în partea vestică a Banatului nu a fost decât o etapă a unei campanii anti-bulgare. Un asemenea conflict nu ar fi fost posibil decât după moartea puternicului țar Simeon, în epoca de declin militar a țarului Petru. Această datare explică, de altfel, și alianța bulgaro-bizantină consemnată de Notarul Anonim. (În timpul lui Petru, Bulgaria și Imperiul Bizantin erau, într-adevăr, aliate). De parte de a fi un anacronism sau o invenție, alianța bulgaro-bizantină constituie un prețios indiciu asupra veridicității operei Notarului Anonim.

Dacă datăm în 934 campania contra lui Glad, se ridică următoarea problemă: unde stăpânea Glad, în timpul în care o parte a Banatului era deja ocupată de unguri? Facem această afirmație, deoarece o serie de descoperiri arheologice arată că ungurii se aflau în Banat deja în prima treime a secolului al X-lea. În continuare, vom examina aceste vestigii maghiare timpurii. Amplasarea lor poate oferi un răspuns la întrebarea de mai sus.

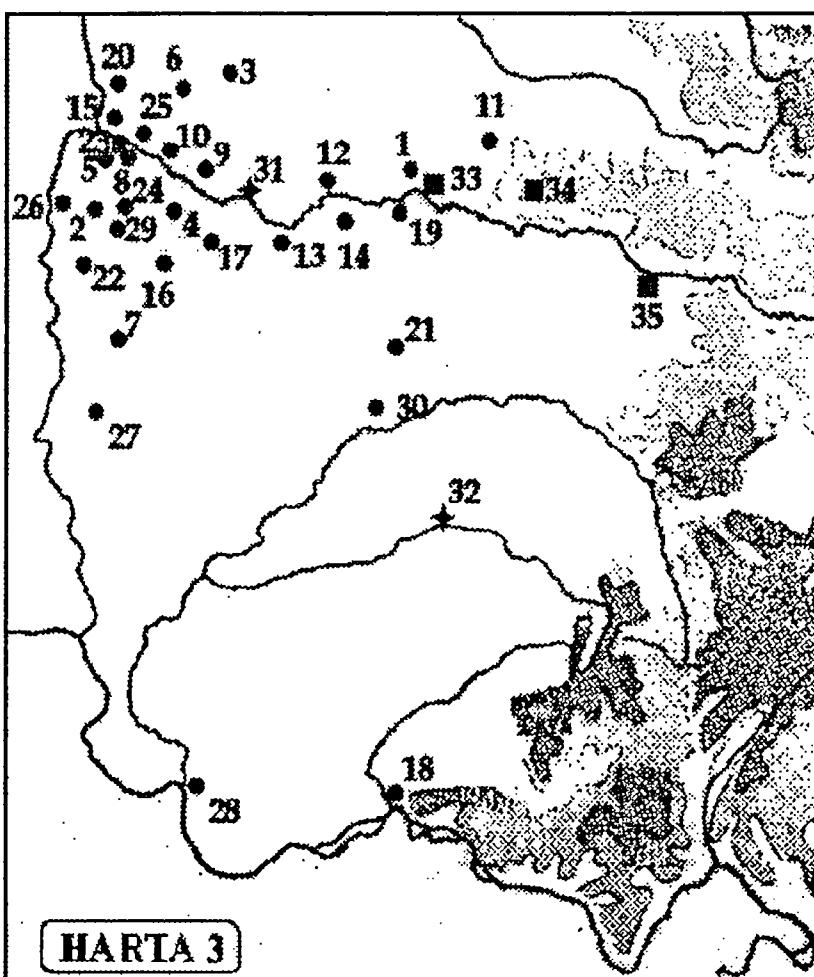
Începem prin a aminti că materialele arheologice maghiare din prima treime a secolului al X-lea pot fi ușor deosebite de cele mai târzii. Prin cercetările începute de Joseph Hampel acum aproape un secol și duse la bun sfîrșit de Attila Kiss, Mechthild Schulze-Dörrlamm și Csanád Bálint²⁹ s-a putut stabili că orizontul arheologic vechi maghiar este caracterizat de următoarele piese: săbii de proveniență orientală (adeseori încrustate cu argint), pandantine cu decor palmetiform, scărițe de șa în formă de pară, aplice în formă de inimă și altele. De obicei, bărbații se înmormântau cu fragmente din caii lor (capul și picioarele). Înhumarea calului a fost treptat abandonată, astfel că prezența oaselor de cal și a harnășamentului constituie un criteriu de datare în perioada timpurie (dar nu totdeauna sigur). Obiectele menționate apar, de regulă, în situri databile până prin deceniul al patrulea al secolului al X-lea. (Cronologia absolută a fost stabilită pe baza monedelor depuse în morminte).

²⁷ N. A. Oikonomides, *Vardariotes – W.I.nd.r. – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, „Südost-Forschungen”, 32, 1973, p. 1–8. Vezi și G. Moravcsik, op. cit., p. 59.

²⁸ E. Glück, op. cit., p. 94.

²⁹ A. Kiss, *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jh.*, în vol. *Die Bayern und ihre Nachbarn*, II (= „Denkschriften des Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil.- Hist. Klasse”, 180, 1985), p. 217–379; M. Schulze-Dörrlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, „Jahrbuch des Romisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz”, 35, 1988, 2, p. 373–477; C. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

- 26) – Novi Kneževac. Necropolă maghiară distrusă, din care s-au recuperat scărițe, zăbale și brățări de tablă⁴¹;
- 27) – (Bálint, nr. 112 a). Novo Miloševo. Morminte cu cai, piese de harnășament, săgeți.

- = Descoperiri maghiare
- = Fortificații
- ◆ = Descoperiri cu caracter etnic nesigur

- 28) – (Bálint, nr. 204). Pančevo. Două morminte de călăreți cu capete și picioare de cai, cu piese de harnășament și cu cinci vârfuri de săgeți;

⁴¹ A. Kiss, op. cit., p. 261; N. Stanojev, op. cit., p. 66.

erau orientate V-E. Inventarul lor este atipic. Deși există un pandantiv și o aplică de origine maghiară, restul pieselor sunt de origine bizantina și vest-slavă (un cercel de tip Köttlach). Descoperirile de la Deta pun probleme deosebite asupra cărora nu putem insista aici. Mai amintim doar că printre obiectele recuperate se numără și o cruce de tip pectoral, precum și o monedă bizantină de bronz de la Leon VI (886 – 912)⁴⁸.

Nu este exclus ca încă din secolul al X-lea să se fi stabilit contacte culturale și chiar relații de rudenie între populația românească și noii veniți – ungurii – care s-au așezat în zona de câmpie a Banatului.

În lumina acestui excurs arheologic, putem conchide că ungurii s-au instalat în colțul nord-vestic al Banatului încă din prima treime a secolului al X-lea, adică într-o vreme în care Glad încă nu fusese atacat. Dacă observăm amplasarea toponimelor care au păstrat amintirea lui Glad, constatăm că ele sunt situate în afara zonei de concentrare a descoperirilor maghiare din apropierea confluenței Mureș-Tisa.

Existența unei locuirii maghiare într-o parte a Banatului, în prima jumătate a secolului al X-lea, este dovedită și de un prețios izvor: *De Administrando Imperio* a lui Constantin Porfirogenetul. Descriind în capitolul 40 teritoriul „Turkiei” (Ungariei), autorul imperial arăta că prin acesta trec râurile Τιμησις, Τουτης, Μορησος, Κρισος, Τιτσα. Este vorba de Timiș, Bega (?), Mureș, Criș, Tisa. În această țară, spune izvorul, „sunt peste tot așezări turcești” (*εν ω εστιν η πασα της Τουρκιας κατασκηνωσις*)⁴⁹. Opera a fost încheiată în 952, deci ea reflectă situația din prima jumătate a secolului al X-lea.

Descoperirile arheologice arată că ungurii au ocupat colțul de nord-vest al Banatului și valea Tisei până la Dunăre în cursul primei treimi a secolului al X-lea. Zona avea o importanță deosebită, căci acolo putea fi interceptată sarea din ocnele din Transilvania, care era transportată pe Mureș. Toponimele atestă, pe de altă parte, stăpânirea lui Glad pe valea Mureșului, în zona Lipova-Săvărșin, adică în sectorul aflat între Munții Zarandului (la nord) și Dealurile Lipovei (la sud). În această zonă cu un relief deosebit de cel al pustei nu s-au găsit (până în prezent) vestigii maghiare vechi. Se poate presupune că Glad și-a păstrat puterea asupra acestei zone, pierzând doar teritoriul de câmpie de la vest de Lipova. Suntem de părere că teritoriul care a rămas sub stăpânirea lui Glad după agresiunea maghiară din 934 cuprindea toată partea munțoasă a Banatului, precum și regiunea de nord-est (Dealurile Lipovei).

Alte mărturii arheologice sunt în măsură să aducă informații suplimentare. La Vladimirescu, lângă Arad (numărul 33 pe harta 3), s-a descoperit o fortificație cu

⁴⁸ J. Hampel, *op.cit.*, II, p. 529–531, III, Taf. 370; I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII*, în *Iumina izvoarelor numismatice*, „Studii și cercetări de numismatică”, 2, 1958, p. 272, nota 4; L. Mărgăritan, *Banatul...*, p. 40 – 41.

⁴⁹ FHDR II, p. 667.

Toate cele trei situri sunt fortificații de refugiu, nu așezări fortificate. Acest grup de fortificații a fost construit, după toate probabilitățile, cândva în secolul al X-lea. Amplasarea sa sugerează că avea misiunea de a păzi valea Mureșului, într-un sector situat la intrarea în Transilvania. Aceste fortificații se află în aceeași zonă unde există trei toponime care transmit numele lui Glad (unul dintre ele fiind chiar fortificația de la Cladova). De aceea, nu este exclus ca ele să fi fost construite în vremea lui Glad, sau în perioada care a urmat. Știind că Ahtum controla traficul de sare desfășurat pe valea Mureșului, ne punem întrebarea dacă nu cumva chiar acesta a fost scopul construirii fortificațiilor. În orice caz, existența fortificațiilor de la Vladimirescu, Cladova și Bulci într-o zonă separată de cea în care s-au descoperit morminte maghiare vechi arată că Glad și-a păstrat puterea asupra nord-estului Banatului. Fortificațiile nu au fost atacate în cursul secolului al X-lea. Nici nu este de mirare, căci se știe că atacul din 934 s-a desfășurat în partea de vest și de sud-vest a Banatului. În acel moment, ungurii nu intenționau să pătrundă în amonte pe valea Mureșului. Distrugerea fortificațiilor de la Vladimirescu și Cladova poate fi pusă în legătură cu agresiunea petrecută în timpul lui Ahtum, pe care noi o datăm în 1003–1004⁵³.

Este interesantă observația lui R.R.Heitel, că în Banat nu s-au descoperit așezări fortificate mari de tip *Burgwall*, de genul celor din Transilvania⁵⁴. Această particularitate a micilor fortificații de refugiu din Banat este legată de o orientare diferită a spațiului bănățean – către sud, nu către sfera de influență moraviană, caracterizată de marile așezări fortificate.

Nici la Cuvin, nici la Orșova nu s-a identificat vreo fortificație din secolele IX–X – ceea ce nu înseamnă că nu ar fi putut exister. La Orșova distrugerile moderne fac imposibile investigațiile. Deci, singurele fortificații care pot fi atribuite epocii lui Glad sunt cele de la Vladimirescu, Cladova și Bulci. Niciuna dintre ele nu poate fi considerată reședință voievodală, din simplul motiv că ele sunt fortificații de refugiu. Nu știm unde s-a aflat reședința lui Glad – dacă a existat, într-adevăr, aşa ceva. Ne putem gândi la Orșova, care, potrivit Notarului Anonim, ar fi fost cucerită de unguri.

Situarea prezumtivei reședințe a lui Glad în partea de sud a Banatului ar fi chiar foarte probabilă, dacă avem în vedere alt detaliu din *Gesta Hungarorum*: Glad ar fi „ieșit” din Vidin. Această afirmație nu o putem înțelege decât ca o referire la legaturile lui Glad cu Bulgaria. Unii cercetători l-au considerat pe Glad un conducător al unei provincii a Bulgariei⁵⁵. Este un punct de vedere exagerat, căci teritoriile nord-dunărene stăpâname de Bulgaria, zonele de margine, formau un fel de tampon interpus între Bulgaria și vecini.

⁵³ A. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regalele Ștefan I al Ungariei, „Banatica”*, 12, 1993, 2, p. 5 –12.

⁵⁴ R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 99.

⁵⁵ R. Browning, *Byzantium and Bulgaria, A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975, p. 87; H. Dimitrov, *op.cit.*, p. 63 – 64.

Se poate conchide că relatarea din capitolul 44 al *Gestei Hungarorum* este, în linii mari, demnă de încredere. Faptul că ungurii au întâmpinat rezistența unui conducător local, pe numele său Glad, care avea legături cu Bulgaria, este întrutotul verosimil. Ceea ce nu se poate admite este datarea conflictului în vremea lui Arpad. De asemenea, unele detalii ale desfășurării luptelor sunt probabil inventate de Notarul Anonim.

“GESTA HUNGARORUM” CONCERNING THE FIRST HUNGARIAN RAID IN THE BANAT

Abstract

The Anonymous *Gesta Hungarorum* (chapter 44) describes the raid against the duke Glad of Banat (who was also mentioned in ch. 11). This attack was, as a matter of fact, the first part of a raid against Bulgaria and the Byzantine Empire, mentioned in Byzantine sources, dated 934. This relation of *Gesta Hungarorum* is anachronic, but based on real events. The anachronism consists in its dating in the age of Arpad – which is a general feature of this writing. The alliance between Blacs, Bulgarians and Cumans was considered an allusion to the age of the Vlacho-Bulgarian Empire (when the source was composed), but it is very probable that the name *Cumans* refers to the Petchenegs. In this case, the relation could reflect the circumstances of the fourth decade of the 10th century. The existence of Glad is confirmed by the place-names that are preserving his memory (*Galad*, *Cladova*, *Kladovo*, etc.).

The archaeological discoveries show that the plain region of Banat was conquered by the Hungarians in the early 10th century. *De Administrando Imperio* (ch. 40) attests this Hungarian settlement near the rivers Mureş, Bega and Tisa, in the first half of 10th century. Glad ruled only over the mountain region and also over the northeastern corner of the Banat, where three earth fortresses of the 10th century were discovered (at Vladimirescu, Cladova and Bulci).

The territory of Banat was previously under Bulgarian domination, but the decline of the Bulgarian power which occurred after the death of Tsar Simeon allowed the separation of this borderline region of Bulgaria.

The conclusion is that the account of the war against Glad is credible, except some details (like the conquest of Orşova, a fortress which was out of the way taken by the Hungarian raid).

HABITATUL ȘI POPULAȚIA BANATULUI MEDIEVAL

IOAN HAȚEGAN

I. HABITATUL ÎN BANATUL MEDIEVAL

Prezentarea, chiar sintetică, a tipurilor de habitat specific populației românești autohtone ca și populațiilor și elementelor alogene de pe teritoriul Banatului medieval impune și o privire asupra primului mileniu al erei creștine. Cu atât mai mult cu cât acum s-au produs și cele două fenomene: formarea poporului și limbii române; prezența elementelor alogene aici, atât ca resturi migratoare cât și prin unele acțiuni de colonizare de mai apoi.

Unul dintre efectele prăbușirii Imperiului Roman – sub impact barbar – l-a constituit ruralizarea treptată a centrelor urbane. Acest proces s-a desfășurat la scară continentală fără putință de a fi stăvilit. Ruralizarea s-a produs atât în zonele atinse de migrații, cât și în cele ferite de acest fenomen. Procesul de ruralizare s-a circumscris logic marilor transformări care cuprinsese ră societatea antică europeană ce își căuta un alt drum. În Dacia și în restul continentului, a părții sale estice, sudice și centrale, au apărut factori ce au favorizat desfășurarea accelerată a acestui proces. Este vorba despre pătrunderea rapidă forțată a populațiilor migratoare și despre seria întreagă de conflicte militare, mari ori mici, inerente acestor migrații.

În ultimele decenii, prin dezvoltarea arheologiei feudale, s-au adus dovezile nepărtinitoare ale procesului de continuitate daco-romană, mai apoi românească și în Banat¹. Aceleași dovezi arheologice aduc probe temeinice privitoare la feudalizarea incipientă a vieții societății preetaticce românești. Cercetarea unui număr considerabil de așezări sătești autohtone și a multora dintre cimitirele acestora a permis concluzionarea că descreșterea demografică pe, și din perioada migrațiilor nu a fost în realitate atât de marcantă pentru români cum narau cărțile de istorie ale veacului al XIX-lea. Cunoscute fiind, până acum, peste o mie de așezări rurale din perioada veacurilor VIII–XI e.n.² și comparată cu intensitatea de locuire a Europei centrale și occidentale din aceeași perioadă, constatăm aici o medie de locuire pe km^2 ce nu se situează sub media europeană.

¹ Liviu Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p.180 – 181; Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara, 1995.

² Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii. Secolele VIII – XI*, București, 1983, p. 37.

O modalitate de adaptare a daco-romanilor și apoi și a românilor la vicisitudinile aduse și impuse de năvăliri a constituit-o trecerea de la locuințele de suprafață de piatră și lemn la cele de tip bordei sau semibordei. O altă fazetă a acestei adaptări este modul de constituire a așezărilor. Satele erau alcătuite, îndeobște, dintr-un număr foarte mic de locuințe grupate în pâlcuri de 5 – 10 bordeie. Unui asemenea sat nici o autoritate, fie ea militară sau civilă, nu putea să-i impună contribuții mari în produse și alte bunuri. În același timp, răspândirea sătenilor pe suprafețe mai întinse făcea foarte greoie o supraveghere militară directă prin arondarea unui pâlc de oșteni migratori pe lângă fiecare asemenea cătun. În același timp, numărul mare al conflictelor militare ale migratorilor reclama un număr sporit de efective care nu trebuiau ținute pe lângă o populație pașnică, locuind în sate mici, răsfirate și fără putere economică mare sau fără putere militară reală.

În privința alogenilor, migratori, ce în drumurile lor de-a latul și de-a lungul Europei, poposeau o perioadă oarecare de timp în acest teritoriu și-și intermeiau așezări, situația era cu totul alta. Ei trebuiau să intermeieze – chiar dacă temporar – localități mari cu populație numeroasă întrucât populația locală le era ostilă și împrăștierea alogenilor în pâlcuri de case, la distanțe mari una de alta, aducea pericole reale pentru aceste grupuri. Dimpotrivă, o așezare mare, eventual fortificată cu șanțuri și palisade, le asigura siguranța zilnică și posibilitatea păstrării siguranței față de autohtonii. Raritatea descoperirilor de factură avară și chiar slavă în așezări rurale denotă inexistența – eventual doar vremelnicia – unor asemenea așezări. Până la ora actuală în Banat nu au fost sesizate și cercetate arheologic sate avare și slave³, deși încercări de localizare s-au făcut.

Din perioada secolelor VII – XII e.n., în localitățile bănățene atestate arheologic s-au descoperit elemente ale culturii materiale de sorginte romanică sau romano-bizantină Ipotești-Cândești și apoi Dridu și doar în mod cu totul izolat câte un element ce poate fi atribuit popoarelor migratoare. Ele au fost descoperite pe văile Mureșului și Dunării, artere de comunicație internațională, accesibile acestor alogeni.

Elementele de cultură materială de sorginte și factură slavă au fost descoperite în această perioadă și în spațiul bănățean, însă doar pe valea Dunării și constau în ceramică grosieră, existentă într-un strat masiv de cultură romanică. Primele triburi slave au trecut în sudul Dunării prin estul Munteniei și nu prin Banat. Grupul slavilor centali, care pe la 680 e.n. urmărea cursul Tisei, a străbătut doar o parte, cea vestică, măștinoasă și greu accesibilă a Banatului și nu a putut lăsa urme materiale.

După căderea puterii avare, habitatul bănățean începe să-și schimbe îmfătișarea: satele sunt tot mai mari, cu vître închegate și cu o populație

³ Liviu Mărghitian, *op. cit.*, p. 183.

numeroasă. Dacă am accepta ipoteza unei densități reduse a românilor în general, ar fi inexplicabil cum, într-un interval de timp foarte scurt, să se fi realizat un spor demografic uluitor, capabil să populeze noile și mariile așezări. Dacă punem faptul pe un „import” de populație alogenă implantată în Banat, atunci cum putem explica continuitatea culturii materiale românești în fiecare așezare? Această cultură materială așezată în tipare ce au durat secole de-a rândul, conservând moștenirea daco-romană, dovedește o succesiune de generații ale aceluiași popor.

În această perioadă istorică (secolele VII – XII e.n.) urmele materiale, sesizate arheologic și atribuite unor populații alogene, constau din morminte izolate, rareori grupuri de morminte, și din diverse piese de harnășament sau pudoabă. Lipsesc cu desăvârșire așezările stabile. Aceste descoperiri se grupează pe văile Mureșului și Dunării. Ele denotă trecerea acestor grupuri alogene pe respectivele căi de comunicație și nicidecum sedentarizarea lor. Mormintele de călăreți avari sau necropolele avaro-slave (cazul Felnacului pe Mureș, Podul Modoș din Timișoara) nu au în jurul lor nici o așezare la care să se raporteze.

Investigația arheologică a demonstrat, inclusiv prin cartarea ansamblului punctelor cu vestigii arheologice, intensitatea de locuire în anumite perioade și o știință a folosirii spațiului pentru așezare, pământ arabil și pașuni. Au fost astfel cartate zone întregi cu grupuri de așezări și populație autohtonă în perioada istorică citată mai sus. Dintre ele sunt câteva grupuri de așezări mai importante pe care le vom specifica aici: 10 așezări situate pe Dunăre între Moldova Veche și Orșova, 6 așezări situate pe cursul râului Bega, în zona Timișoarei de azi, 11 așezări în zona Aradului; așezări relativ izolate sunt pe valea Timișului și în zona miniera Ocna de Fier⁴.

În aceeași perioadă istorică se constată existența pe teritoriul României a unui număr relativ mare de fortificații construite din pământ și lemn. Ele indică clar nivelul stratificării sociale și forță capabilă să le ridice, întrețină și apere. Pe teritoriul Banatului astfel de fortificații au fost la Orșova (pământ și lemn cu șanț și val de apărare), Vladimirescu (idem), Bulci (idem și palisadă cu întărituri de lemn), Pescari (cetate de piatră, zidită în tehnica bizantină).

Incepând cu veacul al XI-lea atestările documentare privitoare la așezările bănățene încep să umple un gol și astfel vom putea discuta statistic situația pe ani, pe secole și grupuri de secole, până spre sfârșitul evului mediu. Documentele nu certifică înființarea de noi așezări, ci le cuprind pe cele ce, existând deja, intra acum în sfera relațiilor juridice feudale. Ca atare, documentele amintesc multe așezări libere, ce-și trăiau viața independent de puterea feudală, în vechile obști sătești, dar și așezări aservite. Pomenirea așezărilor se datorează mai multor cauze ce pot fi sintetizate în șapte puncte⁵: dăruirea satului unei/unor familii; reînoirea actelor de proprietate asupra satelor; parăsirea statutului de proprietar în

⁴ Ștefan Olteanu, *op. cit.*, p. 32 și 33; la p. 53 oferă numele și bibliografia sintetică a problemei.

⁵ Ștefan Pascu, *Voișevodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 22.

devalmășic; neînțelegeri între diferiți proprietari; abuzuri ale unor feudali locali sau din jur; încheierea actelor între vii (vânzări, cumpărări, donații, schimburii, moartea posesorului); mutații cu privire la proprietatea funciară. Este imposibil, pe baza documentelor, să cunoaștem cu certitudine proporția dintre așezările noi și cele care existau dinainte și care acum intră pentru prima dată în cuprinsul unui document.

Chiar și în cazul satelor întemeiate prin „roire” sau colonizare, trebuie să vedem un raport feudal, chiar dacă nu de la început ci în timp. Satul nu mai este de tip obștesc, ci de tip feudal, cu raporturi de proprietate, de dependență. În Transilvania (văzută în sensul larg, ce cuprinde teritoriile transcarpatine ale României, cu Partiumul și Banatul) într-o primă etapă istorică, cea cuprinsă între anii 1075 și 1350, sunt amintite circa 2500 – 2600 de așezări. Într-o a doua perioadă (anii 1351 – 1541 pentru Transilvania și 1552 pentru Banat) documentele amintesc peste 4000 de așezări. Media anuală de atestare documentară în prima perioadă este de 9 așezări, în cea de-a doua de 20 de așezări.

Raportul între habitat și factorii obiectivi (feudalizarea) și cei subiectivi, trebuie să impună constatări nuanțate în problemele habitatului, iar datele oferite trebuie să fie privite cu circumstănciile și în relații complexe unele cu altele.

Studiul acad. Ștefan Pascu se referă, în cazul Banatului, la comitatele Cenad, Timiș și Caraș (Severin)⁶. Aceste comitate sunt comitatele moderne din secolul al XIX-lea, ca înfățișare geografică, și nu comitatele medievale, care aveau o altă conformație geografică. În același timp, autorul vorbește despre așezările din Banatul românesc și exclude pe cele din partea iugoslavă. Dar pentru că nu există alte lucrări de complexitatea acestui studiu, îl vom folosi. Cu atât mai mult cu cât datele și interpretările sunt corecte pentru această parte a Banatului.

Iată un tabel ce cuprinde proporția atestării documentare a așezărilor din cele trei comitate în cele două perioade citate⁷:

Numele comitatului	Proportia dintre așezările atestate documentar pentru prima oară	
	înainte de 1350	între 1351 – 1541
1. Cenad	70%	30%
2. Timiș	18,5%	81,5%
3. Caraș-Severin	15,4%	84,6%

Se impun câteva observații: Cenadul, comitat de câmpie, a fost mai rapid cuprins în sfera atestărilor documentare, în timp ce Timișul, comitat de câmpie și deal are doar 18% așezări amintite în prima perioadă. Logic ar fi fost ca și Timișul să fi fost mult mai intens feudalizat. În situația în care erau încă multe locuri cu

⁶ Ibidem, p. 28.

⁷ Ibidem.

exces de umiditate, iar pământul arabil era suficient pentru populație nu s-a petrecut fenomenul citat. În condițiile creșterii populației, s-a trecut, obligatoriu, la desecarea terenurilor măștinoase, la lăzuirea pădurilor și transformarea acestora în terenuri productive. Tot acum apare și roirea satelor, ce completează fenomenul economic și demografic.

În același timp, chiar în cazul Timișului, așezările din zona de câmpie sunt atestate înaintea celor din zonele colinare. Fapt logic pentru ofensiva feudală de la câmpie spre deal și munte. În cazul Banatului această ofensivă a formelor feudale instituționalizate s-a petrecut dinspre extremitatea nord-vestică spre cea estică și sudică. Perioada este cuprinsă exact în cele două împărțiri: ante 1351 și 1351–1541. Prima coincide cu feudalizarea comitatelor Cenad, Arad și Torontal, cea mijlocie cu feudalizarea Timișului și Cuvinului și a Carașului colinar. Abia în secolul al XIV-lea cunoaștem feudalizarea zonelor colinare din Timiș și a celor colinare și montane din Caraș. Obștile sătești din aceste zone colinare și montane au rezistat cu mai mult succes ofensivei venite dinspre vest, iar luptele antiotomane au reușit să le conserve vechea lor organizare.

Sintetizând, pe totalul celor trei comitate, în prima perioadă sunt amintite doar 34,6% din așezări pe când în următoarea 65,4%. În ceea ce privește perioada anilor 1351 – 1541, ea se subîmparte la rându-i în mai multe etape. Perioada anilor 1351 – 1400 înseamnă o medie de 24% așezări atestate documentar, ceea ce este sub media pe Transilvania. Timișul are doar 15% așezări acum, Carașul 36%. Cauzele sunt identice cu cele enumerate în paragrafele anterioare.

Un fenomen interesant îl reprezintă „roirea” așezărilor. Insistăm aici doar asupra satelor care au același nume. În această privință Banatul ocupă primul loc față de restul teritoriilor intracarpatice. Iată, într-o sumară enumerare, nume ce denotă atât satul „matcă” cât și numărul „roirilor” în timp din el⁸. Narad – 3, Sculea – 3, Igrecy – 3, Criva – 3, Bolvașnița – 3, Cladova – 10, Radna – 5, Coșarii (Chizdia) – 4, Soșdea – 5, Ierșnic – 4, Cuvejdia – 3, Cholt – 4, Gutunia – 3, Filew – 3, Oltarom – 3, Olmos – 3, Gătaia – 3, Bolibar – 3, Hodoș – 3, Babșa – 3, Gladna – 3, Cutina – 3, Balinț – 3, Jimbolia – 3, Bizere – 3.

Pentru a încheia problema atestărilor documentare a așezărilor va trebui să cunoaștem și cauzele care au dus la dispariția multora dintre acestea. În perioada anilor 1351 – 1541 în Banat media așezărilor dispărute este 79% față de 21% așezări supraviețuitoare. Pe comitate situația se prezintă astfel: Cenad – 15% supraviețuitoare și 85% dispărute; Timiș – 20% supraviețuitoare și 80% dispărute; Caraș-Severin – 27% supraviețuitoare și 73% dispărute⁹. Dispariția reală a fost cauzată de invazii, războaie, epidemii. O altă cauză este exploatarea feudală care duce la părăsirea satului de către locuitori, plecați în căutarea unor condiții mai bune. Feudali însăși „mută” satele dintr-un loc în altul pe propriul domeniu. Tot

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, p. 35 – 38 și 90 – 92.

ei mută și alte sate pe domeniul propriu (fenomenul „satelor furate”, cărora li se schimbă numele). Strămutarea vrei satului după secătuirea pământului, cu schimbarea sau păstrarea vechiului nume, era o altă practică a epocii. „Înghitirea” unor sate de către altele mai mari a fost o altă cauză a dispariției. De asemenea, schimbarea numelor de către oficialitate prin traducere în limba maghiară.

Așezările medievale, în perioada „clasică” erau organizate în gospodării, cu parcele mai mult sau mai puțin izolate, uneori în grupuri. Ocupau o suprafață de teren întinsă – raportată la numărul locuitorilor. Forma așezărilor era diferită: pătrată, dreptunghiulară, ovală, semiovală, alungită. Unele erau „împrăștiate”, unele „dispersate”, altele de-a lungul drumurilor sau al văilor, cu un sir sau două de case. Forma diferă în funcție de relief, de geografia așezării, de ocupațiile locuitorilor. În cazul noilor sate „roite”, casele sunt așezate în centrul așezării, protejate de un gard viu, sănăt sau val. În cazul satelor „aglomerate” putem vorbi deja despre elemente de organizare în sensul în care există un centru al satului, o piață unde se ținea și târgul, o capelă sau o biserică din dreptul căreia porneau ulițele (una sau mai multe, după caz). În această piață a bisericii se desfășura o mare parte a vieții „publice” a așezării. Ulițele erau „mobilate” cu case, uneori doar pe o parte, alteleori (mai rar la început) pe ambele părți. Iată câteva exemple bănățene asupra acestei realități. La Seceani în 1337 existau mai multe ulițe, una fiind a „bisericii”¹⁰; la 1369/1377 la Iersig, lângă Lugoj, o uliță se numea „ulița orașului”¹¹; la 1366 satul Bodogassonfalva avea 2 ulițe, fiecare cu două rânduri de case, satul Hadeghaz o singură uliță cu un singur rând de case, iar satul Nagtarnuk două ulițe cu un singur rând de case fiecare¹².

Problematica tipologiei caselor din așezările rurale¹³ este deosebit de complexă și greu de rezumat în câteva idei. Dintre acestea vom rezuma cele trei tipuri principale de locuințe: casa obișnuită ce grupează spațiul rezervat oamenilor și pe cel destinat adăpostirii animalelor, uneltelor și rezervelor alimentare; casa cu mai multe clădiri în jurul curții conținând casa de locuit, grajdul și hambarul; casa cu clădiri distanțate, protejate de pomi (locuința, hambarul, stafulul, grajdul, cuptorul de copt pâine, etc.). Stratificarea socială a completat în timp, prin ampliere și diversitate, această tipologie, modulând-o atât după starea socială cât și după tipurile de ocupații.

Mai sunt atestate și aşa numitele „curți” (*curia, pallatio*) fie ale unor nobili (mari și mici), fie ale unor meșteșugari sau țărani înstărați; diverse ca forme și mărime, ca utilitate și somptuozitate. Avem astfel curtea familiei Chanadinus din satul Palota de lângă Cenad, trei curți ale unor mici nobili și o curte a unui cizmar la Seceani, cinci curți nobiliare și o curte a unui olar la Iersig și curți similare la

¹⁰ Györffy György , *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest, 1963, p. 185.

¹¹ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol II, partea I-a, Budapest, 1884, p. 238 – 242.

¹² Ortvay Tivadar, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár történetéhez*, I, Bratislava, 1896, p. 93 – 98.

¹³ Romulus Vuia, *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*, București, 1937.

Remetea (Himfy) și Lybur. Numărul lor este cu mult mai mare și cuprinde întreg arealul bănățean. Ne-am limitat la aceste exemple din veacul al XIV-lea, ca veac de mijloc între cele două perioade istorice citate.

Pentru perioada de la mijlocul secolului al XVI-lea și până la începutul veacului al XVIII-lea, cifrele referitoare la dispariția așezărilor sunt cu totul altele. Pentru Banat, pe cele trei comitate, ele sunt următoarele: Cenad – 51% așezări dispărute (50 la număr), Timiș – 11% (70) și Caraș Severin – 28% (150). Cauzele sunt multiple: invaziile otomane, campaniile habsburgice, stăpânirea otomana, luptele dintre anii 1686 – 1716. Dar, paradoxal, numărul acestor așezări dispărute acum este mult mai mic decât al celor dispărute în intervalul anilor 1351 – 1552. Iată situația: în Timiș el este de doar 1/5 din totalul așezărilor dispărute înainte de 1552, în Caraș-Severin doar 1/3 din cele anterior dispărute. Ca urmare, nu putem vorbi despre o depopulare masivă datorată stăpânirii otomane exclusiv, ci nuanțăt despre o „dispariție” a unor așezări, fără o dispariție a populației, care s-a mutat dintr-un loc într-altul, uneori de mai multe ori la rând, de presiunea militară și socială care a modificat harta așezărilor omenești din Banat fără a afecta esențial numărul populației.

II. POPULAȚIA BANATULUI MEDIEVAL

1. NUMĂRUL POPULAȚIEI

Populația Banatului în perioada evului mediu este extrem de greu de stabilit, chiar în cele mai largi limite posibile, din lipsa mijloacelor statistice. Cu toate acestea, coroborând atestările documentare ale așezărilor cu rezultatele cercetărilor arheologice și folosind, cu titlu de generalizare, rarele indicații demografice pentru grupuri de așezări, vom încerca câteva considerații pe marginea acestui subiect.

Primele estimări pot fi făcute prin comparație cu datele existente pentru Europa, pentru zona carpatică, și cu cele existente pentru Transilvania. Recunoscut fiind faptul că și Transilvania se încadreză în limitele normale ale Europei vremii, și că media de locuitori pe km^2 este acceptată la 5, și cunoscând suprafața întreagă a Banatului de $28\ 526\ \text{km}^2$ ajungem la un număr de 156 803 locuitori. Dacă luăm în calcul doar suprafața Banatului românesc de azi de $18\ 966\ \text{km}^2$, atunci aici trăiau în veacul al XIII-lea 104 313 locuitori. Desigur suntem conștienți de faptul că aceste cifre – chiar rotunjite în plus sau minus – nu sunt decât o reflectare a unei imagini pe care diverse și inegale izvoare istorice au proiectat-o până spre noi. Realitatea putea diferi de aceste cifre, pozitiv, în situația în care existau mai multe așezări necuprinse în sfera relațiilor feudale sau media de loc./ km^2 era mai mare decât cea acceptată istoric, sau negativ, dacă situația era inversată față de cea precedentă.

În prima jumătate a veacului al XIV-lea se înregistrează un spor demografic însemnat ca urmare a stabilității politice, dezvoltării economice și sporului natural al populației. Dar, în același veac apar trei cauze care duc la o stagnare a sporului demografic: ciuma neagră dintre 1347 – 1349, foamea repetată și razboiele. Ca urmare, progresul înregistrat în prima parte a veacului (circa 200 locuitori într-o așezare, cu o medie de 4,2 – 4,3 membri pe familie, și în final 9 – 10 locuitori pe km^2 în Banat, adică cifre cuprinse între 256 734 și 285 260 locuitori pentru întregul Banat și respectiv 170 694 – 189 660 locuitori pentru Banatul românesc) este anulat. Abia peste mai bine de o jumătate de veac situația începe să se redreseze și la începutul veacului al XV-lea asistăm la: sporirea numărului de sate, o constantă demografică pe sat, transformarea unui număr însemnat de sate în târguri și orașe, existența unui număr important de sate calificate de documente drept „mari” și „populate”.

Astfel la mijlocul veacului al XV-lea putem vorbi – și pentru Banat – de o medie de 12 loc./ km^2 , care înseamnă pentru întreaga suprafață 341 312 locuitori, iar pentru partea românească de azi 227 590 locuitori. Împărțirea este totuși relativă pentru că nu ține seama de condițiile de relief, de gradul de arabilitate a pământurilor, de gradul de feudalizare a relațiilor sociale.

Începând cu veacul al XV-lea trebuie să vorbim și despre ponderea populației urbane în totalul cifrelor. Chiar dacă târgurile și orașele bănățene nu ating dezvoltarea celor din Transilvania, ele devin surse demografice importante. Media pe oraș era de 4 000 locuitori. Dintre acestea, Timișoara și Aradul aveau circa 4 000 – 5 000 locuitori, Lugoj și Caransebeș între 3 000 – 3 500 locuitori. Ținând seama și de numărul restului de orașe și târguri (doar în acest secol peste 40) avem o imagine asupra dezvoltării acestui sector demografic urban.

Revenind la date de statistică demografică de la sfârșitul veacului al XV-lea¹⁴ avem pentru comitatele bănățene (exceptând Aradul ce avea și el sate sud-mureșene) următorul tabel sinoptic:

Comitatul	Nr. așezări	Nr. porți	Nr. familiilor	Nr. locuitori
1. Cenad	209	3 218	6 430	57 900
2. Timiș	999	10 689	21 180	190 600
3. Caraș	300	3 180	6 360	57 240
4. Torontal	56	862	1 724	15 516
TOTAL	1 564	17 449	35 694	321 256

El nu reflectă în totalitate populația Banatului pentru că:

a) nu sunt cuprinși în el țărani aserviți ce nu au gospodărie proprie; proporția lor este de 20% din totalul populației = + 64 251;

b) nu sunt prinși țărani liberi social-juridic, cnezii și voievozii ce nu figurează în conscripția fiscală, 5% = + 16 003

¹⁴ În sinteză la Ștefan Pascu, *op. cit.*, II, p. 412 – 414.

c) nu este prinsă populația orășenească și cea nobiliară, ce nu aveau sarcini fiscale, 5% = +16 003

TOTAL GENERAL POSIBIL 1494/1495 = 417 513 locuitori.

Iată aşadar o evaluare estimativă a totalului populației bănățene la sfârșitul veacului al XV-lea. Ea se apropie destul de mult de ceea ce era în fapt pe teren, trecând prin multele etape ale prelucrărilor statistice. Aceste date – cu variații impuse de invazii, jafuri, robiri de populație, pustiiri de sate, răscoale, foamete, epidemii – vor putea fi folosite drept realiste și credibile pentru întreg secolul al XV-lea, chiar și pentru cel următor. Și chiar dacă cercetarea de până acum nu a furnizat date de această natură din perioada stăpânirii otomane asupra Banatului (1552 – 1716), cifrele de mai sus pot fi approximate și pentru perioada de la mijlocul veacului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, când apar primele conscripții austriece.

2. STRUCTURA ETNICĂ A POPULAȚIEI

Structura etnică a populației Banatului medieval este o altă problemă care trebuie menționată în contextul studiului de față. Ea poate prefața etapa interferențelor culturale multiple petrecute în această regiune istorică românească. Pomind de la toate datele, fie fragmentare, fie valabile pentru o parte a zonei, fie pentru părți mai mari, vom încerca să conturăm prezența pe etnii, inclusiv numeric unde este cazul și sunt dovezi, a tuturor locuitorilor.

Realitatea, sesizată atât arheologic cât și documentar, inclusiv prin cercetări interdisciplinare, arată că în tot timpul evului mediu *români* au fost cei ce au constituit majoritatea locuitorilor Banatului. Afirmația este dovedită arheologic, documentar și narativ. Întrucât o parte a documentelor ce stau la baza statisticilor sunt de ordin confesional, merită discutată o situație confesională care până acum a fost trecută „pudic” sub tacere.

Ne referim la apartenența românilor din Banat la una sau alta dintre confesiunile creștine ale vremii. Este un lucru de notorietate faptul că români s-au creștinat în stil romano-bizantin și că au rămas – majoritar – după 1054 adepti ai credinței ortodoxe. Dar la fel ca și în alte regiuni cuprinse în sfera regatului catolic maghiar, și în Banat a existat o ofensivă catolică. Aceasta începe imediat după dispariția lui Ahtum, odată cu venirea Sf. Gerard ca episcop „latin” de Morisena și se manifestă prin convertirea diverselor etnii existente aici la ritul „latin”, viitoarea credință catolică. Și dacă primele trei secole ale mileniului nostru nu au însemnat o ofensivă virulentă a catolicismului în Banat, în schimb veacurile XIV – XV au fost perioada unui misionarism apostolic ridicat la rang de politică de stat. Ca urmare, o anumită parte a populației bănățene a fost atrasă, pe diferite căi și cu diferite mijloace, la credința romano-catolică.

Ce clase sociale au fost interesate în convertirea la catolicism? În primul rând feudalii, care astfel își păstrau proprietăile sau dobândeau noi proprietăți; au mai fost interesați reprezentanții administrației comitatense care și mențineau funcțiile și privilegiile sau primeau altele noi; categorii de orașeni care intrau astfel într-un circuit „oficial”; mica nobilime, voievozii și cnezii care, dorind să se ridice în rang, se despărțeau de comunitățile cărora le aparținuseră până acum și devenind catolici, primeau întărirea nobilității proprii și a posesiunilor. Mai apoi țărani aserviți; în condițiile în care biserică din sat, inițial ortodoxă, este transformată în biserică catolică de către nobilul stăpânitor, având nevoie de servicii religioase și fiind obligați de nobil, țărani frecventează această biserică catolică și sunt automat trecuți în rândul credincioșilor catolici.

În privința etniei celor care îmbrățișează în Banat catolicismul, alogenii, veniți aici de mai mult sau mai puțin timp, sunt catolici: maghiarii, germanii, crașovenii, slovacii. Mai sunt creștinați, de către oficialitate și direct în religia romano-catolică, „păgâni”, adică elementele alogene de origine turanică cum sunt resturile pecenege și cumane adăpostite în sălașe de câmpie sau elemente ismaclite existente aici. Pentru toți aceștia catolicismul reprezenta fie religia părinților, fie prima religie creștină pe care o îmbrățișează.

În privința românilor, situația este mult mai complexă. Pornind de la faptul că, inițial, toți sau majoritatea zdrobitoare erau ortodocși, ideologia naționalistă i-a dorit în continuare neînduplați și imposibil de a fi „coruți” de noua orientare creștină. Pe întreg teritoriul României în secolele XIII – XIV asistăm la înființarea unor episcopii catolice, din Moldova în Muntenia, și chiar înmulțirea celor din Transilvania. Cum puteau rezista bănățenii acestui proces? O parte a lor a trecut la catolicism. Formele, metodele și scopurile urmărite de ambele părți au fost extrem de diverse. De la pătura românească conducătoare (feudală sau în curs de feudalizare) care dorea să-și păstreze privilegiile, trecând prin cei intrați în slujba diverselor autorități, până la țărânamea aservită ce era obligată să-și urmeze stăpânul în profesarea religiei acestuia, există un număr însemnat de români bănățeni ce trec la catolicism, de voie sau de nevoie.

Statistica pe care o prezentăm mai jos se referă la registrul dijmelor papale dintre anii 1332 – 1337¹⁵. Dijmuitori papali află în Banatul cu 30 de cetăți, 22 orașe și 990 de sate doar 94 de parohii catolice, ceea ce reprezintă mai puțin de 10% din totalul așezărilor. Ținând seama de cele enunțate mai sus și de faptul că etnii ca: maghiară, germană, slovacă erau catolice prin tradiție, deci toți membrii lor erau și în Banat catolici, mai rămâne să adăugăm și un număr greu de precizat de români, turani, eventual sud-slavi – ultimele trei categorii etnice doar în mică parte.

Rezultă așadar că circa 90% din populația bănățeană la 1337 nu era catolică. O mică parte din acest procent o reprezentau necreștinii, fie ei păgâni, fie ismaeliți,

¹⁵ *Documente privitoare la Istoria României*, Seria C, *Transilvania*, Secolul XIV, vol. III, București, 1954, p. 225 – 246.

fie mozaici, un total posibil 1–2%, iar restul erau reprezentați de români și sârbi (sau sud-slăvi) ortodoci.

Țără a districtelor românești (circa 40 după propriile cercetări), Banatul, cu satele sale numeroase și cu o populație numeroasă, nu mai necesită efortul de a relua dovezile privind rolul determinant al românilor atât ca etnie, cât și ca structuri sociale.

Vom încerca să prezentăm principalele dovezi ale prezenței alogenilor în această regiune în tot decursul evului mediu. Dacă vorbim despre primul mileniu, avem de-a face cu romanici/români și elemente aparținând unor populații migratoare ce nu lasă urme temeinice ci sunt asimilate în masa locală. În vremea ducatului lui Ahtum locuitorii sunt români, pecenegi și bulgari.

Sălașele pecenege vor dispare destul de repede și cumanii le vor lua locul în pusta bănățeană. În ce-i privește pe pecenegi, documentele din veacul al XIII-lea vorbesc despre ei ca fiind resturi ale unei populații și că locuiesc o mică porțiune de teren¹⁶; prepozitura din Arad se judecă cu ei la 1223, atât cu cei de la nord de Mureș, cât și cu cei din zona Dudeștii Vechi; la 1232 o „terra Bissenorum” este scoasă de sub jurisdicția cetății Cenad (este vorba despre Dudeștii Vechi), iar la 1345 magistrul Grigore „Bisenu” câștigă aceleași sate, documentul amintind că erau sate ale pecenegilor: Veresdub, Cacha, Demewar, Kengelus, Sulamus, Ebalfaya; lor le putem adăuga și alte câteva apropriate: Sap, Weresdol, Valcani – 3 (Tompa, Hegyes, Vég).

Prezența *cumanilor* în Banat este mai îndelungată¹⁷. La 1091 regele Ladislau cel Sfânt așeză cumanii din Transilvania conduși de Kapolcs în Timiș și Torontal/Cenad în zonele Icloda-Silagiu-Buziaș-Chevereș¹⁸; la 1266 comitele Parabuch obține posesiunile Kutu, Rety și Poth avute înapoi de domnii cumanilor: Keyran cu cei doi fii Illan și Jardar și cumnații Michi, Chibak și Ona¹⁹; la 1272 se produce o întoarcere la catolicism a cumanilor pagâni, inclusiv a celor dintre Mureș și Timiș²⁰, dar la scurt timp cumanii întreprind noi incursiuni de jaf în Banat; la 10 august 1279 regele Ladislau al IV-lea „Cumanul” ordonă ca toți cumanii să fie adunați și așezăți în locurile ce li s-au confirmat cu condiția să devină catolici și să-și ridice locuințe stabile. Regele ordonă de asemenea să li se dea pământuri fără locuitori și să fie urgent botezați²¹; în Banat primesc o zonă

¹⁶ Pentru cei așezați în Banat bibliografia este destul de restrânsă: Karácsony János, *Kik volták és mikor jöttek hazainkba a bösziromények vagy ismaeliták?*, Budapest, 1913.

¹⁷ Lucrarea de bază este a aceluiași Karácsony János, *A kunok Délmagyarországon*, în „Történelmi és Régészeti Értesítő”, an VIII, fasc. III, Timișoara, 1882, p. 93–107.

¹⁸ Juhász Koloman, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen-Mittelalter 1030–1307*, Münster, 1930, p. 85.

¹⁹ *Documente privitoare la Istoria României*, Seria C, *Transilvania*, secolele XI – XIII, vol. II, București, 1952, p. 81.

²⁰ Juhász Koloman, *op. cit.*, p. 174–175.

²¹ *Documente privitoare ...*, seria C, XI – XIII, vol. II, p. 217.

cuprinsa între Valcani-Vizejdia-Jimbolia-Ban, Veliko Selo, care se transformă într-un „scaun”²²; la 31 martie 1321 este amintit cumanul Kondam ce avea posesiunile Beba Veche și Ralaszmortva²³ pe care le primise încă de la regele Ștefan al V-lea²⁴; în ultimul pătrar al veacului al XIV-lea Nicolae Hirnfy și apoi Nicolae Csáki și Nicolae Marczáli, comiți de Timiș, au și funcții de „*judex Cumanorum*”²⁵; între 1395 – 1402 sunt amintiți cumanii din Chama/Timiș²⁶; la 2 octombrie 1406 sunt amintiți nominal cumanii din Chwmaegyhaz (Biserica Cumanilor): Nicolae, Jacob, Toma, Laurențiu, alt Toma²⁷; de acum încep și legăturile lui Filippo Scolari, și el comite de Timiș și jude al cumanilor, cu aceștia, având atestări pentru anii 1406, 1407, 1423, 1424 și 1425²⁸: iată-i pe căpitani cumanilor din scaunul Szentelt care se sfătuiesc cu comitele pentru plata pagubelor făcute cumanilor din Iangol de către un nobil; la 27 august 1429 îi cunoaștem pe alți cumanii bănăteni: Benedict fiul lui Petru de Zolonya, Toma de Chombor, Mihail fiul lui Ștefan, Mihail fiul lui Blasius, Emeric, toți din Rabe, și Toma zis Kaytor, tot de acolo, în timp ce Szentelt-ul apare drept târg (*oppidum*)²⁹; la 1439 sunt cumanii în insula din fața localității Becej³⁰; dintre localitățile în care au salăsluit cumanii în aceeași zonă amintim aici: Beba Veche, Kun-Szallas, Kajam Pál-Szallas, Kün Agotha, iar ca influențe cumane în toponomie Comanfalva la 1369³¹, satul Pogănești (Poganfalva la 1451) și râul Pogăniș. Odată cu mijlocul veacului al XV-lea urmele lor dispar, semn că s-au integrat prin asimilare în restul masei locuitorilor, pierzându-și identitatea.

Problema slavilor și a prezenței lor în Banatul evului mediu este mult mai complexă. În primul rând este vorba despre urmele vechi slave din perioada secolelor VII – IX care au putut fi sesizate arheologic și a căror prezență s-a păstrat în limba română. La data primelor documente nu mai putem vorbi despre vechii slavi de pe teritoriul Banatului, ei fiind asimilați.

Noile popoare slave ce se formează în răscrucea mileniilor în zonele sud-dunărene și în cele central europene vor avea grupuri care vor veni, în timpuri și moduri diferite, în Banat. Dintre ele, sărbii vor juca cel mai important rol aici,

²² Juhász Koloman, *op. cit.*, p. 163.

²³ *Ibidem*, nota 18, p. 6.

²⁴ *Ibidem*, p. 229.

²⁵ Adalekok Délmagyarország történetéhez, în „Történelmi és Régészeti Értesítő”, an XIX (serie nouă), fasc. III–IV, Timișoara, 1903, p. 89.

²⁶ Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 285.

²⁷ *Ibidem*, p. 386.

²⁸ Wenczel Gusztav, *Oktápolyi Ozorai Pipó történetéhez*, în „Történelmi Tár”, Budapest, 1884, p. 88 și 428–429.

²⁹ Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 625–626.

³⁰ Fejer György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, XI, Buda, 1844, p. 262.

³¹ Milleker Felix, *Délmagyarország középkori földrajza*, II, Timișoara, 1906, p. 200 și Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 110.

alături de români³². Prezența lor poate fi atestata documentar de la sfârșitul veacului al XIV-lea, mai ales după 1389, data de la care Serbia cade sub influența otomană. Atât Stefan Lazarević cât și urmașul său Gheorghe Branković, ca despoți ai Serbiei, caută alianța cu țările nord-dunărene spre a se opune ofensivei otomane. O parte mică, disparată, a locuitorilor trece Dunărea la nord. Posesiunile bănățene ale despoților sârbi sunt o realitate în prima jumătate a veacului al XV-lea. După o primă etapă a venirii lor răzlete, începe, îndeosebi după anul 1439, colonizarea unor locuitori sârbi pe aceste domenii, în special ca țărani și uneori chiar nobili. O altă etapă a colonizărilor se produce după 1457, anul căderii cetății Smederevo și al transformării Serbiei în pașalâc otoman, când trec la nordul Dunării despoșii sârbi cu toată curtea lor; trupele sârbilor din Ungaria luptă alături de trupele regale împotriva otomanilor. Se remarcă Vuk Branković (despotul sârbilor din Ungaria), cei trei frați Jaksic și Milos Belmosevic; campaniile ofensive antiotomane victorioase ale lui Pavel Chinezu dintre anii 1481–1482 aduc câteva zeci de mii de suflete ce sunt aşezate în Banat; între Doja (1514) și Mohács (1526) asistăm la o nouă migrație din pricina turcilor. Familia Jaksic are un mare rol în organizarea altor migrații între 1538–1552. Mai târziu, stăpânirea otomană comună în Serbia și Banat face ca fenomenul migrației să fie mult mai liber. În sfârșit, cea mai mare mutare de populație sârbă ortodoxă (dar și de alte origini) se produce la sfârșitul anilor 1690, când mitropolitul Arsenie Cernyjević aduce aici alte zeci de mii de suflete. Acestea ar fi, în mare și doar schițate, etapele mai importante ale pătrunderii sârbilor în Banat. În scurt timp, sârbii se adaptează condițiilor locale și devin parte componentă a peisajului etnic și social bănățean. Așa se face că în veacul al XVI-lea ei vor fi deja socotiți autohtonizați și participanți activi la viața locală.

Identitatea de credință cu români – ortodoxismul – face ca, începând cu prima treime a veacului al XVI-lea, ierarhia biserică ortodoxă să fie concentrată în mâna prelaților sârbi. Începe acum un proces de „sârbizare” în câteva domenii ale vieții sociale: sârbizarea numelor ortodocșilor, o mai puternică influență sârbă în cultură și religie, în unele formațiuni militare. În felul acesta, pentru perioada 1530 – 1716, este greu uneori de apreciat dacă un locuitor ortodox, cu nume transcrit în forma sârbească, este român sau sârb. Faptul nu a deranjat niciodată, întrucât era vorba despre o realitate trecută prin prisma religioasă. Numărul satelor locuite de sârbi sau și de sârbi este

³² Din extrem de bogata bibliografie, câteva titluri: Dušan Popović, *Srbij u Banatu*, Beograd, 1955; Dobrivoj Nikolić, *Srbji u Banatu u prošlosti i sadosti*, Novi Sad, 1941; *Iz sela u selo*, I-II, București, 1984 – 1985; Perinaț J., Perinaț St., Popović J., *Banatska Crna Gora*, București, 1984; B. Krstić, *Kod Belog Brežka i oko njega*, București, 1987; M. Tomic, *Po Dunavskoj Klisuru*, București, 1989; St. Bugarski, L. Stepanov, *Kad Morš poteče kroz Pero*, București, 1991; din literatura română: Petru Nemoianu, *Sârbii și Banatul*, Craiova, 1930; idem, *Colonizarea sârbilor în Banat*, în „Analele Banatului”, III/4, Timișoara, 1930, p. 9 – 17; Radu Flora, *Din relațiile sârbo-române*, Pančevo, 1964.

de ordinul zecilor la mijlocul veacului al XVI-lea, în special pe valea Mureșului în comitatele Arad și Cenad, dar și în Timiș și Torontal. Integrarea lor totală în specificul bănățean a însemnat un câștig pentru această regiune, iar modalitățile de conviețuire dintre români și sârbi au devenit emblematic pentru interferențele multiple dintre două popoare. Mai mult chiar, asistăm acum, în evul mediu, la apariția primelor convergențe în domeniul economic, social și bineînțeles în primul rând cultural, în beneficiul ambelor părți participante. Cu toate acestea, mitropolia ortodoxă de Ipek din Serbia numește această zonă cu apelativul de „Vlașka” (Țara Românească) cu prilejul trimiterii călugărilor săi pentru strângerea de fonduri³³, semn că nu fusese schimbat caracterul etnic al provinciei.

În privința influenței rusești, în special rutene în Banat, există doar câteva mențiuni documentare. În genere se consideră ca fiind cele mai vechi urme slave localitățile cu eponimul Iwan/Iovan; doar în secolul al XV-lea și doar între Mureș și Timiș există șase asemenea localități: Iwanfalva – 2 diferite, Iovangeurghfalva, Iovanhaza, Iwankafalwa, Iowanteleke³⁴. Ele nu pot fi automat atribuite în totalitate rutenilor. Grafia maghiară îi cunoaște pe acești ruteni sub apelativul de „orosz” (rus), iar o localitate Orosztelek (Wruzthelek) apare la 1369, cunoscuta localitate Oroszlanos (azi Majdan în Iugoslavia) se poate determina încă de la începuturile mileniului nostru, în timp ce mai multe familii Orosz, Oroszi sunt atestate în zonele bănățene³⁵. În toponimia românească a Banatului au mai fost conservate și alte câteva toponime ce amintesc despre prezența ruteană³⁶.

O problemă încă incomplet elucidată este cea a crașovenilor, populație catolică ce locuiește azi în 7 localități din centrul-sudul Banatului³⁷; ei par a fi venit din Serbia veche cândva în perioada secolelor XII – XIV, fără a cunoaște exact motivația.

Elemente ale slavilor vestici au fost consemnate, direct și indirect, în Banatul medieval. Este vorba despre slovaci și cehi, cu o prezență mult mai redusă și destul de rapid asimilați de masa mare de locuitori. Atât unii cât și ceilalți au venit aici răzleț în evul mediu și în mod organizat în epoca modernă; aşa încât actualele prezențe slovace și cehi din România sunt recente. În privința prezenței slovace medievale în Banat, o putem constata atât prin numele de familie, cât și prin localitățile ce purtau același nume: Tóth (în limba maghiară înseamnă slovac). Dacă numele de familie sau apelativele sunt doar de ordinul cătorva

³³ Ioan Dimitrie Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara, 1980, p. 146.

³⁴ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 312.

³⁵ Csanki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest, 1890, p. 701, II, Budapest, 1892, p. 105.

³⁶ Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX – XIV pe baza toponimiei*, București, 1933, p. 76.

³⁷ Traian Simu, *Originea crașovenilor. Studiu istoric și etnografic*, Lugoj, 1939; Th. N. Trâpccea, *Crașovenii – o „măruntă” populație din țara noastră. De unde și când au venit?* în „*Studii*”, X, 1957, 6, p. 93–102.

mențiuni, în schimb atestările documentare ale unor localități ce au și apeleativul Tóth sunt mai numeroase. În marea majoritate a acestor atestări apelativul Tóth este pus înaintea unui nume de localitate, ceea ce înseamnă că prezența slovacă este mai târzie decât apariția primei localități omonime; de obicei, aceste atestări datează din veacul al XV-lea și mai ales din a doua sa jumătate. Cele atestate pentru comitatul Aradului par a fi totuși ceva mai vechi³⁸: Tot Zabraný, Hodus, Šimand, Serbenck, Varad, Cywirk, în timp ce cele din Timiș, Caraș și Cenad ceva mai noi³⁹: Töth Csak, Hollos, Illyek, Kakat, Mura, Oszkolla, Partas, Sebed, Szagyupuszta, apoi Tothfalu, Tothfalva, Thotszomszegfalva, Toti și alt Toti în Timiș, două Toti în Cenad și Totpacha și Totfaj în Caraș.

Prezența cehă nu poate fi detaliată cu date documentare pentru perioada medievală, deși ea a fost o realitate: orașeni și meseriași, negustori și oșteni, prelați și nobili au venit și au stat sau chiar s-au stabilit aici. Fie prin asimilarea în lumea catolică din care făceau parte, fie prin alte mijloace economice și sociale. Prezența husișilor este însă o realitate, ca și aceea a celebrei „legiuni negre” formată din ultimii husiți ce acționează în hotarele Banatului până la 1493.

O prezență interesantă, în sensul nu atât al numărului – ce se putea ridica la câteva sute sau evențual mii – cât al calității prezenței, o constituie italienii. Primele contacte au fost ale negustorilor italieni în veacurile de dinainte de 1300; după venirea dinastiei angevine și stabilirea capitalei lui Carol Robert de Anjou la Timișoara, între anii 1315 – 1323, numărul italienilor în Banat crește substanțial: negustori, clerici, oșteni, artiști, ingineri, arhitecți, etc. Tot italienii sunt și primii care remarcă latinitatea românilor: întâi papalitatea prin vârfurile sale și apoi chiar și laicii. Un rol esențial în apropierea italienilor (atât florentini cât și lombardi) de Banat l-a avut Filippo Scolari (1369 – 1426), comite al tuturor comitatelor bănățene între 1404 și 1426⁴⁰, cel care aduce aici sute de negustori cărora le mijločește negoțul, zeci și zeci de bancheri și funcționari în administrație, mercenari, arhitecți militari. Mai mult chiar, Filippo Scolari este cel care realizează prima ieșire în afara Alpilor a umanismului și renașterii italiene și aceasta se petrece înspre zonele dunărene (Ungaria panonică și – dintre ținuturile românești – Banatul și Crișana)⁴¹. Vin aici reprezentanți de seamă ai quattrocento-ului italian ce realizează opere de valoare; arhitecții contribuie la ridicarea sistemului defensiv pe Dunăre. Iancu de Hunedoara și Matia Corvin sunt cei ce dezvoltă această temă și astfel Banatul va beneficia din plin de legăturile multiple cu Italia și cultura sa. Mercenari italieni, dar și arhitecți, umplu Banatul la mijlocul veacului următor, iar negoțul este înfloritor pentru ambele părți. Să nu-l uităm apoi pe Luigi Ferdinando

³⁸ Györffy György, *op. cit.*, I, p. 777.

³⁹ Csanki Dezső, *op. cit.*, II, p. 67, 68.

⁴⁰ Ioan Hațegan, *Banatul în lupta antiotomană. Rolul lui Filippo Scolari*, în „Revista de istorie”, 31, 1978, nr. 6, p. 1025 – 1040.

⁴¹ Idem, *Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, promotori ai latinității românilor în conștiința europeană a secolului al XV-lea*, în „Acta Musei Napocensis”, XVIII, 1981, p. 163 – 170.

de Marsigli, cel ce studiază zona dunăreană, o cartează geografic, militar și este cel ce folosește primul numele de Banat. Iar prezența italiană continuă și în secolele următoare.

Un capitol aparte îl reprezintă aşezarea maghiarilor în Banatul evului mediu. Fără a intra în discuții sau polemici, concluzionăm că această migrație s-a făcut într-un interval de timp, mai îndelungată la început (sec. XI – XIII) și mai accelerată apoi (sec. XIV – XVI), pentru ca în ultima perioadă (1552 – 1716) ea să fie atât de redusă numeric, încât să nu mai conteze în echilibrul regiunii.

Prima perioadă istorică s-a rezumat la o pătrundere la nivelul înalt, prin reprezentanții puterii centrale și ai bisericii romano-catolice cu atribuții în teritoriul bănățean. De la marii dregători civili ori militari sosiți aici întru exercitarea atribuțiilor lor, la clerici (de la simpli capelani ori preoți până la prepoziți ori episcopi de Cenad), la orășeni (negustori, meseriași, etc.) ce întrezăreau posibilitatea unui comerț profitabil și a exercitării unei meserii, până la țărânieea săracă adusă de marii feudali pentru a-și popula sau repopula domeniile primite din partea regalității, toate clasele sociale ale regatului au fost angrenate. În primele secole pătrunderea a fost foarte slabă și nu a avut un caracter organizat și nici rezultate spectaculoase.

Odată cu feudalizarea rapidă a societății în timpul dinastiei angevine și cu angrenarea tuturor ținuturilor regatului într-o economie activă, cu legături complexe între acestea și cu exteriorul, numărul maghiarilor sau maghiarofonilor sosiți în Banat reprezintă un fenomen. Statul avea nevoie de slujbași catolici, credincioși lui, vorbitori ai limbii oficiale, care să-i îndeplinească dorințele. Astfel asistăm la venirea unor zeci și zeci de nobili ce primesc posesiuni; pe lângă ei vin cel puțin câteva zeci de persoane din familia și curtea lor. Vin orășeni ce contribuie la ridicarea târgurilor și orașelor, negustori ce tranzitează mărfurile pe axele comerciale, funcționari civili ori bisericești, aceștia din urmă reluând aici misionarismul apostolic al religiei romano-catolice. Vin și țărani, în special aserviți, ce sunt strămutați forțat de stăpânii lor pe noile posesiuni sau sunt colonizați în pământuri libere. Majoritatea se împământenesc și devin parte a societății bănățene. Au o poziție relativ privilegiată – cei mai mulți, dar nu toți – prin condițiile venirii, dar se integrează în modul de viață al autohtonilor. Iată, toponimia păstrează numele a 9 sate ungurești din secolul al XV-lea: Magyar-Bolyobar, Buziaș, Illyek, Mura, Partoș, Sipet, Szomszeg, Szagyu, Magyarfalva⁴². La 1332 – 1337 sunt în întreg Banatul doar 94 parohii cu populație catolică. Probabil că erau majoritari maghiarii, dar pe lângă ei mai sunt germanii, slovacii și românii.

La mijlocul veacului al XVI-lea, odată cu cucerirea Timișoarei de către otomani, nobilimea bănățeană se refugiază în Transilvania. Odată cu ea și o parte a administrației și intelectualității. Cei mai mulți sunt maghiari sau maghiarați între timp. Rămân totuși aici și maghiari, care sunt atestați documentar direct și

⁴² Csanki Dezsö, *op. cit.*, II, p. 49.

indirect. Vechea teză potrivit căreia otomanii ar fi urmărit să-i îndepărteze de aici pe maghiari prin toate mijloacele nu stă în picioare, cu atât mai mult cu cât existau și catolici în Timișoara, ba aveau chiar biserici și, mai mult, preoți, chiar daca nu permanent. Numărul lor relativ mic a făcut ca la 1716 conscripțiile și documentele să nu vorbească decât de un singur sat locuit masiv de maghiari (Szöreg) și de alte câteva mici enclave maghiare în orașe. Maghiarii trăitori azi în Banat sunt rezultatul colonizării făcute în veacul al XIX-lea în special.

O ultimă problemă în privința populației bănățene medievale o reprezintă cea a prezenței germane. Nu este vorba despre un reflex al venirii sașilor transilvani, ci de o prezență germană distinctă. Ea este certificată direct și indirect de documente și mărturii convingătoare; așezări cu nume clar german: Százegyhá (Biserica Săsească)⁴³, Saswar (Cetatea Săsească)⁴⁴, Villa Nemeti–Berengsaul Mic⁴⁵, Nempeche–Nemeșești⁴⁶. Cuvântul Nemeti în maghiară desemnează clar pe germani sau pe urmașii acestora. Avem o familie Nemeti de Kenez, o alta Szász de Sagu, o alta Hoholt de Buzad⁴⁷, iar familia von Allenberg dă un episcop de Cenad, pe Saul și pe fratele său Datha comite de Timiș⁴⁸. Avem apoi pe mai mulți membri ai familiei Nemiptij de la 1401 la 1425⁴⁹, pe Ladislau literatul⁵⁰, pe Gregorius Rhott cetățean al Caransebeșului la 1464⁵¹ și tot un caransebeșean Nicolaus Sass, student la Viena în 1486 – 1487⁵², probabil fiul sau nepotul lui Ladislau și Ludovic Zaaz, primul judele orașului și al doilea jurat orășenesc la 1493 și locuitorii acolo și la 1500⁵³, pe un Ladislau Kuntesch din Timișoara student vienez⁵⁴, pe mai târziu celebrul Pelbartus de Timișoara student la Cracovia⁵⁵, un Blasius de Theotonica de Cenad student și el⁵⁶ și probabil și pe mulți alții.

Cum se poate explica prezența lor în Banat? Un element constitutiv al orașelor medievale în Europa centrală și sud-estică l-a constituit prezența coloniștilor germani, acei „hospites”. Faptul este de notorietate și nu mai ridică comentarii. În cazul Banatului, ridicarea orașelor și târgurilor s-a făcut și prin

⁴³ Documente privitoare..., seria C, sec. XIV, vol. III, p.336; Borovszky Sámu, *Csanád varmegye története 1715-i*, II, Budapest, 1897, p. 542 localizează între Deszk și Kübekhaza pe locul Stara Torina.

⁴⁴ Csanki Dezső, *op. cit.*, V, Budapest, 1913, p. 21. Este amintit între anii 1428 – 1523 la vest de Remetea Mare și la nord de Bega.

⁴⁵ Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 12; Milleker Felix, *op. cit.*, II, p. 215.

⁴⁶ Coriolan Suciu, *op. cit.*, II, p. 423.

⁴⁷ Csanki Dezső, *op. cit.*, II, p. 85 și I, p.287.

⁴⁸ Juhász Koloman, *op. cit.*, p. 99.

⁴⁹ Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 315, 335, 532, 589.

⁵⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria românilor*, I/2, București,1891, p. 237.

⁵¹ *Ibidem*, II/2, p. 155.

⁵² Tonk Sándor, *Erdelyiek egyetem-júrása a közep korában*, București, 1979, p. 38.

⁵³ Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapest, 1878, p. 112 și 129.

⁵⁴ Tonk Sándor, *op. cit.*, p. 275.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 309.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 215.

prezența germană. Existența germanilor în rândul populației acestor târguri și orașe am argumentat-o prin exemplele de mai sus. Ele nu sunt exhaustive. Iată o selecție a așezarilor urbane ce au avut acești oaspeți („hospites”) în rândul lor, cu indicarea anului sau anilor de atestare: Timișoara – 1341; Lipova – 1455, Semlacul Mare – 1437; Chery – 1417; Kovin – 1428; Caran(sebeș) – 1376; Chama – 1337; Mera – 1351; Seceani – 1403; Zerdahel – 1411; Opatița – 1341; Periam – 1348; Chatar – 1363; Borzlyuk – 1374; Vinga – 1404; Cenad – mai multe atestări⁵⁷.

Deși puțin numeroasă, prezența germană a fost benefică pentru zona bănățeană, în special în domeniul meșteșugurilor, comerțului și al unor aspecte ale vieții culturale. În perioada stăpânirii otomane numărul lor era atât de redus încât doar unele nume mai amintesc de vechea prezență. Masiva colonizare habsburgică din veacul al XVIII-lea aduce populație germană semnificativă în Banat.

HABITAT AND POPULATION IN THE MEDIEVAL BANAT

Abstract

This study deals with novel problems in the Romanian journalism, with a wish to open new ways of research in order to clarify these problems.

The first of the dealt with problems concerns the habitat of the area during the feudal epoch. It starts from the reality of autochthonous Daco-Roman habitat, passing through the period of formation of the Romanian language and people and ending with Middle Ages realities. There is a difference between the Romanian specific autochthonous habitat and that of the alloogenous peoples/elements (migratory or colonized), more powerful at the beginning of the Middle Ages and much less noticeable after a few centuries.

The number of the Banat population during Middle Ages is another problem now initiated. Based on documentary data, the author proposes an evaluation, on chronological cognoscible sequences, of this number. This evaluation is either intrinsic or by comparison with neighbouring areas.

The presentation of the ethnical structure of medieval Banat is the third problem discussed. The majority of the population (relative as well as absolute) has always been the Romanian one. Beside the Romanians alloogenous elements from different European or Asian areas settled down or were colonized. The cultural relations and interferences in the Banat region end this study, the first in a series that will deal with the complex relations between the inhabitants of the Banat.

⁵⁷ O sinteză la Ioan Hațegan, *Nemethy, Nempche und Saswar. Erwangungen zur Präzenz einer deutschen Bevölkerung im mittelalterlichen Banat*, în „Neuer Weg”, București, an 32, nr. 9 699 din 26.07.1980, p. 4 și nr. 9 705 din 2.08.1980, p. 3 – 4.

CATOLICISMUL LA ROMÂNII DIN BANAT ÎN EVUL MEDIU

VIOREL ACHIM

Reconstituirea tabloului confesional la nivelul unei provincii cum a fost în cursul evului mediu jumătatea de răsărit a Banatului este o întreprindere dificilă. Principalul impediment constă nu atât în puținătatea și caracterul lacunar al informațiilor de epocă cu un astfel de conținut, cât mai ales în complexitatea relațiilor socio-politice și etnice de aici, în general prea puțin cercetate și cunoscute și care – aşa cum vom vedea – stau în directă legătură cu problema confesiunii.

În secolul XIV această regiune de o valoare strategică deosebită de la marginea regatului Ungariei a căpătat o organizare distinctă în districte. Ele au funcționat ca autonomii teritoriale și etnice în același timp; în unele documente de la mijlocul secolului XV sunt numite „districte românești”. Autonomia lor a devenit tot mai pregnantă, căpătând în 1457 forma consacrată prin diploma solemnă a regelui Ladislau V Postumul¹. A fost, indiscutabil, cea mai puternică și mai durabilă autonomie românească din cadrul regatului medieval ungur. Ea a supraviețuit acestuia. Suferind unele transformări, s-a menținut până în 1658, an în care banatul Caransebeșului și Lugojului – cum s-a numit estul Banatului după crearea în 1552 a pașalâcului de Timișoara – a fost ocupat de otomani.

Regiunea a avut de-a lungul întregului ev mediu, o puternică individualitate. Evoluțiile de aici au fost în multe privințe altele decât în celelalte regiuni românești încorporate regatului ungur. Au existat unele similitudini cu Hațegul vecin. În districtele din estul Banatului feudalitatea era reprezentată exclusiv de nobili și cnezi români. Începând cu epoca lui Ludovic I, cnezii bănățeni au cunoscut un proces de ridicare la condiția nobiliară, prin recunoașterea lor prin diplomă regală². Contra unei opinii demult încetătenită în istoriografia noastră în

¹ Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, III, Budapest, 1882, p. 404-406 (în continuare: Krassó); E. Hurmuzaki – N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, II/2, București, 1891, p. 92-93 (în continuare: Hurmuzaki). Din literatura consacrată districtelor românești din Banat, vezi Gh. Vinulescu, *Privilegiile districtelor românești din Banat*, în vol. *Faților Alexandru și Ion Lăpușanu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 869-876; N. Tomiciu, *Districtele valahice privilegiate*, în „Revista Institutului Social Banat-Crișana”, X, 1942, p. 596-606; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, IV, Cluj-Napoca, 1989, p. 40-62.

² Pentru evoluțiile cunoscute de feudalitatea românească, vezi în principal Maria Holban, *Deposedi și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361-1378)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, V, 1962, p. 57-132.

legatura cu destinul cnezilor și nobililor români, în districtele din estul Banatului feudalitatea nu și-a pierdut nicicând caracterul etnic românesc. Aici nu s-a produs o assimilare lingvistică (maghiarizare) a nobililor. Documentele bănățene sunt o dovada foarte clară a faptului că, de la primele atestări ale cnezilor și până în momentul în care s-a încheiat istoria autonomă a acestui teritoriu, prin instaurarea ocupației otomane în 1658, feudalitatea districtelor din Banat a rămas tot timpul românească. Pentru conștiința etnică a oamenilor trăind în acest mediu, amintim observația pe care o face Giovan Andrea Gromo în 1564, că românii din Banat „se socotesc urmași ai coloniștilor romani”³, sau felul în care iscălea Mihail Halici-fiul: *Michael Halicius, Nobilis Romanus Civis, de Cáránsebes*⁴.

Când vorbim de evoluții etnice în regiunea de est a Banatului ne referim la existența aici a unor comunități de „oaspeți” (*hospites*), coloniști catolici care la sfârșitul secolului XIII sau la începutul secolului XIV au constituit câteva aşezări de tip opidan în locurile de reședință ale slujbașilor regali: la Sebeș (Caransebeș), Caran (Căvăran), Lugoj și.a., și la faptul că, în decursul câtorva generații, acestea s-au românizat. La Caransebeș, pentru care avem informații mai multe, procesul este evident, la el contribuind și faptul că aici s-au stabilit numeroși nobili cu moșii în districtul omonim⁵. De la mijlocul secolului XV, de când documentele reflectă realitățile interne ale Caransebeșului, chiar dacă, dată fiind funcția sa comercială, orașul păstrează într-o anumită măsură un caracter cosmopolit, comunitatea orășenilor avea un indubitabil caracter românesc⁶. Singura comunitate alogenă durabilă în această parte a Banatului a fost cea a crașovenilor, populație de origine sud-slavă, stabilită în bazinul superior al Carașului în ultimele decenii ale secolului XIV⁷. Crașovenii și-au conservat limba și confesiunea catolică până astăzi.

³ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, București, 1929, p. 253; traducere în *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 320.

⁴ N. Drăganu, *Mihail Halici (Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în „Dacoromania”, IV, 1924 – 1926, p. 107.

⁵ Acest oraș a devenit, conform unei relații italiene din a doua jumătate a secolului XVI, „reședință a nobililor” (G. Bascapè, *Le relazzioni fra l’ Italia e la Transilvania nel secolo XVI*, Roma, 1931, p. 87).

⁶ Vezi, spre exemplificare, lista juzilor și jurațiilor Caransebeșului: Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, II, Budapest, 1878, p. 253-269 (în continuare: *Szörény*). Despre acest oraș vezi și C. Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Banatica”, II, 1973, p.157-163; idem, *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, 20, 1977, p. 303-311; R. Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele X-XIV*, în „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie”, 40, 1989, nr. 4, p. 353-370.

⁷ V. Tufescu, *O măruntă populație balcanică în Banat: crașovenii*, în „Balcania”, IV, 1941, p. 503-529, care trece în revistă întreaga literatură a problemei. Vezi și Th. N. Trăpcea (*Crașovenii – „o măruntă” populație din țara noastră. De unde și când au venit?*, în „Studii”, X, 1957, nr. 6,

Aceasta regiune care, cu excepțiile numite, sub aspect etnic a avut tot timpul un caracter omogen românesc, a fost un teritoriu ortodox. Formal ea a fost încadrată episcopiei catolice de Cenad. În prima parte a secolului XIV catolicismul era reprezentat aici doar de comunitățile alogene de care am amintit. La 1333-1335 arhidiaconatul de Sebeș (Caransebeș), care acoperea întreaga regiune de la est de Timișoara și până la hotarul Transilvaniei istorice, unde sunt atestate sute de sate, avea doar 10 parohii⁸, aproape toate situate în centrele unde rezidau reprezentanții puterii regale, parohii care asigurau sume mici în contul decimelor, dovada a numărului mic de enoriași pe care-l aveau. În tot cursul evului mediu, pentru mediile catolice partea de răsărit a Banatului actual oferea imaginea unui teritoriu ortodox. Un act din anul 1409, prin care antipapa Alexandru V acorda unui solicitant arhidiaconatul de Sebeș (Caransebeș), recunoștea explicit caracterul ortodox al regiunii⁹.

Banatul a fost un teren de misiune catolică, desfașurată, cum afirmă un document papal din 1358 privitor la ridicarea unor biserici pe valea inferioară a Mureșului, *in medio Olachorum, inter nationes protervas*¹⁰. De la mijlocul secolului XIV, jumătatea de răsărit a Banatului a intrat în aria de acțiune a franciscanilor din vicariatul Bosniei. Ei au fundat aici nu mai puțin de opt clăustre (Severin, Orșova, Caransebeș, Cheri, Cuiești, Armenes, Kuvin și Haram), ceea ce indică amploarea prezenței franciscane și locul special pe care l-a avut această regiune în planurile misionare ale ordinului¹¹. Cele mai importante au fost mănăstirile de la Caransebeș și Cheri, prima funcționând până la Reformă. Ele revin relativ des în sursele ecclaziastice ale timpului. Acestea fac referiri la convertirile întreprinse aici în perioadele de maximă acțiune, cum au fost epoca lui Ludovic I¹² și anii 1455-1456 când, în lunile premergătoare marii victorii antotomane repartată de creștinătate la Belgrad, în Banat situat în apropiere a

p. 93-101), care-i consideră pe crașoveni urmași ai bogomililor fugiți din Serbia medievală la sfârșitul secolului XII.

⁸ D.I.R., C, veac XIV, vol. III, p. 227, 235, 243-244.

⁹ *Acta pseudopontificum Clementis VII (1378-1394), Benedicti XIII (1394-1417), Alexandri V (1409-1410) et Johannis XXIII (1406-1415)*, ed. A. L. Tăutu, Roma, 1971, p. XVII.

¹⁰ D.R.H., C, XI, p. 235-236.

¹¹ L. Wadding, *Annales Minorum seu Trium Ordinum a s. Francisco institutorum*, IX, Quaracchi, 1932, p. 295-296. Pentru prezența minoriilor în Banat în secolele XIV-XV, vezi K. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter, 1307-1352*, Paderborn, 1964, p. 59, 114-115, 248-249; Krista Zach, *Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn*, München, 1979, p. 48-52; Ș. Papacostea, *Întregiri la cunoașterea vieții bisericesti a românilor în evul mediu (secolul XIV)*, în idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 209-210.

¹² Z. Pâclișanu, *Propaganda catolică între români din Ardeal și Ungaria înainte de 1500*, Blaj, 1920, p. 10 și urm.; Șt. Lupșa, *Catolicismul și români din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929, p. 64-73; I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 53-57.

actionat renumitul predictor Ioan Capistrano¹³. Capistrano afirmă că a convertit un număr de 10 000 de români și slavi, iar însoțitorul său, minoritul Ioan Tagliacotio, dă cifra de 10 000 de schismatici convertiți în trei luni de zile¹⁴. Franciscanii observanți au actionat în această regiune a Banatului, ce e drept cu intermitențe, și mai târziu, chiar și după instaurarea stăpânirii otomane în 1658¹⁵. Lor li s-au adăugat la începutul secolului XVII iezuiții, care au fundat chiar o misiune la Caransebeș¹⁶.

Impactul acțiunilor misionare catolice asupra populației românești din Banat este, desigur, dificil de apreciat. Chiar dacă mărturiile din secolele XIV-XV sunt puține, existența îndelungată aici a conventelor franciscane și relatările optimiste despre mersul misiunii aici, inclusiv cifrele pe care le avanseză unele surse, sunt o dovedă a faptului că un anumit succes a existat. În Banat nu avem dovezi ale trecerii unor întregi comunități românești la catolicism – așa cum s-a întâmplat în alte părți¹⁷ –, dar numărul celor care au îmbrățișat credința romană credem că nu a fost deloc neglijabil. Cum vom vedea, dovezile de adoptare a catolicismului se referă în primul rând la elita socială a regiunii. Dar trebuie să acceptăm că în unele microzone catolicismul a avut ecou și în sănul populației de rând. Din secolul XVII avem destule mărturii despre convertiri de mai mică sau mai mare amploare pe care franciscanii observanți le-au făcut în sate din Banat, chiar și în condițiile stăpânirii otomane, când este clar că acțiunea lor nu era sprijinită de autorități. Avem date despre existența unor comunități catolice românești la Slatina, în apropierea Caransebeșului, sau la Ostrov, Țela și Virișmort, în apropierea Lipovei. Catolicii din satele amintite la urmă au fost convertiți de misionarul Giovanni Desmanich¹⁸. În ce privește comunitatea de la Slatina, aceleași surse lasă să se înțeleagă că ea este anteroară reluării misiunii catolice în Banat în secolul XVII¹⁹. Este, deci, veche, de dinainte de Reformă. Dacă în secolul XVII, într-o epocă de recul puternic al catolicismului în Banat, a existat această situație, putem presupune că în timpul în care în estul provinciei s-a exercitat stăpânirea regatului Ungariei și apoi a principatului Transilvaniei, îmbrățișarea catolicismului de către o parte a populației rurale românești trebuie să fi fost o realitate. Amploarea acestui fenomen a fost însă, în mod cert, mică. Acțiunea catolică nu a determinat

¹³ L. Wadding, *Annales Minorum*, XII, p. 299-301, 365-368. Vezi și Z. Pâclișanu, op. cit., p. 25-28.

¹⁴ L. Wadding, *Annales Minorum*, XII, p. 368, 752.

¹⁵ Vezi mai jos p. 49-50 cu notele.

¹⁶ Vezi n. 59.

¹⁷ Cazul românilor din Medieșul Aurit, în nord-vestul Transilvaniei, la 1377: *Acta Gregorii PP. XI (1370-1378)*, ed. A. L. Tăutu, Roma, 1966, p. 434-450; Fr. Pall, *Români din părțile sătmărene (finul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj”, 12, 1969, p. 7-35.

¹⁸ Cf. raportul lui Paolo de Cinquefonti din 1667; vezi n. 62.

¹⁹ Cf. raportul lui Giovanni Desmanich din 1648; vezi n. 53.

niciodată transformarea profundă a aspectului confesional al regiunii, care a rămas tot timpul o regiune preponderent ortodoxă, aşa cum afirmă deschis sursele ecclaziastice ale timpului.

Când este, însă, vorba de feudalitatea românească din Banat, impactul catolicismului a fost altul. Mărturii documentare directe și explicite despre situația confesională a nobilimii românești din Banat avem abia de la sfârșitul secolului XVI și din secolul XVII, adică din epoca Reformei și a Contrareformei. Ruptura și disputa din sâmul creștinătății occidentale a avut ecouri și în banatul Caransebeșului și Lugojului. Rapoartele misionarilor care acționează în Banat și alte surse de epocă afirmă clar că nobili și orășenimea aparțineau fie bisericii catolice, fie celei calvine²⁰.

Rămâne de stabilit când și în ce împrejurări a îmbrățișat feudalitatea românească din Banat catolicismul. Este evident că nu activitatea misionară desfășurată printre români din Banat, îndeosebi de către franciscani în secolele XIV-XV, este de natură să explice adoptarea catolicismului de către elita lor socială. Conduita confesională a feudalilor români a fost influențată, într-o mult mai mare măsură, desigur, de condițiunile de această natură din politica regalității față de această categorie socială (și stare politică la nivel local, în același timp).

Problema e dacă în districtele românești din Banat statutul feudal era condiționat de apartenența la biserică catolică, aşa cum stipula „în des invocat în istoriografia noastră ordin al regelui Ludovic I, datat de regulă „1366”. Conform acestuia, doar catolicii puteau deține, cu titlul nobiliar sau cnezial, moșii în districtul Caransebeș. Existența reală a acestui ordin al regelui Ludovic I a fost pusă sub semnul întrebării. Ordinul nu s-a păstrat și nu figurează între decretele regatului, ci este doar amintit în diploma din anul 1428 a regelui Sigismund pentru minorității din Caransebeș²¹, putând fi foarte bine rezultatul unui fals din partea acestora din urmă²². Chiar dacă decretul din 1366 nu a existat, condiționarea în epoca lui Ludovic I a acordării unui act regal de donație sau de întărire de apartenență la catolicism a beneficiarului este confirmată de documentele bănățene. Astfel, în preambulul unei diplome regale din 1365 în favoarea unor feudali români, originari din Țara Românească, dăruiți cu moșii situate în nord-estul Banatului, se face referire la îmbrățișarea catolicismului de către donatari²³. Într-un document din 1415, provenind de la antipapa Ioan XXIII, în legatură cu decimele pe care episcopul de Cenad le pretindea prin abuz de la locuitorii ortodocși ai domeniului Duboz, se amintește de convertirea la catolicism a lui Dan de Duboz.

²⁰ Vezi mai jos p. 46-50 cu notele.

²¹ E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb, 1892, p. 127-130; Șt. Lupșa, *op. cit.*, p. 93-97.

²² Cf. *ibidem*, p. 66-67, 76; I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 53-57.

²³ D.R.H., C, XII, p. 444-448.

Aceasta s-a petrecut cel mai târziu în 1369, când el este atestat prima dată în documentele regale²⁴. De asemenea, numele duble cu care apar în documente unii feudali locali – un nume, de regulă slav, adevărat onomasticii obişnuite atunci în mediul românesc, iar celălalt latin, preluat din calendarul catolic – sunt considerate a fi un indiciu al îmbrăţişării catolicismului de către purtătorii lor²⁵; în vremea respectivă trecerea la catolicism era condiţionată de un nou botez²⁶. Două documente din anul 1500 confirmă în mod explicit condiţionarea detinerii de moşii în Banatul medieval de apartenenţa la catolicism. Ele amintesc că Mihailă şi Nicolae de Porecha au fost deposedaţi de moşile lor situate în districtul Mehadia pentru motivul părăsirii catolicismului și trecerii la ortodoxie. Măsura regală a fost luată, arată documentul, în conformitate cu legea și obiceiul regatului²⁷. Documentele atestă, deci, calitatea de catolic pe care trebuiau să o aibă, cel puțin formal, nobilii stăpâni de moșii în Banat, ca și în restul regatului.

Epoca lui Ludovic I a fost cea în care s-a adoptat această atitudine față de feudalitatea românească. Aceasta făcea parte din politica antiromânească și antiortodoxă pe care a deschis-o în deceniul şapte al secolului XIV regele angevin. Eliminarea „schismei” și impunerea catolicismului au devenit politică de stat. Aşa cum a arătat Şerban Papacostea prin analiza memorilor întocmite de Bartolomeu de Alverna, vicarul de atunci al Bosniei, a fost vorba de un program coerent, fundamentat din punct de vedere teologic și politic, care-i viza de fapt pe toți ortodocșii din regat; finalitatea sa trebuia să fie nu numai *unitas fidei*, ci și asigurarea, prin convertire, a obediенței populației ortodoxe și întărirea regatului²⁸. În vremea lui Ludovic I activitatea misionară a fost și ea subordonată acestui scop politic. În aceste împrejurări au fost instalati franciscanii din vicariatul Bosniei, cu experiență în combaterea eretiei bogomile și în convertirea populațiilor ortodoxe din Peninsula Balcanică, în regiunile locuite de români de la granița sud-estică a regatului. Cercetarea istorică românească a evidențiat resorturile acestei politici ca

²⁴ *Acta pseudopontificum*, p. 248-250. Vezi V. Achim, *Les Roumains du royaume médiéval hongrois et les dîmes envers l'Église. En marge d'un document d'«Acta Romanorum Pontificum»*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 33, 1994, nr. 1-2, p. 5 și urm.

²⁵ Vezi Maria Holban, *În jurul publicării recente a unor documente inedite din secolul al XIII-lea privitoare la românii din Transilvania*, în „Studii”, 19, 1966, nr. 4, p. 780; P. Binder, *Localizarea districtului român bănățean Cuiști, o veche organizație a populației băstinașe*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj”, 7, 1964, p. 323-324, cu nota 19.

²⁶ Maria Holban, *op. cit.*, p. 780.

²⁷ „... ex eo quod iidem Myhaylo et Nicolaus contempta religione fidei christiane, dampnabili secte scismaticae Wolachorum sive Rascianorum adhesisse dicuntur, ad nos consequenterque collacionem nostram regiam, juxta antiquam et approbatam eiusdem regni nostri Hungarie legem et consuetudinem rite et legitime devolute esse prohibentur ...” (Szörényi, III, p. 128-129, 131-134; Hurmuzaki, II/2, p. 448-449, 451-453).

²⁸ Ş. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 17, 1978, nr. 3, p. 387-407.

și consecințele ei majore asupra românilor, mai ales în Transilvania propriu-zisă, unde, în condițiile în care confesiunea a devenit un factor constituțional, datorită religiei lor ortodoxe, românii treptat au fost eliminați din structurile oficiale, dobândind o situație inferioara politic, perpetuată multe secole²⁹.

În Banat, feudalitatea românească, a cărei confesiune inițială ortodoxă este indiscutabilă, cel puțin formal s-a conformat exigenței regale. Adoptarea catolicismului a fost însă un proces care s-a întins pe durata câtorva decenii. Ludovic I nu a reușit să impună tuturor feudalilor români din Banat aceasta mutație de ordin confesional. Dovadă este reluarea ordinului său (sau atribuit lui), în 1428, de către regele Sigismund. Franciscanii din regiune cunoșteau foarte bine situația de aici dacă au cerut reactualizarea măsurii luate de vechiul lor protector. Dintr-un registru papal aflăm că în 1433 a avut loc convertirea la catolicism a lui Petru de Orastya (probabil Vozestya). Aflat în suita lui Sigismund la încoronarea ca împărat de către papa Eugeniu IV, slujbașul său român din Banat a fost botezat la Roma de către însuși Sigismund³⁰. Înseamnă că nici către sfârșitul domniei regelui - împărat catolicismul nu era imbrățișat de totalitatea elementelor feudale din Banat.

Momentul Capistrano este sesizat – ce e drept, în izvoare mai târzii – ca un reper în istoria catolicismului în estul Banatului. István Szent-Andrásy, episcopul romano-catolic al Transilvaniei, povestind în autobiografia sa episodul trimiterii sale, în 1600, ca preot „la valahii din Caransebeș și Lugoj și din localitățile din jur, care numărau mai mult de 10 000 suflete de creștini” (catolici – n.n.), leagă începuturile acestor comunități de prezența lui Capistrano în Banat³¹. Am văzut mai înainte că parohiile catolice din aceste târguri sunt atestate încă din 1333-1335. Presupunem că odată cu momentul Capistrano s-a încheiat de fapt, în mare, procesul de prefacere confesională pe care l-a suferit elita românească din Banat începând cu epoca lui Ludovic I. La sfârșitul secolului XV, după mai bine de un secol de la introducerea (în practică, chiar dacă nu și într-un act juridic) a acestei condiționări de către regele Ludovic I, apartenența nobilimii bănățene la catolicism ne apare ca generalizată, astfel încât excepția este semnalată și sanctionată. Ascensiunea socială a feudalilor români din Banat, dar și din Hațeg și din alte zone ale Transilvaniei, și – dacă ne referim la dregătoriile pe care le-au ocupat – cariera

²⁹ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre intemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 105; idem, *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, în „Revue des Études Roumaines”, XIII-XIV, Paris, 1974, mai ales p. 25-27; §. Papacostea, *op. cit.*, p. 399-401; I. A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunarile cneziale și noile iihare (boier și)* din Transilvania în secolele XIV-ă VI, Cluj-Napoca, 1991, p. 21-23.

³⁰ Diplomata *Poificum saec. XV*, ed. Paulus Lukcsics II, Budapest, 1938 nr. 233 V și I. D. Barbu, *Pèlerinage à Rome et croisade. Contribution à l'histoire religieuse des Roumains dans la première moitié du XVe siècle* în „Revue Roumaine d'Historie”, 33, 1994 nr. 1-2, p. 30, 34-35.

³¹ “... quos olim ab errore Graecorum Beatus Joannes Capistranus d fidem d era catholicam” (A. Veress, *op. cit.*, IX, p. 272).

politică a unora dintre ei în secolul XV, îndeosebi în epoca Corvineștilor, sunt de neconceput în condițiile în care ei nu ar fi aparținut, formal cel puțin, bisericii oficiale.

În limita informației documentare publicata până acum, putem afirma că îmbrațarea catolicismului de către feudalii din districtele bănațene nu a implicat rezistențe deosebite care să fi impus măsuri de felul celei preconizate în controversatul ordin din 1366. Izvoarele epocii nu atestă deposedări motivate prin condiția confesională și nici tabloul patrimonial al districtelor – aşa cum este relevat de documentele primei jumătăți a secolului XV – nu pare să conțină „anomalii” care s-ar putea datora unor transferuri de proprietate care să fi însoțit deposedările cerute de amintitul ordin. Prin lipsa referirilor la confesiune, documentele de cancelarie vin să sugereze în ce privește nobilimea o situație normală din punctul de vedere al normelor regatului. Până la situația amintită din 1500, în afara convertirilor, cazuri concrete de feudali ortodocși nu se dau. În schimb, există destule mărturii despre deținerea de către unii membri ai familiilor nobiliare românești din Banat a unor funcții în biserică catolică³², despre donații făcute unor așezăminte catolice³³ sau despre intrarea unor localnici în ordinul minorit³⁴.

Procesul de adoptare a catolicismului de către pătura superioară românească s-a suprapus procesului de „legalizare” a statutului feudal al cnezilor, prin dobândirea de diplome regale care le confirmă stăpânirea asupra satelor lor. Românii înzestrăți cu diplomă regală sunt atestați în Banat încă din a doua jumătate a secolului XIII³⁵, dar numărul lor începe să devină important abia odată cu Ludovic I. Un proces masiv de confirmare a cnezilor în stăpânirile lor are loc însă în timpul domniei regelui Sigismund și în anii imediat următori, când Iancu de Hunedoara exercita autoritatea în regiune în calitate de ban de Severin și apoi de guvernator al Ungariei. Această împrejurare de istorie socială credem că a favorizat adoptarea catolicismului de către feudalitatea românească. Recunoașterea cnezilor în posesiunile lor, prin diplomă regală, cu titlu cnezial sau nobiliar, însemna de fapt asimilarea lor, chiar și numai parțială, cu nobilimea regatului. S-a produs în a doua jumătate a secolului XIV și prima jumătate a secolului XV un fel de

³² De exemplu, Nicolae fiul lui Bogdan de Mâtnic, cleric în capitulul de la Alba Iulia (Krassó, III, p. 229-230; Hurmuzaki, I/2, p. 356-357; document din 1394).

³³ În 1380 nobilul din Caransebeș, Iacob de Gârliste, contribuie cu bani la expediția plănuită împotriva turcilor și în consecință abatele mănăstirii de la Bata ii acordă indulgență (Szörény, III, p. 8; Hurmuzaki, I/2, p. 271).

³⁴ Nobilii Iacob de Măcicaș și soția sa Ana în 1455 (Szörény, II/1, p. 70-71; Hurmuzaki, II/2, p. 57-58), Ioan de Mâtnic și soția sa Doroteea în 1490 (Szörény, III, p. 104-105; Hurmuzaki, II/2, p. 317-318), familia fostului ban de Severin, Mihail de Mâtnic (Szörény, III, p. 122-123; Hurmuzaki, II/2, p. 383)

³⁵ Șt. Olteanu, *Un document inedit privind istoria Banatului în secolele XIII-XIV*, în „Studii” 17, 1964, nr. 5, p. 1141-1146, mai ales p. 1142-1143; Maria Holban, *În jurul publicării*, p. 776-781.

restructurare a societății românești la nivelul păturii superioare, restructurare facuta după normele impuse de regalitatea ungără, conform acestora confesiunea catolica fiind o componentă a statutului nobiliar. Problema atitudinii feudalitații românești în fața politiciei confessionale a regalității ungare și problema confesiunii nobililor români trebuie privite în acest context.

Ni se pare necesar să acceptăm că, după o perioadă de început jalonată de introducerea măsurii punitive a regelui Ludovic I și de reluarea ei de către regele Sigismund, cel puțin formal, întreaga feudalitate din districtele românești din Banat aparținea bisericii catolice. Nobili și cnezii formau o comunitate și în documente îi găsim acționând ca atare, încât până la Reformă nu putem admite diferențe confessionale în rândul lor. Desfășurarea ritualului, relatată într-un document din 1439, de depunere a jurământului cu caracter judiciar de către nobilii și cnezii participanți la adunările judiciare ale districtului Caransebeș în biserică orașului –despre care avem motive să afirmăm că era catolică! –, este o dovedă a faptului că în acel moment ei aparțineau cu toții acestei confesiuni. Obligațiile pe care locuitorii din Caransebeș și Caran (Căvăran) le aveau față de episcopul de Cenad – într-un document din 1500, patru dinari anual de familie, în contul decimei³⁶ – sunt o mărturie în plus asupra confesiunii lor catolice.

Aceasta este, desigur, latura oficială a problemei confesiunii la feudalitatea românească din Banat. Din păcate, documentele bănățene nu ne permit să urmărim în ce măsură apartenența la catolicism a cnezilor și nobililor români – pe care, direct sau indirect, o exprimă actele de cancelarie – a fost și una reală sau a fost doar un catolicism de conjunctură, mai ales în condițiile celei de-a două jumatați a secolului XIV și ale unei bune părți a secolului XV. Lipsei unor documente revelatoare în această privință i se adaugă și împrejurarea că în Banat nu s-au păstrat monumente de cult care să lase să transpară opțiunea confesională a ctitorilor. Se pare că în această privință Hațegul este mult mai generos, chiar dacă și acolo lucrurile sunt departe de a fi lămurite³⁷.

Discuția în legătură cu confesiunea nobilimii românești din regatul medieval ungar trebuie să ia în seamă și problema ritului. Ne putem întreba dacă în epoca lui Sigismund și apoi în cea a Corvineștilor feudalii români din districtele banățene, dar și din alte zone, nu erau catolici de rit grec sau, cu un termen introdus ceva mai târziu, uniți. Izvoarele epocii nu ne furnizează nici un element concret de aceasta natură. Este însă epoca conciliului florentin. Noua politică a bisericii apusene față de „schismă” și aderenții săi inaugurate de Conciliul de la Florența în 1439 se pare

³⁶ Szörény, III, p. 129-131; Hurmuzaki, II/2, p. 449-450.

³⁷ În legătură cu confesiunea nobilimii hațegane, vezi considerațiile lui A. A. Rusu, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara – Cândeștii din Râu de Mori*, în „Revista de istorie”, 37, 1984, nr. 6, p. 666-667; A. A. Rusu, M. Porumb, M. Sabău-Tătar, *Ctitoria Sărăcineștilor din Sălașu de Sus (jud. Hunedoara)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, 28, 1987-1988, p. 169 -172.

că este în strânsă legătură cu experiențele din regatele Ungariei și Poloniei, unde ortodocșii alcătuiau o mare parte a populației și unde interesele politice au determinat un anumit curs al politiciei confesionale a regalității. Cercetări recente au arătat concesiile importante pe care Sigismund de Luxemburg le-a făcut încă din primii ani de domnie, de la sfârșitul secolului XIV începând, românilor și confesiunii ortodoxe, concesii care au fost rezultatul evident al convingerilor sale și al necesității de a-și asigura în lupta antotomană concursul populației ortodoxe din regat și al țărilor ortodoxe vecine³⁸. În același timp, întreaga politică a lui Iancu de Hunedoara față de popoarele din sud-estul european stă în legătură cu această nouă atitudine a bisericii romane față de „schismă”. În condițiile în care ritul rămânea neschimbă³⁹, e de presupus că feudalii români nu au receptat transformarea statutului lor confesional, din „schismatici” în „uniți” (catolici de rit grec), ca o ruptură. Unirea ar putea părea astfel ca o formulă de compromis și o rezolvare tacită atât a intereselor regatului, cât și a intereselor feudalilor români. Dependența de ierarhia ortodoxă sau catolică (română) trebuie să fi interesat prea puțin într-un teritoriu lipsit de ierarhie ortodoxă; în Banatul secolelor XIV-XV nu avem date despre existența vreunei episcopii ortodoxe⁴⁰. Suntem, însă, pe un teren al supozitiiilor. E de așteptat ca cercetări viitoare să elucideze acest aspect extrem de interesant de istorie confesională. Dacă a existat într-adevăr în Banat în această epocă un catolicism de rit grec, el cu siguranță că nu a dăinuit mult timp. Nu este exclus ca succesul care i se atribuie lui Capistrano în ce privește catolicismul la Caransebeș să fi constat în impunerea formulei ritului roman tuturor locuitorilor de aici, inclusiv nobililor români care în cursul deceniilor imediat anterioare și-au fixat aici reședința.

Ce ampoare a avut catolicismul în estul Banatului? Există câteva cifre în izvoarele de la sfârșitul secolului XVI. István Szent-Andrásy apreciază la 10 000 numărul catolicilor din banatul Caransebeșului și Lugojului⁴¹. În 1586 se spune despre orașul Caransebeș că avea cca. 3 000 de catolici; aceasta într-un raport al iezuitului Valentin Lado, trimis în acel an la Caransebeș unde, mai arată el, a predicat în limba română, puțini locuitori știind maghiara⁴². Aceste cifre trebuie să le luăm cu multă precauție, chiar dacă în momentul la care ele se referă, în estul Banatului catolicismul nu suferise mult de pe urma Reformei. Putem, eventual, accepta la 3 000 numărul total al locuitorilor Caransebeșului unde, alături de

³⁸ S. Papacostea, *Byzance et la croisade au Bas-Danube à la fin du XIVe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 30, 1991, nr. 1-2, p. 14 și urm.

³⁹ Despre utilizarea ritului grec în biserică catolică: J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, p. 359, 392.

⁴⁰ I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 66.

⁴¹ A. Veress, *op. cit.*, IX, p. 272.

⁴² Veress E., *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571-1613)*, II, Budapest, 1913, p. 168; traducerea în *Călători*, III, p. 120-121.

catolici, trăiau și ortodocși și calvini. Cei mai mulți catolici se aflau, evident, în Caransebeș și Lugoj. Dar și în sate trăiau catolici. Delegația nobililor bănațeni prezenta în 1584 la Alba Iulia pentru a cere iezuiților să trimită un preot în acele părți, arată că e vorba de 60 de sate în care trăiesc catolici⁴³. Cele câteva mii de catolici care au existat în estul Banatului trebuie să le raportăm la populația totală a regiunii. Din păcate, nu cunoaștem numărul locuitorilor de aici în secolele anterioare conscripțiilor austriecilor din secolul XVIII. Însă pentru cele aproximativ 100 de așezări căre sunt inventariate la sfârșitul secolului XVII în teritoriul fostului banat al Lugojului și Caransebeșului⁴⁴, putem admite, credem, lejer o populație de 50 000 de oameni. Banatul Lugojului și Caransebeșului însemna însă doar o parte a teritoriului districtelor românești din Banat. Înainte de 1552 districtele cuprindeau o suprafață cel puțin dublă și un număr mult mai mare de așezări și există indicii ale unui habitat mai dens decât cel de la începutul stăpânirii habsburgice⁴⁵. Situația de regiune de graniță a dus la o diminuare a populației, începând chiar cu ultimele decenii ale secolului XV. Probabil că cercetările viitoare vor oferi date controlabile pentru demografia istorică a regiunii. Ni se pare, însă, de acceptat că în secolul XV populația regiunii era mai numeroasă decât cea din perioada banatului Caransebeșului și Lugojului și cea a stăpânirii otomane. Dacă am accepta pentru secolul XV cifra de 10 000 de catolici și o populație de 100 000 de oameni, ar rezulta o pondere a catolicilor în ansamblul populației de aproximativ 10%; ceea ce nu este mult dacă ținem seama de ponderea relativ mare a elementului nobiliar în această regiune, și înainte și după 1552. În estul Banatului feudalitatea era o categorie extrem de eterogenă. Marile familii nobiliare stăpâneau zeci de sate, în timp ce în multe cazuri avem de-a face cu devălmășii, în care mai mulți nobili stăpâneau un sat. Au existat și sate alcătuite în totalitate din nobili și/sau cnezi; condiția materială a acestor feudali nu era diferită de aceea a locuitorilor pe care documentele îi numesc cu un termen de „împrumut „iobagi”. Datorită perpetuării unei anumite structuri sociale de la feudalismul românesc din regiune și interesului regalității ungare și apoi al principiilor transilvăneni de a avea în această regiune de graniță o forță militară însemnată (care era dată de elementul nobiliar), în estul Banatului categoria feudală a fost tot timpul numeric dezvoltată. Or, cum am văzut, în primul rând feudali au fost interesați de îmbrățișarea catolicismului.

⁴³ Veress E., op. cit., II, p. 30 și 54 (G. P. Campani), p. 36 și 63 (Ferrante Capeci); traducerea în Călători, III, p. 78 și 85; 96 și 105.

⁴⁴ P. Binder, *Lista localităților din Banat de la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în „Studii de istorie a Banatului”, II, 1970, p. 61-68.

⁴⁵ O inventariere (și aceasta parțială!) a așezărilor atestate în secolele XV-XVII în districtul Caransebeș dă o sumă de 146 de așezări: M. Bizerea, C. Rudneanu, *Considerații istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în evul mediu*, în „Studii de istorie a Banatului”, I, 1969, p. 7-22.

Catolicismul în rândul românilor din Banat ne apare astfel a fi fost reprezentat în primul rând, dar nu exclusiv, de nobilime și de populația celor două orașe din estul provinciei, Caransebeș și Lugoj.

Reforma, care a pătruns în Banat la mijlocul secolului XVI, nu a distrus comunitățile catolice românești. Ea nu a avut aici audiența de care s-a bucurat în Transilvania. În 1564, când dieta Transilvaniei, întrunită la Sighișoara, l-a hotărât ca biserică din Caransebeș, disputată de catolici și calvini, să fie folosită alternativ de către cele două comunități (o zi de către catolici, o zi de către calvini)⁴⁶, putem bănuia că în oraș numărul catolicilor era mai mare decât cel al calvinilor. Trebuie să ținem seama de faptul că hotărârea amintită a fost luată într-un moment în care dieta și principalele Ioan Sigismund Zápolya căuta să consolideze Reforma în detrimentul catolicismului. Așa cum rezultă din rapoartele misionarilor catolici de la sfârșitul secolului XVI și din secolul XVII, raportul numeric între catolici și calvini în estul Banatului a fost tot timpul favorabil primilor. Antonio Possevino, de exemplu, vorbește în 1583 despre o majoritate catolică⁴⁷. Dar, chiar dacă reprezentau doar o foarte mică parte a populației românești, comunitățile calvine de la Caransebeș și Lugoj erau cele mai importante astfel de comunități românofone. Obiceiul din bisericile de aici de a se cânta cântecele calvine în limba română este luat ca model, la 1657, pentru nou înființata școală românească de la Făgăraș⁴⁸. Din Banat provin traducătorii Paliei de la Orăștie (1582); caransebeșanul Mihail Halici-tatăl a început să traducă psalmii în limba română (cca. 1640)⁴⁹. Însuși faptul că Reforma a câștigat poziții tocmai la români din Banat și Hațeg, în timp ce în restul Transilvaniei ea s-a izbit de rezistență intransigentă a românilor, este o dovadă a răspândirii catolicismului în aceste regiuni. Referindu-se la acest moment, Francisc Pall afirma că trecerea la Reformă a unei părți a nobilimii române s-a făcut nu direct de la ortodoxie, ci de la catolicism⁵⁰.

Indiscutabil, însă, la mijlocul secolului XVI catolicismul la români din Banat intră într-o epocă de regres. La aceasta a contribuit un complex de factori: pe de o parte Reforma, care într-o anumită măsură a diluat comunitățile catolice de aici, și reculul puternic al catolicismului în Ungaria și Transilvania, iar pe de altă parte, cucerirea câmpiei Banatului de către otomani (1552) și dispariția episcopiei de Cenad. Dar chiar izolați, lipsiți timp de decenii de preoți, cu așezăminte

⁴⁶ Hurmuzaki, II/5, p. 559. Vezi și I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 81.

⁴⁷ Călători, II, p. 557-558, 569.

⁴⁸ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 272 (vezi și p. 207 – document din 1640); V. Tîrcovnicu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat (1780-1918)*, București, 1970, p. 17-19.

⁴⁹ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 86-90.

⁵⁰ Fr. Pall, *Fragen der Renaissance und der Reformation in der Geschichte Rumäniens*, în „Forschungen zur Volk – und Landeskunde”, 9, 1966, nr. 2, p. 17.

catolice desființate, și în condițiile presiunilor din partea calvinismului, dar și din partea factorilor politici (principii calvini ai Transilvaniei și unii bani ai Caransebeșului și Lugojului, care sprijineau Reforma), cei mai mulți dintre catolicii români din Banat și-au păstrat confesiunea. Privit din punctul de vedere al confesiunilor recepte din principatul Transilvaniei, de care ținea după 1552 banatul Caransebeșului și Lugojului, estul Banatului a rămas o insulă de catolicism. (Aceasta în condițiile în care majoritatea populației o reprezentau ortodocșii.) Starea dificilă a comunităților catolice o aflăm din izvoarele epocii⁵¹. O anumită revigorare se produce în prima jumătate a secolului XVII, când, după o întrerupere de aproape un secol, franciscanii observanți reiau misiunea în Banat. Ei acționează în locurile în care fuseseră prezenți și în epoca de până la Reformă, în primul rând la Carașova, Caransebeș și Lugoj, centre ale misiunii lor în secolul XVII. Franciscanii păstoresc comunitățile catolice pe care le-au găsit în Banat, se îngrijesc ca acestea să respecte ritul roman, construiesc biserici, convertesc la catolicism ortodocși din acele așezări și din satele din jur, pun bazele unor noi comunități etc.⁵² Rapoartele pe care le înaintează Congregației de Propaganda Fide misionarul Giovanni Desmanich (Ivan Dežmanić)⁵³ – care a fost prefectul misiunii în Carașova și Caransebeș – și colaboratorii săi Gabriele Thomasii⁵⁴ și Andrea Stipanchich d'Almissa (Andrija Stipančić)⁵⁵, ori relațiile lui Marco Bandini⁵⁶, sunt un tablou fidel al eforturilor lor și al situației confesionale, precum și al realităților de altă natură ale regiunii la mijlocul secolul XVII⁵⁷. A existat chiar ideea numirii unui episcop pentru catolicii din această regiune; Marco Bandini cere acest lucru Congregației în 1649⁵⁸.

Franciscanilor li se adaugă, la începutul secolului XVII, iezuiții⁵⁹. Cea mai importantă figură din rândul lor a fost caransebeșanul George Buitul, care în

⁵¹ Vezi n. 41, 42, 43. Vezi I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 82-84.

⁵² Pentru acțiunea catolică în această perioadă, vezi C. Juhász, *Das Tschanad – Temeswarer Bistum während der Türkeneerrschaft 1552-1699*, Duhnen in Westfalen, 1938; Krista Zach, *op. cit.*

⁵³ *Ibidem*, p. 92-97; *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania*, ed. I. Gy. Tóth, Roma-Budapest, 1994, p. 79-87 (din anul 1648); și Krista Zach, *op. cit.*, p. 131-138; *Relationes*, p. 88-101 (din anul 1650).

⁵⁴ Krista Zach, *op. cit.*, p. 113-115; *Relationes*, p. 102-107 (din anul 1650).

⁵⁵ Krista Zach, *op. cit.*, p. 148-151; *Relationes*, p. 108-114 (din anul 1650).

⁵⁶ E. Fermendžin, *op. cit.*, p. 442, nr. 1359 (din anul 1643).

⁵⁷ Alte documente care privesc misiunea catolică în Banat, datând din intervalul 1628-1655, *ibidem*, nr. 1264, 1265, 1295, 1320, 1342, 1353, 1364, 1365, 1368, 1374, 1385, 1408, 1414, Krista Zach, *op. cit.*, p. 75-153.

⁵⁸ E. Fermendžin, *op. cit.*, p. 467.

⁵⁹ Vezi Violeta Barbu, *Les résidences jésuites dans la première moitié du XVIIe siècle à l'ouest de la Transylvanie Stratégies missionnaires*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun, O Ghitta, Cluj, 1995, p. 157-164.

ultimii ani ai deceniului trei al acelui secol a fundat o *Missio Caransebesiensis* și a făcut operă misionară printre români. Franciscanul Serafin Kun scrie în 1630 că George Buitul împreună cu un alt iezuit și cu opt franciscani au convertit în mod ferm la credința catolică întregul oraș Caransebeș⁶⁰. Chiar dacă este o exagerare, mărturia este revelatoare pentru opera iezuitului român. Buitul este și cel care a tradus în limba română cu alfabet latin catehismul lui Canisius⁶¹.

Instaurarea în 1658 a stăpânirii otomane în estul Banatului a provocat un recul evident al catolicismului. O mare parte a nobililor s-a refugiat în Transilvania și cele două comunități catolice românești de la Caransebeș și Lugoj aproape că dispar. Simpla comparare a datelor oferite de misionarii catolici de dinainte și de după 1658 este revelatoare pentru această evoluție. Paolo de Cinquefonti (Paulus de Quinquefontibus) în 1667⁶² și Giovanni (Braenovici) a Dervente în 1676⁶³ arată că, din cauza fugii în Transilvania, la Lugoj nu mai existau catolici, iar la Caransebeș mai rămăseseră foarte puțini (10 case la Paolo de Cinquefonti, cca. 30 la Giovanni a Dervente). Ultimul arată că și colo existau în unele sate 1-2 case de catolici. Un număr mai mare era în satul Slatina, anume 30 de case; catolicii de aici, însă, țineau sărbătorile după ritul grec. Cât privește catolicii români din satele Ostrov, Tela și Virișmort, din apropierea Lipovei, care fuseseră convertiți de către Giovanni Desmanich în deceniul cinci, ei erau în număr de 150 după Paolo de Cinquefonti, 200 după Giovanni a Dervente, și constituiau o minoritate (22-23 de case dintr-un total de 200). Situația lor era dificilă și Paolo de Cinquefonti își arată îngrijorarea pentru soarta acestor catolici care trăiesc între „schismatici”.

După 1658, în Banat evoluțiile confesionale au mers net în defavoarea catolicismului. În cursul câtorva generații, catolicii români care rămăseseră în Banat după 1658 s-au topit în marea masă a populației ortodoxe. În ultimul deceniu al secolului XVII, când regiunea a intrat pentru scurt timp sub controlul armatei Imperiului habsburgic, și când bătrânii din Caransebeș depun mărturie în legătură cu bisericile pe care franciscanii le-au avut în zonă în urmă cu decenii, catolicismul era deja aici de domeniul trecutului⁶⁴. Dacă sub aspect social în regiune s-a petrecut un proces de omogenizare, tot aşa ortodoxia, care fusese aici tot timpul majoritară, s-a impus la cvasi-totalitatea populației românești, aşa cum găsim la instaurarea stăpânirii habsburgice în Banat, la începutul secolului XVIII. S-a încheiat astfel o istorie de trei secole a catolicismului la români din Banat.

⁶⁰ A. Veress, *Documente*, IX, p. 311.

⁶¹ Vezi Violeta Barbu, *op. cit.*, p. 161-164.

⁶² *Relationes*, p. 209-211.

⁶³ *Ibidem*, p. 218-223.

⁶⁴ E. Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799*, Zagreb, 1887, p. 318 (din anul 1696).

CATHOLICISM AND THE ROMANIANS OF THE BANAT IN THE MIDDLE AGES

Abstract

Based on documents of the time, the present study dwells on the problem of Catholicism in areas of the Banat inhabited by Romanians in the 14th-17th centuries. Characterized throughout the Middle Ages by a nearly homogeneous Romanian population and by a feudality consisting exclusively of Romanian noblemen and cnezes, the eastern part of the province was targeted by Catholic missionarism. The Franciscans from the vicariate of Bosnia would establish here eight convents and would strive to convert the Orthodox Romanians. Both the nobility and part of the rural population embraced Catholicism. Various information point to the existence of Romanian Catholic communities in a number of villages. Catholic action would nonetheless fail to determine a profound transformation of the denominational character of the region which would continue to be essentially Orthodox.

The denomination of Romanian nobility in the Banat is given a special focus. The conclusion reached here is that to begin with the time of King Louis of Anjou, when the elimination of the Schism and the conversion to Catholicism became the highroads of state policy, the Romanian nobility of the Banat embraced, even if only formally, Catholicism. This is mainly attributable to pressures exerted in terms of the conditioning of the recognition of the feudal statute of Romanian cnezes and nobles – as asserted in a controversial royal document usually dated 1366 – on affiliation to the Roman Church. This was a long process developing over several decades and also a general one, the exceptions to the rule (noblemen who relinquished Catholicism in favour of Orthodoxy) being sanctioned – as attested by several documents.

The Reform would add to the complexity of the denominational structure in the region. Nevertheless, the success of the Reform would be limited, most of the Catholics preserving their faith even under trying circumstances. Reports by Franciscan and Jesuit missionaries who would return to the Banat in the ninth decade of the 16th century provide information on local Catholic communities, among which the most important were Caransebeș and Lugoj.

The establishment of Ottoman domination in the eastern parts of the Banat in 1658 triggered a considerable withdrawal of Catholicism. During that year, the nobility largely took shelter in the Principality of Transylvania, and the two aforementioned Catholic communities almost disappeared. Denominational evolutions from now on would hardly serve Catholicism. In two generations, the Romanian Catholics who had remained in the Banat after 1658 would have already melted into the outnumbering Orthodox population.

BANATUL HABSBURGIC

DIE DEUTSCHE AUSWANDERUNG NACH SÜDOSTEUROPA IM SPIEGEL DER LITERATUR MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER WÜRTTEMBERGISCHEN AUSWANDERUNG INS BANAT

MARTA FATA

Die historische Migrationsforschung beantwortet heißdiskutierte Fragen der Gegenwart (unter anderen Ursachen und Zusammenhänge von Wanderungsbewegungen, Eingliederungs- und Minderheitenfragen), indem sie Grundorientierungen und Erfahrungswerte vermittelt. Die Untersuchung der Bewertung von Ursachen und Auswirkungen der Wanderungsbewegungen in den einzelnen historischen Perioden kann deshalb wichtige Aufschlüsse über die Einstellung der jeweiligen Staatspolitik zur Aus- bzw. Einwanderungsproblematik geben. In diesem Beitrag werden die von der deutschen und ungarischen Migrationsforschung vermittelten Bewertungen anhand der württembergischen Auswanderung in den habsburgischen Südosten und der deutschen Einwanderung ins Banat untersucht. Die Auswahl der Gebiete kommt nicht von ungefähr. Württemberg gehörte seit dem 18. Jahrhundert zu den größten Auswanderungsgebieten in Südwestdeutschland; das Banat in Ungarn war das größte Experiment der habsburgischen Siedlungspolitik. Die Württemberger nahmen außerdem sowohl an der Besiedlung und Wiederurbarmachung des Banats im 18. Jahrhundert als auch an dessen Modernisierung im 19. Jahrhundert teil.

1. DIE FORSCHUNG BIS 1918

1.1. DIE FORSCHUNG DER DEUTSCHEN EINWANDERUNG INS BANAT

Die vielfältigen Aufgaben des Wiederaufbaus in Ungarn nach der Türkeneinfälle und den Befreiungskriegen veranlaßte die Wissenschaftler im 18. Jahrhundert, nach Möglichkeiten der wirtschaftlichen und politischen Entwicklung des Landes zu suchen, was solide Kenntnisse über die geographische, wirtschaftliche, demographische und kulturelle Lage des Landes voraussetzte. Die systematische Sammlung von Quellen begann mit der sogenannten „Quellensammler-Schule“ der Jesuiten. Auf protestantischer Seite entstand um

den Polyhistor **Matthias Bél**¹ nach deutschem Vorbild eine „Staatenkunde-Schule“, von der eine großangelegte wissenschaftliche „Landesvermessung“² ausgegangen war. Die gesammelten historischen Quellen wurden von den Vertretern der Schule mit Ergebnissen der topographischen und statistischen Ermessungen und persönlichen Beobachtungen über die wirtschaftliche und kulturelle Lage der einzelnen Landesteile und deren Bewohner ergänzt.³ In die Reihe dieser topographisch-historischen Arbeiten ist auch die erste historische Arbeit über das Banat von dem italienischen Polyhistor **Francesco Griselini**⁴ einzuordnen. Griselini beschrieb die Naturlandschaft, die historisch-politischen Ereignisse, die Wirtschaftslage und die Bewohner des Banats anhand von eigenen Forschungen und Beobachtungen während seiner Reise im Banat im Jahre 1774. Die Kolonisation des Banats bewertete er als einen weitsichtigen und gelungenen Plan der habsburgischen Siedlungs- und Populationspolitik, um das fruchtbare Land wieder urbarzumachen und sein Wirtschaftspotential auszuschöpfen.

Den Quellensammlungen im 18. Jahrhundert folgten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts die ersten zusammenfassenden Darstellungen über Ungarns Geschichte. In den Arbeiten wurden Persönlichkeiten und Handlungen der ungarischen Geschichte in diachronischer Abfolge beschrieben, wobei der Schwerpunkt bei der Bearbeitung des 18. Jahrhunderts auf die politische Geschichte, insbesondere auf den Wiederaufbau des Staatsapparats nach der Türkenezeit gelegt wurde. Die ersten Synthesen der Nationalgeschichte unter anderem von **Ignác Aurél Fessler**⁵ wie die ersten statistischen Arbeiten unter anderem von **Elek Fényes**⁶ zeichneten sich durch ein reiches, allerdings wenig kritisch verarbeitetes Quellenmaterial aus. Das ist für die ersten ungarischen historischen Arbeiten über das Banat besonders charakteristisch. **Leonhard Böhm** und **Johann Heinrich Schwicker** stützten sich bewußt auf die Arbeiten von Griselini, Fessler und Fényes, die sich allerdings mit der deutschen Kolonisation nicht näher auseinandergesetzt haben. Fényes, der die statistischen Ergebnisse der

¹ Bél, Matthias: *Notitia Hungariae novae historicoo-geographica. Partis primae Cis-Danubianaæ*, Tomus I–IV, Wien 1735–42. Die Beschreibung der anderen Komitate liegt bis heute nur in einer Handschrift vor. Vgl. außerdem Bél: *Adaparatus ad historiam Hungariae*, Preßburg 1735–46, Ders.: *Compendium Hungariae geographicum*, Posonii 1767 und 1779.

² Vgl. Kaser, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien/Köln 1990, S. 208.

³ Vgl. Hóman, Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története*, Budapest 1925, S. 15 ff.– Petz, Gideon: *Zur Geschichte der Erforschung des ungarländischen Deutschstums*. Teil IV.: *Das XVIII. Jahrhundert*. In: *Deutsch-ungarische Heimatsblätter* 3 (1931), S. 181–205.

⁴ Griselini, Franz: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats*, Wien 1779–1780.

⁵ Fessler, Ignác Aurél: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, Leipzig 1812–1825.

⁶ Fényes, Elek: *Magyarország mostani állapotja*, I–II, Pest 1837. – Ders.: *Magyarország leírása*, Pest 1847. – Ders.: *Magyarország geográfiai szótára*, I–IV, Pest 1851.

deutschen Einwanderung in die einzelnen Komitate Ungarns veröffentlichte, stellte lediglich fest: „Infolge der Kolonisation hat sich das ganze Gebiet verändert (...) und heute gehören das Banat und die Batschka zu unseren blühendsten Gebieten nicht nur unter den Ländern der ungarischen Krone, sondern auch in dem Österreichischen Reich.“⁷ Böhms politische Geschichte des Banats von den Anfängen bis 1860⁸ und Schwickers Geschichte des Temeser Banats⁹ wie auch seine Arbeit über die Militärgrenze¹⁰ waren einfache Kompilationen ohne eigene Quellenstudien, und in der Bewertung der Kolonisation beschränkten sie sich auf die Aussagen ihrer Vorbilder. Das differenziertere Bild der deutschen Einwanderung und der habsburgischen Siedlungspolitik ließ noch auf sich warten.

Die großen Editions- und Publikationsunternehmen im Sinne des vorherrschenden Positivismus erhielten anlässlich der ungarischen Jahrtausendfeier in den 90er Jahren des vorigen Jahrhunderts einen Auftrieb, als für bis dahin vernachlässigte Themen der neueren ungarischen Geschichte beträchtliche Geldsummen flüssig gemacht worden waren, und sich den Historikern die Tore der Staats-, Komitats- und Familienarchive öffneten. Der 1878 von der historischen Kommission der Akademie ausgeschriebene Wettbewerb zur Anfertigung von Arbeiten über das 18. Jahrhundert brachte auch für die Migrationsforschung grundlegende Arbeiten hervor, unter anderem von **Henrik Marczali**.¹¹ Marczalis Arbeit über Ungarns Geschichte in der Zeit Josephs II. ist für die Forschung der Kolonisation nicht nur wegen der konsequenten Anwendung der historisch-kritischen Methode von großer Bedeutung. Mit dieser Arbeit ist es Marczali gelungen, durch die vielschichtige Aufarbeitung der josephinischen Zeit die bis dahin vorherrschende These zu widerlegen, daß Josephs Regierungszeit als Dekadenz zu bewerten sei. Marczali wies nach, daß der Josephinismus die Zeit der nationalen Kräftesammlung, der demographischen Entwicklung und des wirtschaftlichen Wachstums in Ungarn war. Als einen ausschlaggebenden Faktor dieses Aufstiegs bewertete er die planmäßige Kolonisation, die dem Land notwendige Arbeitskräfte zuführte.¹²

Um die Jahrhundertwende wurden die ersten umfassenden, teilweise bis heute grundlegenden Arbeiten über die Ansiedlung der Deutschen in Südungarn von Historikern veröffentlicht, die durch ihre Herkunft gewissermaßen in die Problematik der Geschichte der Nationalitäten hineingeboren waren. Die bis heute debattierte Frage nach den Germanisierungsabsichten habsburgischer Siedlungs-

⁷ Fényes: *Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leírása*, Pest 1857, S. 185.

⁸ Böhm, Leonhard: *Geschichte des Temeser Banats*, Leipzig 1861.

⁹ Schwicker, Johann Heinrich: *Geschichte des Temeser Banats. Historische Bilder und Skizzen*, Großbetschkerek 1861.

¹⁰ Ders.: *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien/Teschen 1883.

¹¹ Marczali, Henrik: *Magyarország története II Jozsef korában*, 3 Bde, Budapest 1888.

¹² Vgl. über Marczali Gunst, Péter: *Egy történeti monográfia születése* (Marczali, Henrik: *Magyarország története II. József korában*). In: Századok 124 (1990) 2, S. 275–296.

politik und der Rolle der deutschen Kolonisten wurde seitdem nach dem jeweiligen Zeitgeist und der politischen Stellungnahme zu den Habsburgern bzw. zu den Deutschen in Ungarn ideologisch pro und contra untermauert. Die Erforschung der Kolonisation wurde durch diese Debatten bis in die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts beeinträchtigt.

Der Südslawe Jenő Szentkláray, einer der bekanntesten Historiker des Banats, bearbeitete in seinem Werk „Hundert Jahre aus der neueren Geschichte Südungarns“ anhand von tiefgehenden Quellenforschungen in österreichischen und ungarischen Archiven die Politik- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert. Der Besiedlung der südungarischen Gebiete widmete er zwei kurze Kapitel, in denen er die Etappen, Ursachen und Ziele der Ansiedlung beschrieb. Die führende Rolle der Deutschen bei der Neubesiedlung des Banats lehnte er entschieden ab und leugnete sogar jeden geistigen, politischen und wirtschaftlichen Beitrag der deutschen Kolonisten zur ungarischen Entwicklung. Als Beweis für ihre wirtschaftlichen Schwäche und politische Unfähigkeit stellte er die These auf, daß die Deutschen nicht in der Lage waren, die von den Habsburgern als Ziel gesetzte Germanisierung Südungarns zu verwirklichen.¹³ Szentkláray, der das 18. Jahrhundert ausschließlich wegen der Rückgliederung des Banats an Ungarn für die wichtigste Epoche in der neuzeitlichen Geschichte Südungarns hielt¹⁴, revidierte allerdings seine Meinung in der Arbeit „Die Deutschen in Südungarn“.¹⁵ Er legte Ursachen der deutschen Aus- und Einwanderung dar, zeichnete innerhalb der drei großen Kolonisationsperioden Höhepunkte, Intensität und Spezifika der Einwanderung auf. Während er die karolinische Kolonisation als eine von den Grundherren erzwungene und nicht zentralistisch durchgeführte Kolonisation bewertete, schilderte er vor allem die zweite Phase der theresianischen Kolonisation als eine großangelegte und planmäßig organisierte Ansiedlungsaktion, die allerdings wegen der hohen Kosten eingestellt werden mußte. Die josephinische Kolonisation wurde als die bedeutendste Epoche der deutschen Ansiedlung dargestellt: „Die Colonisirungen Kaiser Josefs haben einen ganz andern Charakter als die früheren. Sowohl ihrer Ausdehnung und Durchführungsweise nach, wie auch hinsichtlich ihrer Folgen für die Zukunft sind sie wichtiger als alle bisherigen Colonisirungen der Südlande. Sie haben der Gegend, in der sie stattfanden, ihr entschieden deutsches Gepräge aufgedrückt.“¹⁶

Im letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts entstanden in Ungarn neben den zentralen Forschungseinrichtungen auch die Regionalorgane der historischen Forschung. Im Banat gründete und redigierte Szentkláray zusammen mit Teodor

¹³ Szentkláray, Jenő: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)*, Bd. I, Temesvár 1879, S. 444–445.

¹⁴ Ebenda, S. 4.

¹⁵ Ders.: *Die Deutschen in Südungarn. Geschichtlicher Überblick Colonisationen*. In: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ungarn*, Bd. II, Heft 18., S. 549–578.

¹⁶ Ebenda, S. 559.

Ortvay (Orthmayr)¹⁷ die erste wissenschaftliche Zeitschrift des Banats die „Historische Datensammlung zur Geschichte der Tschanader Diözese“. In den vier Jahren des Bestehens der Zeitschrift zwischen 1871 und 1874 haben Szentkláray und Ortvay die historische, politisch-statistische, topographische und kulturhistorische Beschreibung der Pfarreien von den Buchstaben A bis D fertiggestellt und Dokumente zur Geschichte der Gemeinden in der Csanáder Diözese veröffentlicht. Nach der Einstellung der Zeitschrift startete Szentkláray 1875 die Zeitschrift der „Temesvarer Südungarischen Historischen und Archeologischen Gesellschaft“, die zum Mittelpunkt der südungarischen lokalhistorischen Forschungen wurde. Zahlreiche Kurzbeiträge wurden hier über die Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen im Banat veröffentlicht. Einer der wichtigsten Mitarbeiter der Zeitschrift war Baróti.¹⁸

Lajos Baróti (Grünn) meldete sich im Jahre 1889 mit einer Ortsmonographie über Perjámos.¹⁹ Mit dieser Arbeit stellte er Richtlinien für die deutschen ortsgeschichtlichen Forschungen in Ungarn auf. Anhand von einschlägigen Archivquellen und von mündlicher Überlieferung legte er die Einwanderung der Deutschen nach Perjámos dar und zeichnete die Integration der Deutschen in der neuen Heimat auf. Baróti, der stets auf der Suche nach neuen Quellen über die Geschichte des Banats war, entdeckte während seiner Forschungen die Akten der Banater Landesadministration für die Zeit 1718– 1778, die er unter dem Titel „Datensammlung zur Geschichte Südungarns im 18. Jahrhundert“²⁰ veröffentlichte. Diese regestenartige Indexwiedergabe aus den inzwischen teilweise verschollenen Akten stellen bis heute eine wichtige Fundgrube der politischen, topographischen und kulturellen Geschichte des Banats im 18. Jahrhundert dar.²¹ Anhand der Quellen publizierte Baróti eine Reihe von Aufsätzen über die Siedlungsgeschichte der Banater Dörfer²², die neue Fakten und Angaben über die Neubesiedlung des Banats ans Tageslicht brachten.

Die erste und bisher umfassendste Bearbeitung der deutschen Einwanderung nach Südosteuropa veröffentlichte Raimund Friedrich Kaindl im Jahre 1911²³.

¹⁷ Ortvay veröffentlichte u.a. 1871 eine Ortsmonographie über Nagy-Becskerek und eine Monographie über die Geschichte des Komitates Temes und der Stadt Temesvár.

¹⁸ Vgl. über Ortvays und Barótis Tätigkeit: Krischan, Alexander: Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860–1980. Bio-bibliographische Skizzen, Freiburg 1993.

¹⁹ Baróti, Lajos: Geschichte von Perjamos. Seinen Landsleuten freundlichst gewidmet, Perjamos 1889.

²⁰ Ders.: Adattár Délmagyarország 18. századi történetéhez, Temesvár 1893–1904.

²¹ Vgl. Reiser, Georg: Dr. Ludwig Baróti (Grünn). Gedenkzeilen zur fünften Wiederkehr seines Todestages. In: Neue Heimatblätter Budapest 3(1938) 3–4, S. 92–100.

²² Baróti: A bánsági német telepítések történetéhez, in: Ethnographia Budapest 1(1890), S. 357–364, 413–419. – Ders.: A bánsági legrégebbi német település története. In: Történimi és Régészeti Értesítő Temesvár 8(1892), S. 11–27, 53–100.

²³ Kaindl, Raimund Friedrich: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, I–III, Gotha 1911.

Das dreibändige, mehr als 1000 Seiten umfassende Werk beruht auf der Erkenntnis Kaindls, daß die Siedlungsgruppen der Deutschen im Karpatenraum die gleiche Geschichte aufweisen. Deshalb stellte er die Ansiedlung der Deutschen in Galizien, Ungarn, Rumänien und in der Bukowina parallel dar. Zu einer kritischen Auswertung der Quellen ist Kaindl allerdings nicht gelangt. Seine oft verworrenen Darstellungen brachten auch wenig neue Erkenntnisse für die Forschung. Kaindls Leistung besteht vor allem darin, daß er als erster eine Gesamtdarstellung aus dem weit verstreuten deutschsprachigen Archivmaterial und der Literatur veröffentlichte.²⁴

Besonders große Hilfe bei der Bearbeitung der neuzeitlichen deutschen Kolonisation im Karpatenraum lieferten für Kaindl die Forschungen des österreichischen Statistikers Czoemig. Der dritte Band **Karl Czoemigs** „Ethnographie der Österreichischen Monarchie“²⁵ ist bis heute ein Grundlagewerk für die Forscher, die sich mit der staatlichen Kolonisation befassen. Czoemig bearbeitete anhand der Akten der Hofkammer, der ungarischen und siebenbürgischen Hofkanzlei und der Kriegsrats die deutsche Ansiedlung in Ungarn. Er stellte Phasen, Intensität, Zielgebiete, Modalitäten und Gründe der Einwanderung dar, brachte wichtige Angaben über Herkunft und soziale Struktur der Einwanderer und zeichnete Kosten, Ergebnisse und Spezifika der staatlichen und zum Teil der privaten Kolonisation auf.

1.2. DIE FORSCHUNG DER AUSWANDERUNG IN WÜRTTEMBERG

Stehen im Mittelpunkt der Wanderungsforschung in Ungarn von Anfang an die Fragen nach Phasen, Intensität, Modalität und Ergebnissen der Einwanderung, so forscht man in Deutschland von Anfang an nach Ursachen und Folgen der Auswanderung. Die im 18. Jahrhundert einsetzende Auswanderung aus Württemberg nach Übersee und in europäische Staaten hat schon die Zeitgenossen unter dem Aspekt der Ursachen und der möglichen Regulierung der Auswanderung beschäftigt. **Johann Jakob Cell**²⁶ und **Friedrich Nikolai**²⁷ schrieben die Bereitschaft der Württemberger zur Auswanderung dem Volkscharakter, der angeborenen Wanderlust, bzw. dem Walten des Naturgesetzes, nämlich der natürlichen Regulierung der Überbevölkerung, zu. Als eine komplexe Erscheinung von fördernden und hemmenden Faktoren wurde dagegen die Auswanderung von

²⁴ Vgl. über Kaindls Werk: Wagner, Rudolf: *Raimund Friedrich Kaindl – der Karpatendeutsche*. In: Kaindl-Archiv (Zeitschrift des Bukowina-Instituts für den Kulturaustausch mit den Völkern Mittel- und Osteuropas) 1992 Nr. 9, S. 3–11. – Weczerka, Hugo: *Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau*, München 1960, S. 9–10.

²⁵ Czoemig, Karl: *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*, Bd. III, Wien 1857.

²⁶ Cell, Johann Jakob: *Über Auswanderungssucht und Auswanderungsfreiheit der Deutschen*. In: *Freimütige Aufsätze*, Bd. III, Anspach 1786, S. 57.

²⁷ Nikolai, Friedrich: *Einige Anmerkungen über die Auswanderung in Wirtemberg*. In: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781*, S. 73 f.

Georg Christian Bunz²⁸ verstanden. Er unternahm den Versuch, der Frage auf den Grund zu gehen, warum aus Württemberg mehr Menschen auswandern als aus den anderen deutschen Territorialstaaten. Die Hauptursache erkannte er in der im Tübinger Vertrag von 1514 verfassungsmäßig verankerten Freiheit des Abzugs. Dagegen betonte **Friedrich List**, der 1817 im Auftrag des württembergischen Ministeriums des Innern die Auswanderungsgründe untersuchte, den Zusammenhang zwischen Wirtschaftslage und Bevölkerungsbewegung. Er begründete die Massenauswanderung aus Württemberg mit dem vorherrschenden Realteilungserbrecht und mit dessen Folgen, wie Bodenzerstückelung und Massenarmut.²⁹

Schon bei List tauchte der Gedanke auf, die Auswanderung einerseits als nützliches Regulativ der wirtschaftlichen und sozialen Probleme, andererseits als Mittel einer aktiven Wirtschafts- und Handelspolitik zu behandeln. So rückte die Auswanderung nach Ungarn in der Mitte des 19. Jahrhunderts in den Mittelpunkt der Aufmerksamkeit der Regierungspolitik sowohl in Württemberg als auch im Deutschen Bund. Die nach 1871 erschienenen Arbeiten über die deutsche Auswanderung standen dagegen in ihrer Mehrheit unter dem Einfluß der deutschen kolonialen Ansprüche, zu deren Taktik unter anderem das Bemühen gehörte, das Zusammengehörigkeitsgefühl aller Deutschen in Europa und Übersee im Interesse Deutschlands zu wecken und zu pflegen. Die erste wissenschaftlich fundierte und zusammenfassende Bearbeitung der Emigration aus Württemberg legte **F. C. Huber**³⁰ im Jahre 1892 vor, wobei seine Hauptaufmerksamkeit der Auswanderungspolitik, d.h. der württembergischen Staatspolitik galt.

2. DIE UNGARISCHE UND DEUTSCHE MIGRATIONSFORSCHUNG IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Seit dem Anfang des 20. Jahrhunderts wurde Geschichte nicht mehr als eine eng konzipierte Staatengeschichte, sondern vielmehr als die Summe einzigartiger und singulärer Phänomene definiert. Auch in der ungarischen Geschichtsschreibung gewann die Untersuchung von Strukturen und Prozessen an Bedeutung, was zugleich mit einem größeren Interesse an der Geschichte breiter Bevölkerungsschichten verbunden war. Ein erster Vertreter dieser Richtung in der ungarischen Migrationsforschung war **Antal Bodor** mit seiner 1914 veröffentlichten Arbeit „Die Geschichte der südungarischen Ansiedlungen und ihre

²⁸ Bunz, Georg Christian: *Über die Auswanderung der Wirtemberger*, Tübingen 1796.

²⁹ List, Friedrich: *Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung*, 1842.

³⁰ Huber, F. C.: *Auswanderung und Auswanderungspolitik im Königreich Württemberg*. In: Philippovich, Eugen von: *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Deutschland. Berichte über die Entwicklung und die gegenwärtigen Zustände des Auswanderungswesens in den Einzelstaaten und im Reich* (Schriften des Vereins für Sozialpolitik 52), Leipzig 1892, S. 233–284.

Auswirkungen auf die heutigen Verhältnisse".³¹ Bodor bearbeitete nicht nur Etappen, Methoden und Verlauf der Ansiedlung, sondern fragte auch danach, inwieweit die Ansiedlung den Zielen der Kolonisatoren, vor allem den wirtschaftlichen Anforderungen und den nationalen Gesichtspunkten, entsprechen konnte. Obwohl er die deutsche Ansiedlung als einen Versuch der Habsburger auf die Zügelung der rebellischen Ungarn definierte, betonte er, daß dieses Ziel nicht erreicht werden konnte, weil sich die Deutschen ausschließlich als Arbeitskräfte in der neuen Heimat verstanden. Als solche leisteten sie einen wichtigen Beitrag zur Wiederurbarmachung und Entwicklung der südungarischen Gebiete. Bodor stellte die Kolonisation in Ungarn als eine Form der europäischen Bevölkerungsbewegung dar, die keineswegs nationalpolitisch, sondern ausschließlich nationalökonomisch zu bewerten ist.

Die Vertreter der idealistischen Schule in der ungarischen Geschichtsschreibung nach dem Ersten Weltkrieg, die die synthetisierende Weise zum Programm erhoben haben und in den 1930er Jahren die ersten großen konzeptionellen Zusammenfassungen der ungarischen Geschichtsschreibung veröffentlicht haben. Einer der bedeutendsten Vertreter dieser Richtung, Gyula Szekfű, beschrieb in der „Ungarischen Geschichte“³² die Kolonisation in Ungarn als eine natürliche und notwendige Bevölkerungsbewegung, die infolge des großen Bevölkerungsvakuums im 18. Jahrhundert entstand. Obwohl Szekfű auf die Darstellung der einzelnen Ansiedlungsperioden verzichtete, ist es ihm (vielleicht gerade deshalb) gelungen, die Wesensmerkmale der neuzeitlichen Kolonisation im Zusammenhang der in Staat, Wirtschaft und Gesellschaft ablaufenden Prozesse zu bestimmen. Hinter der vom Kaiser und von den Ständen geleiteten politischen und wirtschaftlichen Konsolidation des Landes im 18. Jahrhundert erblickte er in der Produktivkraft der Einzelnen den ausschlaggebenden Faktor. Einerseits schrieb er zwar den ungarischen Grundherren und der Herrscherin Maria Theresia den entscheidenden Anteil an der Entwicklung des Ungarn nach der Türkenzeit zu, andererseits sah er eine die ungarische Entwicklung vorantreibende Kraft in den deutschen Kolonisten mit der Begründung: „Der allgemein bekannte Fleiß und die unter der absolutistischen Herrschaft der Territorialfürsten stark entwickelte Fügsamkeit und Diszipliniertheit machten die Ansiedlung der Deutschen empfehlenswert. Sie waren das typische Volkselement, an dem die große Massen in Bewegung gesetzte Verwaltung der Barock-Zeit eine große und bleibende Arbeit verrichten konnte.“³³ Trotz dieser Quasi-Mythologisierung des deutschen Wesens durch Szekfű besteht die Bedeutung seiner Arbeit für die ungarische

³¹ Bodor, Antal: *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*, Budapest 1914, S. 62.

³² Szekfű, Gyula: *Az új népesség. Gazdasági viszonyok és nemzetiségi viszonyok*. In: Hóman, Bálint – Szekfű, Gyula: *Magyar történet*, Bd. IV, Budapest 1943, S. 417 – 487.

³³ Ebenda, S. 440.

Migrationsforschung darin, daß hier zum ersten Mal in einer Gesamtdarstellung der ungarischen Geschichte auf die Kolonisation ein allgemeiner historischer Wert gelegt wurde.³⁴

In den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts vollzog sich Ungarns territoriale Zerstückelung auch in der Geschichtsschreibung. Die Zerstückelung der einheitlichen ungarischen Geschichte war schon deshalb nicht zu vermeiden, da sie keine neuen Dokumente und keine modernen Bearbeitungen über die abgetrennten Gebiete und die dort lebenden Nationalitäten lieferte. Dagegen blühte nach 1920 in allen Nachfolgestaaten die Lokalgeschichte auf. Im rumänischen Banat erschienen von **Franz Wettel** und **Adalbert Schiff** zahlreiche Beiträge über die Politik- und Kulturgeschichte des Banats in der Reihe „Deutschbanater Volksbücher“. Im jugoslawischen Teil des Banats baute **Felix Milleker** - noch in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts von Böhm angeregt - eine Forschungsstätte für die Banatforschung auf. 1920 begründete er die „Banater Bücherei“, eine Schriftenreihe, in der von 1920 bis 1941 insgesamt 73 Arbeiten unter anderem über die Banater Lokalgeschichte erschienen sind. Milleker selbst lieferte zahlreiche Studien zur Geschichte des Banats³⁵, doch seine Arbeiten bedeuteten keinen neuen Beitrag zur Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen. Sein eigentliches Verdienst in der Banatforschung besteht in seinen Analysen über die Banater Wirtschaft³⁶, was im 20. Jahrhundert unter anderem von Josef Kallbrunner und Sonja Jordan weitergeführt wurde.

Milleker ist es gelungen, auch junge Leute zur Mitarbeit anzuregen, so **Leo Hoffmann** und **Friedrich Lotz**. Hoffmann lieferte neue Fakten und Daten zur Banater Ortsgeschichte³⁷, Lotz, der eine gründliche, auf Archivquellen basierende Erforschung der Ortsgeschichte für unumgänglich notwendig hielt³⁸, wandte sich vor allem der Siedlungs- und Herkunftsforchung zu. Er fragte nach der territorialen Herkunft und den Ursachen und Modalitäten (Anwerbung, Reise, Ankunft) der Wanderungsbewegung in den Ausgangsorten und verband somit die Forschungsergebnisse der getrennt betriebenen Aus- und Einwanderungsforschung. Während seiner Forschungsarbeit griff Lotz zu bis dahin kaum beachteten Quellen, unter anderem zu den Einwandererlisten und Matrikelbüchern³⁹. Diese neuen Ansätze fanden bald auch bei den Banater Lokalforschern Widerhall.

³⁴ Vgl. Schünemann, Konrad: *Zur Beurteilung der Schwabensiedlungen in Ungarn*. (Bemerkungen zur Darstellung des 18. Jahrhunderts in Szekfűs Ungarischer Geschichte). In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 4 (1932), Budapest, S. 283.

³⁵ Milleker, Felix: *Kurze Geschichte des Banats. Nach glaubwürdigen Quellen geschildert*, Wrschatz 1925.

³⁶ Ders.: *Geschichte der Seidenkultur in Süd-Ungarn*, Weschetz 1883.

³⁷ Hoffmann, Leo: *Kurze Geschichte der Banater Deutschen (1717-1848)*, Temeschwar 1925.

³⁸ Lotz, Friedrich: *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odzaci*, Novi-Vrbas 1929, S. 5 f.

³⁹ Ders.: *Aus der Vergangenheit der Stadt Temesvar*, Neusatz 1939.

In Ungarn ergriff der Germanist Jakob Bleyer die Initiative zur Erforschung der Einwanderung und Integration der deutschen Kolonisten im Jahre 1928 mit dem Sammelband „Das Deutschtum in Rumpfungarn“ und im Jahre 1929 mit der von ihm gegründeten Zeitschrift „Deutsch-ungarische Heimatsblätter“. Bleyer stellte die Zeitschrift für die Forschung in den Nachfolgestaaten und in Deutschland zur Verfügung und es gelang ihm, die Zeitschrift zu einem internationalen Forum der Forscher auszubauen. Neben Studien über die Ansiedlung in Binnenungarn wurden hier auch wichtige Beiträge über das Banat veröffentlicht, so von Richard Huss⁴⁰, Johann Schmidt⁴¹, Leo Hoffmann⁴², Irene Binder⁴³ und Georg Reiser⁴⁴.

In Deutschland wurde die Migrationsgeschichte erst in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts zum intensiven Untersuchungsgegenstand. Als Aufruf galt gewissermaßen die 1932 gehaltene Rede von Max Miller, in der er eine richtunggebende Zusammenfassung von Ursachen und Zielen der schwäbischen Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert gab⁴⁵. An Interesse gewann das Thema jedoch vor allem unter dem Aspekt der Volkstumsideologie. Heimatforscher in Württemberg und in den deutschen Siedlungsgebieten im Ausland machten sich an die planmäßige Erforschung der Aus- und Einwanderung unter der Leitung der im Jahre 1936 gegründeten Forschungsstelle „Schwaben im Ausland“ in Stuttgart.⁴⁶ Sie wurde der „Hauptstelle für auslanddeutsche Sippenkunde“ des Deutschen Auslandstituts in Stuttgart angeschlossen und erhielt die Aufgabe, für jede württembergische Gemeinde eine Auswandererkartei und schließlich ein „schwäbisches Weltwanderbuch“ zu erstellen.⁴⁷ So waren die zahlreichen Lokal- und Regionalstudien, die wertvolles Material an der Basis aufarbeiteten, meist stark genealogisch, familien- oder heimatgeschichtlich ausgerichtet.

⁴⁰ Huss, Richard: *Zur Banater Besiedlungsfrage 1770-1771*. In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1 (1929), S. 11-16 79-83.

⁴¹ Schmidt, Johann: *Ein kaiserliches „Angesinnnen“ die Ansiedlung des Banats betreffend*. In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1 (1929), S. 211 – 214.

⁴² Hoffmann, Leo: *Zur Geschichte der Ansiedlungen von 1736 – 38*. In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 2 (1930), S. 62-65.

⁴³ Binder, Irene: *Das Schicksal der im Jahre 1755 vertriebenen Hugensteirer im Banat*. In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 3 (1931). S. 58 68.

⁴⁴ Reiser, Georg: *Wandlungen der Ortschaft Mercydorf. Beitrag zur Siedlungsgeschichte des Banats*. In: Neue Heimatblätter 1 (1936), S. 97-114.

⁴⁵ Miller, Max: *Ursachen und Ziele der schwäbischen Auswanderung*. In: Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte 42 (1936), S. 184-218

⁴⁶ Vgl. u.a. Ackermann, Gotthilf: *Auswanderer der Gemeinde Unte schlechtbach. Ein Beitrag zum schwäbischen Weltwanderbuch*, Unterschlechtbach 1936. – Glöckler, Hugo: *Die Auswanderung der Gemeinde Schönaich*. Zugleich ein Beitrag zum schwäbischen Weltwanderbuch zur Landeskunde von Schwaben Nr. 6, Böblingen o.J.

Rapp, Eugen: *Forschungsstelle „Schwaben im Ausland“* ... *Weltwanderbuch für auslanddeutsche Sippenkunde* 1936, S. 150 f.

Besonders hervorzuheben aus dieser Zeit sind die wissenschaftlich gründlich fundierten Arbeiten von Hermann Roemer und Josef Kallbrunner. **Hermann Roemer** setzte sich – wie Lotz – zum Ziel, die württembergischen Archive auf die Auswanderung nach Ungarn zu prüfen und die Ergebnisse mit den österreichischen und ungarischen Quellen in Verbindung zu bringen, um so eine brauchbare Quellensammlung für die Forschung zusammenzustellen.⁴⁸ Roemer kam zwar über „programmatische Äußerungen“ nicht hinaus, doch seine Arbeiten lieferten einen wichtigen Beitrag zur Erforschung der württembergischen Auswanderung.⁴⁹ Der Wiener Historiker und Archivar, **Josef Kallbrunner**⁵⁰, der die Aufmerksamkeit auf die Vielfalt und Bedeutung der Quellen in österreichischen Archiven hinlenkte, veröffentlichte aus den reichen Beständen der Wiener Hofkammer Listen der deutschen Auswanderer, die im Banat und in der Batschka angesiedelt wurden. Außer den Namen beinhalteten Kallbrunners Angaben für die sozialhistorische Forschung wichtige Informationen über Beruf und Größe der Familien und lassen Phasen und Ablauf der Wanderung nach Südungarn erkennen.

In den 30er und 40er Jahren wurden historische und siedlungsgeographische Analysen durchgeführt, die der Wanderungsforschung neue Ansätze lieferten. Der Geograph **Karl Büttner**⁵¹ untersuchte die Zusammenhänge zwischen Landschaft und Auswanderung in Württemberg und gelangte dabei zu der Feststellung, daß die Hauptgründe der württembergischen Auswanderung in den Zusammenhängen des Bodens, der Bevölkerungs- und Wirtschaftsstruktur der einzelnen Gebiete zu suchen sind.

Neue Wege in der Migrationsforschung suchte auch der Berliner Historiker **Konrad Schünemann**⁵². Er lehnte eine abgesonderte Wissenschaft vom Auslandsdeutschum ab, denn, wie er betonte, „(...) es kommt nicht darauf an, bestimmte Volksgruppen isoliert herauszugreifen und darzustellen, sondern darauf, daß die gesamte künftige Geschichtswissenschaft sich eine bevölkerungsgeschichtliche Betrachtungsweise zu eigen macht.“⁵³ Seine Arbeiten markieren den Anfang der modernen Ansiedlungsforschung mit sozialgeschichtlichen Ansätzen. In seiner Arbeit „Österreichs Bevölkerungspolitik

⁴⁸ Roemer, Hermann: *Auswanderungen aus dem Gau Württemberg-Hohenzollern nach Ungarn im 18. Jahrhundert*. In: Deutsches Blut im Karpatenbecken, Stuttgart 6(1941/42), S. 208.

⁴⁹ Ders.: *Die Auswanderung aus Markgröningen, Kreis Ludwigsburg, im Zusammenhang mit der württembergischen Auswanderung sippenkundlich dargestellt*, Ludwigsburg 1941.

⁵⁰ Kallbrunner, Josef-Wilhelm, Franz: *Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa* (Schriften der Deutschen Akademie Heft 11), München 1936.

⁵¹ Büttner, Karl: *Die Auswanderung aus Württemberg. Ein Beitrag zur Bevölkerungsgeographie Württembergs*. In: Stuttgarter geographische Studien, Heft 64/65 1938.

⁵² Vgl. über Schünemann: Tafferner, Anton: *Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart*. In: Donauschwäbische Lehrer- und Forschungsarbeit 25 Jahre ADL (Donauschwäbisches Archiv, Bd. 5.), München 1973, S. 102 ff.

⁵³ Szekfu (wie Anmerk.32), S. 283.

unter Maria Theresia”⁵⁴ legte Schünemann anhand von fundierter Quellenforschung die Zusammenhänge von Ursachen, Bedingungen und Verlauf der Ansiedlung im 18. Jahrhundert dar. Anders als die bisherige Forschung sah er den Hauptgrund der Auswanderung nicht in der Wanderungslust der Deutschen oder in der Überbevölkerung der deutschen Gebiete, sondern im dringlichen Verlangen einiger europäischer und außereuropäischer Staaten nach Arbeitskräften.⁵⁵

Nach Schünemann gab es in der österreichischen Monarchie drei Kräfte, die die Ansiedlung vorangetrieben haben. Die Grundherrschaften, deren Besitz ohne Menschen wertlos war, die ungarischen Stände, für die die wirtschaftliche Erschließung des Landes die Voraussetzung für einen größeren politischen Einfluß darstellte, und der habsburgische Gesamtstaat, dessen Politiker aus den Erfordernissen der Monarchie und aus der vorherrschenden staatswissenschaftlichen Be trachtung der Zeit eine systematische Bevölkerungspolitik fordern mußten. Diese Kräfte wirkten bis 1761 in Übereinstimmung miteinander. Als sich jedoch der absolutistische Gesamtstaat verfestigte, übernahm die staatliche Leitung die Initiative in der Kolonisation. Doch durch die Schwäche der österreichischen Impopulationspolitik konnte die Habsburger Monarchie den harten Wettbewerb um Kolonisten mit den anderen Werben kaum aufnehmen und mußte sogar eine Bevölkerungspolitik zu ihren eigenen Ungunsten verfolgen. Denn infolge der zahlreichen Kriege und Raubzüge in Südwestdeutschland war eins der Hauptwerbungsgebiete für die südosteuropäische Kolonisation, das habsburgische Vorderösterreich, verarmt und unternöpplert. Die Auswanderung mußte deshalb künstlich in Gang gebracht werden. Als Hindernis der theresianischen Impopulation betrachtete Schünemann neben dem komplizierten bürokratischen Apparat den ungarischen Nationalismus. Wie er meinte, richtete sich dieser keineswegs gegen die Kolonisation, sondern gegen die Methoden des kaiserlichen Ansiedlungswerks, d.h. gegen die gestiegenen finanziellen Aufwendungen und gegen die Ansiedlung von nicht bäuerlichen Elementen.

Die bis heute grundlegende Analyse der Banater Siedlungsgeschichte publizierte Schünemann im „Handwörterbuch der Auslanddeutschen“⁵⁶. Er ordnete die Neubesiedlung des Banats in die Reihe der staatlichen Werke des Absolutismus ein, die aus der Verbindung theoretischer und praktischer Forderungen der Kameralisten und des Gesamtstaates erwachsen sind. Die Besonderheiten der Kolonisation des Bánats sah Schünemann nicht nur in den mercantilistisch-populationistischen Zielen, sondern auch in den historischen Gebenheiten der österreichischen Monarchie und in den landwirtschaftlichen

⁵⁴ Schünemann: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin 1935.

⁵⁵ Vgl. auch Schünemanns Zusammenfassung seiner Arbeit in: Neue Heimatblätter 1 (1935/36), S. 332-334.

⁵⁶ Schünemann: *Banat: A. Das Deutschtum des Banats und seine Entwicklung bis 1918: Siedlungsgeschichte*. In: *Das Handwörterbuch des Grenz-Auslanddeutschums*, Bd. I, Hg. von Carl Petersen/Paul Hermann Ruth/Otto Scheel/Hans Schwalm, Breslau 1933, S. 220-232.

Gegengenheiten des Banats. Die Wiederurbarmachung des Ackerlandes war Voraussetzung und zugleich Hauptziel der Kolonisation. Nach Schünemann zeigte das Banat die komplizierteste und wechselvollste Siedlungsgeschichte in ganz Europa, da die Ansiedlung durch staatlichen und herrschaftlichen Machtanspruch geleitet war, der für das organische Wachstum der einzelnen Völkergruppen wenig Spielraum zuließ.

Schünemann legte Ziele, Merkmale und Ergebnisse der einzelnen Perioden und Etappen der Kolonisation dar. Die größte Bedeutung bei der Besiedlung des Banats maß er der josephinischen Kolonisation bei, da sie nicht nur populationistisch, sondern auch physiokratisch bestimmt war. Danach sollten ausländische Kolonisten nur dann herangezogen werden, wenn von ihnen eine Verbesserung der landwirtschaftlichen Methoden und Musterwirtschaften zur Schulung der einheimischen Nachbarn zu erhoffen war. Die Kolonistenwerbung richtete sich daher besonders auf solche Gegenden, die im Rufe einer besonders hoch entwickelten Bodenkultur standen. Eine Germanisierung des Landes wurde nicht beabsichtigt. Daß trotzdem das deutsche Element bei der Ansiedlung überwog, ergab sich nach Schünemann aus der Eigenart der Deutschen, nämlich aus ihrer Fähigkeit der Anpassung an neue Lebensumstände und der Umstellung auf moderne Betriebsformen. Die Deutschen hatten auch in den bäuerlichen Schichten einen erheblichen Prozentsatz von unternehmerischen Elementen, die bereit waren, der Kolonistenwerbung zu folgen, und die von dem österreichischen Absolutismus zur Verwirklichung der Reformpläne gerade benötigt wurden.

3. DIE FORSCHUNG SEIT 1945

Es konnte bis heute weder eine Gesamtdarstellung der deutschen Auswanderung noch der Einwanderung geschrieben werden. Die Gründe dafür liegen in der Weitschichtigkeit des Materials und in der Fülle der mit der Wanderung zusammenhängenden Fragen soziologischer und wirtschaftlicher Natur, wie auch in der Vielfalt der Gesichtspunkte und der Verschiedenheit der räumlichen und zeitlichen Voraussetzungen, denen die Geschichtsschreibung Rechnung zu tragen habe. Nach 1945 hatte darüber hinaus das Thema viele Historiker gerade infolge der politisch-ideologischen Aktualisierung der Geschichte der Auslandsdeutschen in der 30er und frühen 40er Jahren sowohl in Deutschland als auch in Südosteuropa abgeschreckt. In Deutschland zeigte man sich außerdem gegenüber bevölkerungs- und sozialgeschichtlichen Fragestellungen lange reserviert. So konzentriert sich die Forschung auf die Organisation der Wanderung und auf die Auswanderungspolitik der einzelnen Territorialstaaten. Für die wenigen Autoren, die sich mit der deutschen Auswanderung nach Südosteuropa beschäftigen, ist außerdem kennzeichnend, daß sie zwar wichtige und umfangreiche Namenslisten von Auswanderern oder Dokumente über die

Kolonisation veröffentlichen, doch das Material weder intensiv auswerten noch in einen größeren historischen Rahmen stellen. Einer dieser Autoren, der Autodidakt **Werner Hacker**, setzte sich zum Ziel, die Auswanderer aus Südwestdeutschland anhand der Quellen in den Staats-, Kreis-, Stadt- und Privatarchiven Südwesterlands systematisch zu erfassen. Seine Dokumentation stellt deshalb eine wichtige Grundlage der qualitativen Forschung dar.⁵⁷ An einer Auswandererkartei der württembergischen Auswanderer arbeitet **Hans Glatzle** im Hauptstaatsarchiv in Stuttgart, dessen Angaben zu den Auswanderern eine solide Grundlage zur Auswertung der Struktur der Auswanderer geben.

Die bisher einzige, moderne sozialgeschichtliche Bearbeitung der württembergischen Auswanderung legte **Wolfgang von Hippel**⁵⁸ vor, wobei sein Hauptinteresse den Ursachen, Motiven und der Struktur der Auswanderung vor allem im 19. Jahrhundert und nach Amerika galt. Die Fragen nach Zielen und Methoden der württembergischen Auswanderungspolitik und Motiven der Auswanderung nach Südosteuropa im 18. Jahrhundert blieben teilweise unbeantwortet. Der Hauptgrund dafür ist die Tatsache, daß durch die territoriale Zersplitterung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation, aber auch noch in der Zeit des Deutschen Bundes, die Quellen weit verstreut sind, wodurch die Aufarbeitung des Themas besonders langwierig ist. Angesichts dieser Sachlage erschien es Hippel zweckmäßig, die Auswanderung zunächst in engumgrenzten Räumen zu erforschen, um den Wanderungsvorgang (Verlauf, Gründe und Struktur) aus der Perspektive des Herkunftsgebietes unter demographischen und sozialgeschichtlichen Fragestellungen zu untersuchen.⁵⁹

In Ungarn wurde nach 1948 die Geschichtswissenschaft im Sinne der marxistischen Ideologie zum organischen Bestandteil der Politik degradiert. Die Geschichtswissenschaft erhielt unter anderem die Aufgabe, die progressive Rolle der Arbeiterklasse nachzuweisen und die Errungenschaften des sowjetischen

⁵⁷ Hacker, Werner: *Auswanderungen aus dem früheren Hochstift Speyer nach Südosteuropa und Übersee im XVIII. Jahrhundert*, Kaiserslautern 1969. – Ders.: *Auswanderer vom Oberen Neckar nach Südosteuropa im 18. Jahrhundert*, München 1970. – Ders.: *Auswanderungen aus dem nördlichen Bodenseeraum im 17. und 18. Jahrhundert*, Singen 1975. – Ders.: *Auswanderungen aus dem südöstlichen Schwarzwald zwischen Hochrhein, Baar und Kinzig insbesondere nach Südosteuropa im 17. und 18. Jahrhundert*, München 1975. – Ders.: *Auswanderungen aus Oberschwaben im 17. und 18. Jahrhundert archivalisch dokumentiert*, Stuttgart/Aalen 1977. – Ders.: *Auswanderungen aus Baden und dem Breisgau. Obere und mittlere rechtsseitige Oberrheinländer im 18. Jahrhundert archivalisch dokumentiert*, Stuttgart/Aalen 1980. – Ders.: *Kurpfälzische Auswanderer vom Unteren Neckar. Rechtsrheinische Gebiete der Kurpfalz*, Stuttgart/Aalen 1983.

⁵⁸ Hippel, Wolfgang von: *Auswanderung aus Südwestdeutschland. Studien zur württembergischen Auswanderung und Auswanderungspolitik im 18. und 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1984.

⁵⁹ Ebenda, S. 20.

Systems zu preisen.⁶⁰ So wurde die deutsche Minderheit in Ungarn von der Historiographie als soziale Gruppe – mehrheitlich aus Bauern bestehend – als eine rückständige Schicht eingestuft und als ethnische Gruppe – wegen ihrer Rolle im Zweiten Weltkrieg – kollektiv verurteilt. Von der dogmatischen Geschichtsschreibung im Zeitalter des Kalten Krieges, die die Ost-West-Beziehungen zusetzte, und als Österreich mit den Habsburgern und West-Deutschland mit den „Imperialisten“ gleichgesetzt wurden⁶¹, wurde der deutsche Kolonist als Mittel der Germanisierungspolitik und als ein Fremdkörper im ungarischen Staat bewertet.⁶²

Nach der mehr oder weniger scheinbaren Liberalisierung seit den 1960er Jahren wandte sich die Geschichtsschreibung erneut den authentischen Quellen und neuen Forschungsmethoden zu. Als erste unter den ungarischen Historikern erklärte Ágnes Várkonyi im Jahre 1970, daß die Teilergebnisse der Einwanderungsforschung keinen Zusammenhang darstellen, und die Schlußfolgerungen oft im unauflöslichen Widerspruch zueinander stehen. Den Ausweg aus der von der täglichen Politik und dem Nationalismus belasteten Geschichtsschreibung erblickte sie in der Anwendung der modernen wirtschaftlichen und gesellschaftshistorischen Methoden.⁶³ In einer Studie über die Probleme der Agrarstruktur und der Inbesitznahme des Bodens im 18. Jahrhundert⁶⁴ untersuchte sie die Faktoren der Herausbildung von Agrar- und Sozialstrukturen in den entvölkerten Gebieten und kam zu der Schlußfolgerung, daß die Unterschiede im juristischen und wirtschaftlichen Status der Urbewohner und der fremden Kolonisten schon bald nach der Ansiedlung verschwanden, da die Agrar- und Sozialstruktur der Bauern auf den nach der Vertreibung der Türken wieder in Besitz genommenen Gebieten von den gleichen Einflüssen und Verhältnissen geprägt wurden. Várkonyi leugnete den Unterschied zwischen Birnenwanderern und Kolonisten, wobei sie bei der Begründung ihrer These lediglich die Ergebnisse ihrer Forschungen auf der Tiefebene einbezog, wo jedoch die Zahl der fremden Kolonisten im Vergleich mit Südtransdanubien oder mit dem Banat stets niedrig blieb.

Unter dem Aspekt der landwirtschaftlichen Entwicklung im 18. Jahrhundert veröffentlichten Imre Wellmann und Bertalan Andrásfalvy in den 70er und 80er Jahren Studien über die Neubesiedlung nach der Türkenezeit und die Integration der

⁶⁰ Vgl. Fischer, Holger: *Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn*, München 1982.

⁶¹ Niederhauser, Emil: *Maria Theresia in der ungarischen Geschichtsschreibung*. In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*. Hg. von Anna M. Drabek/Richard G. Plaschka/Adam Wandruszka, Wien 1982, S. 37 f.

⁶² Vgl. u.a. Mód, Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországról*, Budapest 1951 – A magyar nép története. Rövid áttekintés, Budapest 1951. – *Magyarország története 1526 – 1790: A késői feudálizmus korszaka*, Budapest 1962

⁶³ Várkonyi, Ágnes: *Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiújzése után*. In: *Történeti Szemle* XIII (1970) 1, S. 22.

⁶⁴ Ebenda, S. 21–34.

deutschen Bauern. Wellmann betonte die Notwendigkeit der Besiedlung der befreiten Gebiete mit fremden Kolonisten aus demographischen und wirtschaftlichen Gründen⁶⁵, Andrásfalvy unterstrich den Modellcharakter der Wirtschaftsführung und Wertordnung der deutschen Ansiedler bei der Wiederurbarmachung Südtransdanubiens und des Banats.⁶⁶

Heute werden sowohl in Ungarn als auch in Deutschland intensive Migrationsforschungen betrieben, wobei im Mittelpunkt der Forschung die Auswanderung nach Übersee steht. Die deutsche Aus- bzw. Einwanderung nach Südosteuropa ist weder in Deutschland noch in Südosteuropa selbst ein sonderlich intensiv bestelltes Feld moderner historischer Forschung. Angesichts der mangelnden Vorarbeiten erscheint es notwendig, die deutsche Aus- bzw. Einwanderung in das Königreich Ungarn zunächst in von Wolfgang von Hippel vorgeschlagene engumgrenzten Räumen zu erforschen und dabei die qualitativen Quellen mit den quantitativen Ergebnissen zu verbinden. Schließlich erscheint es erfolgversprechend, die Auswanderung mit der Einwanderung zu verbinden, d.h. das Schicksal von Auswanderergruppen in der alten wie auch in der neuen Heimat zu verfolgen, um neue Erkenntnisse über die auswanderungsfördernden und -hemmenden Faktoren und über die aus der alten Heimat mitgenommene Wirtschafts- und Lebensformen, Mentalität etc. der Kolonisten sowie deren Veränderungen und Auswirkungen im Zusammenleben mit den anderen Ethnien zu gewinnen. Eine intensive Untersuchung der historischen Migrationsbewegungen im Banat nicht zuletzt durch die Erschließung und Bearbeitung der Archivbestände in Temeswar (für das Kameral-Banat) und in Karanschebesch (für die Militärgrenze) würde wichtige Aufschlüsse für die Beantwortung der von der Forschung gestellten Fragen liefern.

⁶⁵ Wellmann, Imre: *Népesség és mezőgazdaság a XVII. és a XVIII. század fordulóján*. In: *Történelmi Szemle* XVIII (1975), S. 701-730. – Ders.: *Die erste Epoche der Neubesiedlung Ungarns nach der Türkenzeit (1711-1761)*. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1980) 3-4, S. 241-304.

⁶⁶ Andrásfalvy, Bertalan: *Bäuerliche Lebensform-Modelle und deren ökologisch-gesellschaftliche Bedingungen im südlichen Teil Ungarns im XVIII. Jahrhundert*. In: *Etudes historiques hon-groises 1990 publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*, Bd. I: *Settlement and Society in Hungary*. Hg. von Ferenc Glatz, Budapest 1990, S. 159 – 189.

CARANSEBEŞUL LA ÎNCEPUTUL CELEI DE-A DOUA STĂPÂNIRI HABSBURGICE (1688)

COSTIN FENEŞAN

La 4 august 1688, după capitularea fără luptă și retragerea garnizoanei otomane, trupele imperiale de sub comanda generalului Veterani au luat în stăpânire importanta cetate și așezare urbană de la Caransebeș¹. Cu câteva luni mai înainte unitățile militare habsburgice ocupaseră alte două centre de importanță strategică din Banatul otoman: Lipova, la 19–23 mai și Lugojul, la sfârșitul aceleiași luni mai a anului 1688². La scurt timp după aceea, imperialii reușeau să-și impună controlul militar și asupra culoarului Timiș-Cema, cu însemnatele fortificații de la Mehadia și Orșova, precum și asupra Văii Almăjului³. Abia instalată, administrația militară imperială s-a confruntat curând cu o problemă care urma să greveze puternic raporturile de drept public și privat din noul teritoriu în timpul celei de-a doua stăpâniri habsburgice asupra Banatului de munte (1688–1699). În urma trupelor imperiale, la Caransebeș au revenit numeroși mici nobili și orașeni (sau descendenții acestora), care fuseseră nevoiți să-și părăsească orașul și bunurile imobiliare după capitularea fără luptă din septembrie 1658. Atunci fostul banat al Caransebeșului și Lugojului – cunoscut în documente și sub denumirea de comitat al Severinului sau de district al Caransebeșului – împreună cu principalul său centru urban fortificat fuseseră cedate Portii de principale ardelean Acațiu Barcsay în schimbul confirmării sale în domnie, iar apoi înglobate eialetului Timișoara. Nu e mai puțin adevărat că și în timpul stăpânirii otomane în acest teritoriu existase o formă de condominiu fiscal osmano-transilvănean, asemănătoare celei de la hotarele de vest și de nord-vest ale principatului autonom, în zona Oradiei și a celor „cinci comitate”⁴. Cum cercetarea acestui fenomen pentru zona de la hotarele

¹ Vezi în acest sens relatarea unui martor ocular, Samuel Keresztesi, către principale ardelean Mihail Apafi I în *Török-magyarkori állam-okmánytár*, ed. Szilády Á. și Szilágyi S., vol. VII, Pesta, 1872, doc. CCXXXI, p. 296.

² Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. I, Budapest, 1877, p. 101.

³ O prezentare succintă a operațiunilor militare osmano-habsburgice în zona de munte a Banatului în anii 1689–1697 la Costin Feneșan, *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în „Tibiscum” (Studii și comunicări de etnografie-istorie), vol. VII, Caransebeș, 1988, p. 190 și urm.

⁴ În părțile de câmpie ale Banatului, transformate în eialet ca urmare a campaniei militare din 1552, existența unui condominiu fiscal osmano-transilvănean este probată încă în deceniul al șaselea al secolului al XVI-lea, cf. Cristina Feneșan, *Das Fiskalkondominium im Temeswarer Eyalet während des 16. Jahrhunderts*, în „Türk Tarih Kurumu Yayınları”, vol. XXVI, nr. 4 (V. Millelerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21–25 Ağustos), Ankara, 1990, p. 459 și urm.

fostului banat caransebeșan cu principatul ardelean se află abia la început⁵, este încă riscant să ne pronunțăm asupra caracterului raporturilor de proprietate și fiscale atât în mediul rural cât și în cel urban. Știm însă cu certitudine că printre cei implicați în funcționarea regimului de condominiu – *mutatis mutandis* a unei adevărate administrații în „exil” a comitatului Severin – s-au numărat tocmai reprezentanți ai micii nobilimi și ai orașenimii din părțile Caransebeșului și Lugojului (de ex. comitele severinean Daniel Kún și vicebanul/vicecomitele Nicolae Căstruț în 1670)⁶, care se refugiaseră după 1658 mai ales în comitatele Hunedoara și Alba, unde dețineau de mai înainte sau dobândiseră mai apoi diferite proprietăți imobiliare. După retragerea garnizoanei și a autorităților otomane de la Caransebeș (4 august 1688), revenirea din exilul apropiat a celor depoziatați la 1658 sau a urmașilor acestora, a pus administrația militară imperială în fața unei dileme stânjenitoare. Bazată pe dreptul războiului (*ius belli*), aceasta socotea să administreze teritoriul cucerit fără a mai ține seama de realități, titluri și drepturi anterioare dominației otomane. Caransebeșenii reveniți la vatră după un exil de exact 30 de ani pretindeau, pe de altă parte, o *restitutio in integrum*, o repunere deplină în drepturile de care se bucuraseră până la 1658⁷. În acest scop, reprezentanții lor întreprinseseră încă la mijlocul lunii august 1688 demersuri pe lângă Jakob Wenzel von Sternbach, comisarul militar al comitatului Severinului și al districtului Almăjului. Dorind, pe semne, să nu îndepărteze bunele sentimente ale caransebeșenilor față de noua stăpânire, Sternbach a dispus constituirea unei comisii cu scopul de a conscrie casele și alte bunuri imobiliare de la Caransebeș revendicate de proprietarii lor din 1658 ori de urmașii acestora. Din comisie făceau parte baronul Mihail Száva, comisar imperial adjunct pentru orașul Caransebeș, târgul Lugoj și districtul acestora (*in civitate Karansebes et oppido Lugos districtuque eorum substitutus commissarius*), iar din partea petiționarilor notarul caransebeșan Ioan Adam Thordai de Cluj, precum și nobilii Francisc Jósika (Ioică) din Caransebeș și Ioan Lugasi din Lugoj. Întrunită în casa din Caransebeș a nobililor Lazăr și Petru Turnea (Tornya) de Turnu, comisia a procedat, la 30 august 1688, la audierea mărturiilor depuse de „nobilii care, înainte ca dușmanii neamului creștin să-i fi depozitat, au stăpânit bunuri ... în lăuntrul și în afara zidurilor orașului, cu drept veșnic, potrivit cu privilegiile lor” (*infrascripti domini nobiles, antequam Christiani nominis hostes ipsis ademissent, intra et extra murum civitatis ... bona iuxta privilegia sua perennali iure possedissent*).

Pentru problema condominiului fiscal osmano-transilvăean la hotarele de vest și de nord-vest ale principatului, cf. Cristina Feneșan, *L'origine du condominium fiscal osmano-transylvain*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, vol. XXVIII (1990), nr. 1–4, p. 89 și urm.

⁵ Vezi Cristina Feneșan, *Quelques aspects du condominium osmano-transylvain au XVIIe siècle*, în „Osmanlı Araştırmaları”, vol. XI, İstanbul, 1991, p. 111 și urm.

⁶ *Ibidem*, p. 114–115 și p. 121. Este semnificativ faptul că declarația comitelui de Severin, Daniel Kún, din 28 ianuarie 1670, cu privire la unele părți de moșie de la Zlagna, este dată tocmai din Caransebeșul aflat pe atunci sub stăpânire otomană.

⁷ Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 191.

Pentru a fi conscriși proprietarii caselor aflate în interiorul incintei fortificate a orașului⁸, au depus mărturie opt nobili caransebeșeni, cărora li s-au adăugat șase jurați din noul sfat orășenesc, precum și judele suburbiei (*iudex eiusdem civitatis suburbii*), care va fi dat deslușirile necesare și cu privire la „cei din suburbie sau târgoveții din afara zidurilor zisului oraș, locuitori sau cetăteni a șase ulițe” (*suburbani vel oppidani extra murum civitatis praementionate incolae vel cives sex platearum*). E de remarcat faptul că toți acești martori erau în vîrstă de peste 50 de ani, fiind adulți în momentul abandonării Caransebeșului la 1658 și cunoscând, prin urmare, cât se poate de bine realitățile din vremea principatului. Dintre nobili au depus mărturie Nicolae Luncăvițan (Lunkaviczai) în vîrstă de 60 de ani, Ioan Cliciovan (Klicsovai), având tot 60 de ani, Ioan Fodor de 65 de ani, Nicolae Găman de 50 de ani, Ștefan Henczi de 60 de ani, Mihail Sârbina de 67 de ani, Nicolae Popa de 58 de ani, Mihai Străjan de 65 de ani, precum și Ioan Papp, judele comunității orășenești din suburbia aflată *extra muros*, în vîrstă de 60 de ani. Din sfatul orășenesc nou-constituit au fost ascultați ca martori următorii jurați: Nicolae Cărăstău (Karaszto) de 75 de ani, Ioan Bokány de 70 de ani, Ioan Leșul de 50 de ani, Ioan Vâtcă de 65 de ani și diacul Nicolae de 55 de ani. Se mai cuvine remarcat și faptul că unul dintre membrii comisiei de conscriere, Francisc Jósika, fusese în 1653–1654 unul din cei doi vicecomiți ai Severinului⁹. E de presupus cu destul temei că, înainte de a purcede la înregistrarea mărturiilor, comisia și martorii vor fi cercetat la fața locului situația existentă, probabil în prezența vechilor proprietari sau a urmașilor acestora, care își revendicau drepturile¹⁰. Rezultatul perieghezei, coroborat cu depoziția martorilor, s-a concretizat prin înregistrarea a 170 clădiri (case), locuri de casă și alte bunuri imobiliare (mori, vii, grădini) aflate în interiorul incintei fortificate a Caransebeșului. Proprietarii acestora provin din rândul familiilor de mici nobili și orășeni – în marea lor parte români –, care își aveau obârșia la Caransebeș încă din secolele anterioare¹¹: Micșa, Bibi, Jósika, Fodor, Fiat Luncăvițan, Măcicaș (Macskási), Bobic, Halici, Lățug, Mărgan (Márgai), Turnea, Groza, Colovic, Oboroc, Giurma, Kún, Tivadar, Gârleșteanu (Gerlistyei), Peica, Vaida, Găman, Ivul, Floca. Din rândul clădirilor se cuvine

⁸ Cu privire la cetatea Caransebeșului (citadela și orașul fortificat) în momente cruciale pentru evoluția sa (1688, 1690, 1695) cf. Gh. Sebestyén, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în „Monumente istorice și de artă”, anul IV, nr. 1/1984, p. 42–44; idem, *O pagină din istoria arhitecturii. Renașterea*, București, 1987, p. 94–98; dar mai ales L. Groza, *Aspecte militare ale Caransebeșului medieval*, Lugoj, 1993, p. 11–12, 23–28, 32–36, 38–40 și 47 (cu multe amendări și întregiri ale celor afirmate de Gh. Sebestyén).

⁹ Pesty Fr., *op. cit.*, vol. I, p. 328.

¹⁰ În lista de conscriere se face de altfel mențiunea dacă este vorba de vechiul proprietar de la 1658 sau de urmașii acestuia. De asemenea, este marcat și decesul proprietarului de drept, dacă acesta a survenit până la 1688.

¹¹ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, 1981, *passim*.

remarcată casa primăriei (*domus civitatis*), casa parohială (*domus ecclesiastica*), aparținând cu mare probabilitate călugărilor franciscani, dar și casa lui Nicolae Stanca (Sztanka), pe care proprietarul o lăsase prin testament „bisericii românilor” (*templum Valachorum*)¹². În același timp poate fi sesizat statutul special al unor case, ai căror proprietari nu provineau din rândul exilaților de la 1658. Situația de drept a acestora – aşa cum este înregistrată în conscripția din 30 august 1688 – avea să constituie de altfel un obiect de dispută până la sfârșitul celei de-a doua stăpâniri habsburgice asupra Caransebeșului. Astfel, noul notar al orașului, Ioan Adam Thordai de Cluj, își revendica dreptul de proprietate asupra casei și terenului cumpărate de la Lazăr și Petru Mészáros cu încuviințarea generalului Veterani. Samuel Keresztesi, cel care vestise principelui ardelean Mihail Apafi I căderea Caransebeșului în mâinile imperialilor, pretindea să-i fie recunoscut dreptul de proprietate asupra casei și a terenului cumpărate de la Grigore Tivadar, tranzacție ce-i fusese confirmată printr-un act de danie (*collatio*) al aceluiași general Veterani. Ștefan Nalácz, un nobil originar din părțile Hațegului, dorea confirmarea dreptului său de proprietate asupra casei diacului Francisc, obținută tot în urma unui act de danie a generalului Veterani. În fine, generalul Mihail Teleki, cancelarul principelui ardelean, era la rându-i beneficiarul unui act de danie din partea aceluiași general imperial, revindicând recunoașterea dreptului său de proprietate asupra casei care aparținuse lui Ștefan Oláh (Românu). În toate aceste cazuri era stipulată prevederea expresă, ca valabilitatea actelor de munificență a generalului Veterani să depindă de ratificarea ulterioară din partea împăratului Leopold I¹³. Și în acest caz, ca de altfel și în problema stabilirii sistemului de administrare și a organelor acestuia în comitatul Severinului aflat sub ocupație militară imperială, s-au confruntat două tendințe sensibil opuse. Pe de o parte s-a afirmat concepția autorităților centrale ale Imperiului habsburgic (Camera Aulică și Comisia Neoacquistică), potrivit căreia dreptul de proprietate asupra bunurilor imobiliare din teritoriile luate Porții revnea – fără recunoașterea unor drepturi anterioare, în temeiul dreptului războiu lui, împăratului ca stăpân suprem asupra pământului (*oberster Grundherr*), cu titlul de *dominium eminens*. Drept urmare, toate proprietățile imobiliare (în speță pământul) din teritoriile pierdute de Poartă urmau să fie conscrise, fiind apoi arendate de Camera Aulică celor înregistrati ca deținând uzufructul lor, fără ca din dreptul la folosință să poată decurge vreun titlu sau drept de proprietate. Natura relațiilor de proprietate – adică cea deplină sau doar dreptul de uzufruct – urma să fie stabilită definitiv abia după încheierea

¹² Cu această mențiune din urmă, socotim că a fost lămurită în mod convingător dilema cu privire la existența bisericii ortodoxe în interiorul incintei fortificate a Caransebeșului.

¹³ Vezi danile acordate în condiții similare de generalul Veterani și altor caransebeșeni în anii 1689–1691, la Costin Feneșan, *Comitatul Severinului*, doc. I, II, V (p. 204–206, 209).

păcii cu Poarta. Pe de altă parte, s-a manifestat pretenția constantă a nobilimii severinene de a fi repusă integral în statutul de proprietar asupra bunurilor imobiliare deținute până la 1658. Printr-o hotărâre din 24 iulie 1689 a Camerei Aulice s-a decis ca, până la efectuarea unei conscripții exacte a bunurilor și a celor care le revendicau, proprietarii urmau să se bucure de dreptul de uzufruct în schimbul unei arende plătite fiscului imperial, fără ca de aici să rezulte vreun drept de proprietate reală¹⁴.

Cunoscând poziția de principiu a Camerei Aulice, este pe deplin explicabil eșecul înregistrat la Curtea imperială de către delegația caransebeană plecată spre capitala Imperiului încă la scurt timp după efectuarea conscripției din 30 august 1688¹⁵. Încercarea caransebeșenilor de a-i pune pe imperiali în fața unui fapt împlinit – iar aceasta tocmai în momentele când oștile habsburgice înregistrau succes după succes – s-a dovedit precipitată și prematură. Sorții schimbători ai armelor aveau să înlocuiască la Caransebeş vulturul imperial cu semiluna de nu mai puțin de trei ori în decursul a şapte ani. În acest context, orice dispută în privința dreptului de proprietate sau doar de uzufruct pălea în fața competiției dintre viață și moarte.

Caransebeş, 1688 august 30

Nos, Michael Száva de Alba Julia, Sacratissimae Caesareae Regiae Maiestatis in civitate Karansebes et oppido Lugos districtuque eorum substitutus commissarius, Joannes Adám Thordaj de Colosvár, dictae civitatis iuratus notarius, Franciscus Josika de Karansebes et Joannes Lugasi de eadem Lugas, nobiles, damus pro memoria per praesentes, quod cum nos, ex commissione magnifici domini, domini Jacobi Venczel de Sternbach, comitatus dicti Szörinyensis et districtus Halmagyiensis bellici commissarii, in hoc anno praesenti 1688, die vero 30. mensis Augusti, in civitate praedicta Karansebes et comitatu praeallegato Szörinyensis existentes adiacentes, domum et curiam nobiliarem egregiorum dominorum Lazari et Petri Tornya de Torny accessissemus, ibi universos et singulosque testes infrascriptos vigore commissionis dicti domini, domini Jacobi Venczel, nostri in praesentiam citatos, exacto prius ab eisdem firmissimo iuramenti sacramento ad fidem eorum Deo debitam, de et super negocio infrascripto fideliter examinavimus, qui hoc ordine et modo fassi sunt, ut videlicet infrascripti domini nobiles (antequam Christiani nominis hostes ipsis ademissent) intra et extra murum civitatis inferius declarata bona iuxta privilegia sua perennali iure possedissent.

¹⁴ Ibidem, doc. III, p. 206–207.

¹⁵ Ibidem, p. 197 Hotărârea de trimitere a delegației fusese luată de congregația din 31 august 1688 a nobilimii severinene.

Incipiente à Porta maiori et inferiori ad sinistram:

Stephanus Mixa atque Stephanus Szegedi	Nicolaus Mixa intra murum civitatis duas curias, villas exterius vineas, prata, foenilia, agros, hortos, seminaturas, pomarios et molendina.
Catharina Bibi vidua	† Nicolaus Bibi unam curiam et alias apperten- tias praeter molendinum.
Catharina vidua cum duobus filiis	† Gligor, unam curiam, similem huius Nicolai Bibi ratione appertinentiarum.
vidua Anna	† Michael Bago, similem.
Franciscus Csula Jacobus Olasz	† Franciscus Josika senior, praementionatas omnes appertinentias et molendinum.
Franciscus, Petrus et Wolfgangus sui propinquiores debeat curare.	Franciscus junior et Volphgangus Josika junior, similiter. Stephanus Josika, omnes appertinentias praeter molendinum.
personaliter apparuit	Joannes Fodor, omnes appertinentias et molendinum.
Nicolaus Simonfi perilluster dominus Nalácz	Petrus Magyar, appertinentias praeter molendinum.
Michael Lunkaviczai	Tobias Fiath, similiter.
Joannes Bobik et Ladislaus	Michael Bobik, similiter.
Joannes Marin	Michael Halics, similiter.
Joannes Macskási, legitimus successor	Joannes Rada, similiter. Franciscus Macskási, alias appertinentias praeter vineas et molendinum.
idem nomine	Petrus Macskási, duas curias cum appertinentiis et molendina.
idem nomine	Gabriel Laczugh, similiter.
Georgius M(árgai)	Stephanus Márgai, similiter.
Petrus J(osika)	Petrus Josika, similiter.
Andreas Barb	Georgius Tornya, similiter.
Joannes Marin	Volphangus Macsován, similiter.
idem nomine	Jacobus Olasz, similiter.
Michael Száva	† Georgius Csáktornya, villam et vineam, aliud nihil.
Joannes Klicsovaj	Franciscus Groza, omnes appertinentias praeter molendinum.

Michael Oborok	† Michael Lupsik, similiter. Gondor Miklos depo-nálta, vete az 3 forintot.
Nicolaus Orban	Michael Borbély, similiter.
Michael et Stephanus	† Stephanus Olthian, similiter.
idem nomine	† Nicolaus Szabó, similiter.
Cosmas	Nicolaus Bék(é)s, similiter.
Lucas	† Petrus Oborok, similiter.
Nicolaus Kolovik	Daniel Lugasi, similiter.
Christophorus	• Stephanus Gyurma, similiter.
Michael Halmagyi et Moises Csula	Petrus Gyurma, similiter.
Joannes Popa	† Franciscus Mihuly, similiter.
idem nomine	Joannes Lesul, similiter.
Michael Ivul	Jacobus Fiat, similiter; deserta.
Daniel, Alexander et Gabriel	Gabriel Kun, cum omnibus appertinentiis praeter molendinum.
Christina Macskási	Stephanus Marin, sine haereditate externa.
Joannes Thordaj	Lazari et Petri Mészáros per emptionem et ex-cellentissimi domini, domini generalis Veterani, usque ad ulteriorem Suae Maiestatis dispositio-nem, collationem, cum appertinentiis praeter molendinum suprascripti Joannis D. Thordaj. Ezt magoknak kel kérni kegyelmesen.
Joannes Tornya aliter Joannes Nyakazo	Petrus Simon, cum appertinentiis praeter molendinum.
Gabriel	Georgius Simon, similiter.
Michael Fodor	Stephanus Simon, cum omnibus appertinentiis et molendino.
Andreas	Joannes Tivadar, similiter.
Gabriel More	Caspar Tivadar, cum aliis appertinentiis praeter molendinum.
Gregorius Karaszto	Joannes Csorcsok, similiter.
Joannes Gavrilla	Theodorus Bredina, similiter.
Stephanus	Thomas Literati, similiter.
Nicolaus Tornya	Lazarus Lazar, similiter.
Nicolaus Szibiar	† Nicolaus Lungul, similiter.

idem nomine	Joannes Flore, omnes appertinentias et molendinum.
Gregorius Karaszto	Nicolaus Majlat, omnes appertinentias praeter molendinum.
nemo NB.	Stephanus Plesko, similiter. Nicolaus Arinyik filius, non Stephani Plesko.
idem nomine	Joannes Lupa, similiter.
idem nomine	† Joannes Girga, similiter.
Joannes Miklucza	Paulus Miklucza, similiter.
Michael Graecus	Joannes Kelemen, similiter.
Joannes Karaszto	Michael Karaszto, similiter.
filios habet	Matthias Bona, similiter.
Elias	Georgius Bicza, similiter.
Colovik Nicolaus	Nicolaus Strasan, similiter.
Ladislaus Lenka	Lazarus Benye, similiter.
Stephanus Literati filius Thoma suprascripti	Nicolaus Petracz, similiter.
Joannes Flore et Joannes Gellestei, legitimi successores per genealogiam Castrucz	Gregorius Tivadar, similiter; ex collatione excellentissimi domini generalis Veterani, usque ad ulteriorem Suae Maiestatis dispositionem possidet spectabilis ac generosus dominus Samuel Keresztesi. Ezt is megh kért kezein.
idem nomine	† Joannes Gojka, appertinentias praeter molendinum.
filios duos habet	† Joannes Bicza, similiter.
Joannes Ilosvai	Stephanus Gellestej senior, similiter.
Georgius	Nicolaus Gellestej junior, similiter.
Nicolaus et Joannes	Stephanus Gellestej junior, similiter.
in ratione Templi	† Nicolai Sztanka, cum paucius appertinentiis testamentaliter fuit legata ad templum Valachorum.
relicta Joannis condam Nemes de Ribicze	Gabriel Gellestei, cum omnibus appertinentiis praeter molendinum.
Joannis Lugasi relicta	Franciscus Pejka, similiter.
NB. filiam habet	Michael Zeik, unica vinea, aliud nihil; fertur, vendidisse Joanni condam Lugasi.
Michael Marko	Joannes Krécz, cum appertinentiis, sine molendino.
praesens	Petrus Marko, similiter.

idem nomine	Nicolaus Szua, similiter.
adest	Nicolaus Karaszto, similiter.
Elias et Michael ac Joannes	Petrus Szabó, similiter.
Nicolaus	† Andreas Mexa, similiter.
idem nomine	† Franciscus Karaszto, similiter.
Gregorius	Georgius Karaszto, similiter.
adest	Michael Szirbina, similiter.
Joannes Kusztris	† Joannes Gondor, similiter.
Michael	† Matthaeus Borlovan, similiter.
nepos, coriaris in Hunyad	Joannes Borgye, vineam et molendinum, aliud nihil
vivit et adest	Joannes Bokány, appertinentias omnes praeter molendinum cum Michaele Bokány, fratre suo, possidet
Demetrius	† Gregorius Peldas, appertinentias omnes praeter molendinum.
Volphangus Josika	Laurentius Gyuraka, similiter.
nepotes Stephanus Kadar et alii	Nicolaus Domsa, praeter vineas et molendinum alias appertinentias. Gregorius Domsa, omnes appertinentias praeter molendinum.
Catharina	Michæl Frusa, similiter.
Nicolaus et Joannes Gellestej, Joannes Tornya	Nicolaus Bukur, similiter.
sunt praetendentia	Joannes Gyura, similiter.
Nicolaus Szuja	† Nicolaus Gera, similiter.
adest	Joannes Klicsovai, similiter.
Michael Josika	Jacobus Fiat, cum omnibus appertinentiis praeter molendinum.
Fiat Susanna fiai Sütezes Mihály és Sigmond	Franciscus Fiath cum suis condivisionalibus fratribus omnes appertinentias cum molendino.
adest 3	Michael Vajda, praeter molendinum omnes appertinentias.
idem nomine	Georgius Márgai, similiter.
idem nomine	Joannes Vajda, similiter.
Stephanus M 1 a	Joannes Kornyis, deserta, cum ex ipsis pertinentiis praeter molendinum.

	Domus claustris et ecclesiasticis cum omnibus appertinentiis et loco molendini.
idem	Joannis Flore, deserta, sine haereditate externa.
Petrus Linka	Petrus Frink, cum appertinentiis praeter molendinum.
Sztancsul Muntjan	† Petrus Marucza, similiter Domus civitatis, sine haereditate externa.
Joannis condam Lugasi relictam et Georgius Gellestei	Franciscus Pejka, cum appertinentiis praeter molendinum; Georgius Pejka, similiter.
Nicolaus Simon et filiae	Nicolaus Pejka, similiter.
idem nomine	Nicolaus Pestila, similiter.
vivit	† Nicolaus Borla, similiter.
filia et nepos	† Lazarus Csukurliae, similiter.
Michael Lunkaviczai	Petrus Trava, unica vinea.
nemo	Petrus Popa, unica vinea.
Gabriel Szabó in Haczegh	Gabriel Olthian, unica vinea et horto.
Michael	Ladislaus Halmagy, omnes appertinentias praeter molendinum.
Michael	Joannes Halmagy, similiter.
Gabrielis Laczugh et Matthiae Felső consortes	Nicolaus Halmagy, similiter.
Joannes	Petrus Ignat, similiter
Petrus	Demetrius Szócs, similiter.
idem nomine	Nicolaus Tóth, omnes appertinentias et molendinum Lazarus Tóth cum praedicto fratre suo tenet molendinum, alias appertinentias possidet.
Colovik	Michael Petrasz, omnes appertinentias praeter molendinum.
spectabilis generosus dominus Michael Teleki; megh kel kérni	Stephani Oláh, usque ulteriorem Sze Maiestatis dispoituoneam ab eodem excellentissimo domino generali spectabili magnifico domino Michaeli Teleki collata, cum suis appertinentiis; molendinum caret.
nei os	† Joannes Peja, omnes appertinentias praeter molendinum
Dályai Papne	Petrus Toth, ut praemissi fratres sui, appertinentias et molendinum.

Franciscus Josika	Petrus Klicsovai, cum unico horto.
filiam habet	† Gregorius Imreh, omnes appertinentias praeter molendinum.
Nicolaus	† Petrus Kolovik, similiter.
idem nomine	Michael Belko, similiter.
idem nomine	Gregorius Thamas, similiter.
filios habet	Nicolaus Vajda, similiter.
nepos	† Gregorius Povilka, similiter.
Sigismundus et Elias	• Joannes Simon, similiter.
Elias	† Joannes Portar, cum unica vinea.
nemo	Nicolaus Veress, omnes appertinentias praeter molendinum.
idem nomine	Ladislaus Simon, similiter.
Joannes Ilosvai	Martinus Lugasi, sine appertinentias.
idem nomine	† Franciscus Szöcs, cum appertenentiis praeter molendinum.
nemo, ut super	Nicolaus Veress, similiter; alterius curia megh lehet kérni.
reicta	Michael Rinkuly, sine appertenentiis.
Ladislaus Lenka	† Nicolaus Lukács, cum omnibus appertenentiis praeter molendinum.
idem nomine	Michael Lunkaviczai, similiter.
Nicolaus	Elias Lunkaviczai, similiter.
vivit	Nicolaus Lunkaviczai, similiter, senior.
nemo	Nicolaus Nádesdi, similiter.
filius habet	Michael Boldgya, similiter.
Gregorius	Nicolaus Moradska, similiter.
Michael Marko	Joannes Kozma, similiter.
Gabriel	Petrus Andreka, similiter.
unica filia	Gabriel Simon, similiter; Blasii Mutnoki.
Maria Gellestej	• Georgius Gellestej, omnes appertenentias et molendinum.
Simon Miklos	Michael Oborok, alias appertenentias praeter molendinum.
Nicolai Macskási filia	Gabriel Gellestei, similiter.

Simon Sydo et Illjés	Gabriel Tivadar, similiter.
idem nomine	Petrus Macskási, similiter.
idem nomine	Stephanus Henczi, similiter.
vivit	Nicolaus Gaman, similiter; Georgius Gaman, similiter; ambo unum molendinum.
idem	Matthias Baja, omnes appertinentias praeter molendinum.
idem	Michael Fodor, omnes appertinentias et molendinum.
nemo	Michael Sztrimbá, alias appertinentias praeter molendinum.
Michael	Nicolaus Vajda, similiter.
spectabilis generosus dominus Stephanus Nalácz	Francisci Literati à praementionato excellentissimo domino, domino generali, spectabili ac magnifico domino Stephano de Nalácz est collata cum appertinentiis praeter molendinum.
Popa Péterné Kemperdia (?)	Matthias Barbat, cum appertinentiis praeter molendinum.
idem	Michael Ivuly, similiter.
in vivis est	Franciscus Fiat, cum appertinentiis et molendino.
in vivis	Stephanus Fiat, similiter.
adest	Nicolaus Gyurma, omnes appertinentias praeter molendinum.
Gabriel	Gabriel Gyurma, similiter.
adest	Gabriel Floka, similiter.
adest	Joannes et Petrus Floka, similiter.
adest	Petrus Tornya, similiter.
nemo	Nicolaus Veterin, unica vinea et horto.
Josika Ferencz	Stephanus Kun, omnes appertinentias praeter molendinum.

Nomina testium sic sequuntur:

Primus testis: egregius nobilis Nicolaus Lunkaviczai, annorum 60.

2-dus testis: egregius nobilis Joannnes Klicsovai, annorum 60.

3-tius testis: egregius nobilis Joannes Fodor, annorum 65.

4-tus testis: egregius nobilis Nicolaus Gaman, annorum 50.

5-tus testis: egregius nobilis Stephanus Henczi, annorum 60.

6-tus testis: egregius nobilis Michael Szirbina, annorum 67.

7-mus testis: nobilis Nicolaus Popa, annorum 58.

8-vus testis: nobilis Michael Strasan, annorum 65, singuli de Karansebes.

9-nus testis: circumspectus Joannes Papp, index eiusdem civitatis suburbii, annorum 60.

10-mus testis: Nicolaus Karaszto, annorum 75.

11-mus testis: Joannes Bokány, annorum 70.

12-mus testis: Joannes Lesul, annorum 50.

13-tius testis: Michael Gondor, annorum 50.

14-tus testis: Joannes Votka, annorum 65.

15-tus testis: Nicolaus Literati, annorum 55, iurati cives Karansebesienses.

Quorum quidem testium passiones sic receptas, rescripts fide nostra Christiana mediante propriis nostris chirographis et sigillis usualibus corroborantes. Datum in civitate Karansebes, die et anno praenotatis.

Iudem qui supra

L. S. Franciscus Josika m.p.

L. S. Joannes de Thordaj m. ppa.

L. S. Joannes Lugasi m. p.

Sunt praetera suburbanii vel oppidanii extra murum civitatis praementioatae incolae vel cives sex platearum.

Ex Matnok nobilis Michael Lácsa.

Arhivele Statului Cluj-Napoca, arhiva familiei Macskási de Tincova, cutia 10, nr. 903, fol. 1–5; original (cota veche: Fasc. I, nr. 19).

KARANSEBESCH ZU BEGINN DER ZWEITEN HABSBURGERHERRSCHAFT (1688)

Zusammenfassung

Am 4. August 1688 besetzten die kaiserlichen Truppen unter General Veterani die strategisch wichtige Festung und Stadt Karansebesch (Caransebeş), Mittelpunkt des 1658 an die Pforte abgetretenen Karansebesch-Lugoscher Banats, das bis dahin zum siebenbürgischen Fürstentum gehörte. Im Gefolge der kaiserlichen Truppen befanden sich die 1658 aus ihrer Vaterstadt vertriebenen Kleinadligen und Bürger (oder deren Nachfolger), die nun bei den Militärbehörden um die völlige Rückgabe ihrer ehemaligen Häuser, Gärten und Mühlen innerhalb und ausserhalb der Stadtmauern ansuchten. Zu diesem Zweck unternahm eine gemischte Kommission (Vertreter der kaiserlichen Militärverwaltung und der ehemaligen Stadtgemeinde), am 30. August 1688, die Konskribierung aller Immobiliargüter *intra und extra muros* (im Anhang veröffentlicht). Eine *restitutio in integrum* wurde aber kaiserlicherseits abgelehnt und den ehemaligen Besitzern nur die Nutzniessung bei Entrichtung eines Pachtzinses an das Ärar zugestanden.

CHRISTOPH LUDWIG SEIPP, EIN GEGNER WIELANDS, IN TEMESWAR UND HERMANNSTADT

HORST FASSEL

I. WIELAND UND SEIPP

Mit 38 Jahrgängen war der „Teutsche Merkur“, den Christoph Martin Wieland von 1773 bis 1810 in Weimar herausgab, die langlebigste deutsche Zeitschrift des 18. Jahrhunderts. Mit einer Auflage von 2.500 Exemplaren im ersten Erscheinungsjahr (1773) und mit 1.200 Exemplaren im letzten (1810) erreichte Wielands Publikation (sie änderte 1790 den Titel und hieß fortan „Neuer Teutscher Merkur“) eine breite Schicht des Wohlstandsbürgertums. Grundsatzfragen der deutschen Nationalliteratur, der Politik und Zeitgeschichte wurden ebenso angesprochen wie Aspekte internationaler Beziehungen und Ereignisse, die sich weitab von dem kleinen Herzogtum Weimar abspielten, wo sich Wieland seit 1772 als Prinzenzieher und später als Hofrat betätigte.

Über die deutschen und ausländischen Theatertruppen konnte man in Wielands Zeitschrift einiges erfahren. Das Interesse an Theater war keineswegs erstaunlich, denn Wieland hatte selbst schon im Jahre 1758 mit seiner „Lady Johanna Gray“ den Versuch unternommen, ein bürgerliches Trauerspiel zu konzipieren. Im Jahre 1760 war seine dramatische Bearbeitung der Erzählung von Samuel Richardson „Clementine von Poretta“ entstanden, und der Übersetzer Wieland, der später bemerkenswerte Übertragungen von Aristophanes und Euripides, von Xenophon, Cicero und Horaz vorlegte, versuchte sich mit Erfolg an den Shakespearischen Dramen, die er in der Zeit von 1762 bis 1766 in einer achtbändigen Ausgabe vorlegte¹. Mit „Aurora“ (1772) und der von Goethe parodierten „Alceste“ (1773) trat Wieland auch als Singspielautor in Erscheinung. In seiner Zeitschrift sind Spuren dieser Theaterbesessenheit zu erkennen. Von 1775 bis 1798 gibt es zahlreiche Beiträge über deutsches Theater in den Niederlanden, in Österreich und in Ungarn. Wieland informierte über die Leistungen der Abtsche Truppe im Amsterdam und resümierte die Wiener Theatersaison². Er wußte sehr wohl, wie vielfältig und differenziert die Tätigkeit deutscher

¹ Wieland übertrug die Bühnerwerke Shakespeares in Prosa. Nur der „Sommera-hraum“ wurde von Wieland nicht ins Deutsche übersetzt.

² Siehe dazu: Die Abtsche Gesellschaft in Amsterdam. In Teutscher Merkur, 1775 H. 2 „187 ff; Wiener Theater. In Teutscher Merkur, 1775, H. 11, S. 173 ff. und H. 12, S. 271 ff.

Schauspieltruppen außerhalb der deutschen Kleinstaaten zu sein vermochte. „Wenn alle diejenigen Orte, wo Teutsch geredet oder verstanden wird, eine Bühne bekommen sollten: so würden es die Franzosen nicht mehr allein seyn, welche sich so vieler ausländischer Provincial-Theater rühmen könnten. Rußland und Ungarn und Pohlen haben ihre teutschen Truppen (...)“³, schrieb Wieland und nahm sich vor, über alle diese Truppen Informationen zu veröffentlichen. Der gute Vorsatz wurde nicht lange beibehalten. Schon in Heft 1 im Jahre 1776 teilte der Herausgeber mit: „Das nun also der Deutsche Merkur, ohne alle Augenblicke in Gefahr zu seyn, sich fremder Sünden theilhaft zu machen, keine kritischen Nachrichten von Schauspielergesellschaften ferner kann: So wird der Artickel Theater bloß auf Anzeige und Beurtheilung merkwürdiger neuer Schauspiele eingeschränkt werden“⁴. Hier scheint eine ähnliche Entwicklung stattgefunden zu haben wie seinerzeit in der „Hamburgischen Dramaturgie“, wo Lessing plötzlich davon absah die Leistungen der Schauspieler kritisch zu beurteilen.

Bei Wieland hieß dies, daß ihm weiterhin bewußt war, daß „Das Theater in unseren Tagen in Deutschland ein Gegenstand der allgemeinen Aufmerksamkeit“ ist⁵, daß ein vom Thema her exotisches Stück wie „Theodora oder die Ankunft der Türken in Europa“ selbstverständlich präsentiert wurde⁶, daß auch in der Zeit nach 1796, als Wieland kaum noch im „Neuen Deutschen Merkur“ veröffentlichte, ein sehr interessanter Beitrag über das deutsche Theater in Preßburg erscheinen konnte⁷. Aber der Höhepunkt des Interesses des Herausgebers an Theaterereignissen war vor 1775 erreicht worden.

Mit ein Anlaß für die Enthaltsamkeit Wielands in Theaterangelegenheiten war nach 1775 eine Kontroverse mit einem Schauspieler und Bühnenautor, der zunächst in der Theatergesellschaft von Abt tätig war, danach mit der Wahrschen Truppe Österreich und Ungarn bereiste, nach 1780 zusammen mit Bulla in Innsbruck und Augsburg auftrat, in Preßburg zu Ehren kam und von dort aus Städte in Süddeutschland, aber ebenso in Ungarn – Temeswar und Hermannstadt – bereiste. Die Rede ist von Christoph Ludwig Seipp (1747– 1793), den Wieland in der Nummer 3 seines „Merkur“ scharf angegriffen hatte. Dort war zu lesen: „Ein gewisser Seipp, Schauspieler bey der Wahrischen Gesellschaft in Ungarn, hat eine ganze Menge elender Schauspiele geschrieben, unter denen ich nur, um der außerordentlichen Frechheit willen, einen König Lear nach Shakespeare bemerke“⁸. Seipp ließ sich Wielands Kritik nicht gefallen und schrieb am 4. Juni 1775 einen Brief, aus dem der Herausgeber des „Merkur“ nach Lust und Laune zitierte. Seipp

³ Forsetzung des theatalischen Artikels. In *Deutscher Merkur*, 1775, H. 7, S. 83.

⁴ In *Deutscher Merkur*, 1776, H. 1, S. 92– 93.

⁵ Ebenda, 1784, H. 4, S. LXII.

⁶ Ebenda, 1789, H.5, S. 135 – 176.

⁷ Siehe *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland*. IV. In *Neuer Deutscher Merkur*, 1798, H. 1, S. 40 – 57.

⁸ In *Deutscher Merkur* 1775, H. 3, S. 274 – 275.

wies Wieland darauf hin, daß seine Stücke nur in Handschrift vorlägen, so daß sich der Weimarer Kritiker kein Urteil darüber bilden könne. „Sein König Lear sei ein gutes Stück und habe dem Fürsten Esterhazy gefallen, und seine schlechtesten seyen doch immer noch so viel wert als manches Wiener Stück von Stephanie u.a.“⁹. Wieland forderte Seipp auf, seine Stücke drucken zu lassen. „Es versteht sich, daß mein Rath nichts taugt, wofern er seiner Sache nicht völlig gewiß ist. Ist ers aber, so kann er keine vollständigere und rühmlichere Rache an seinem Tadler nehmen als diese“¹⁰.

Was ist der Hintergrund dieser Polemik? Man kann bloß vermuten, daß Wieland über die Konkurrenz des Shakespeare-Übersetzers verärgert ist; daß er aus dem „Gothaer Theaterkalender“ von der Aufführung im Jahre 1774 erfahren hatte. Ebenso wird er – wie seine Zeitgenossen – nicht nur etwas über die unterschiedlichen Tätigkeiten Seipps gewußt haben (bei Abt und Wahr), sondern auch darüber informiert gewesen sein, das Seipp Bühnenwerke verfaßt hatte. Die Biographen kennen 21 Stücke, von denen folgende heute nachgewiesen werden können: „Die Konvertitin. Eine Trauergeschichte“ (Frankfurt 1785), „Für seine Gebieterin sterben. Ein Trauerspiel“ (Preßburg und Leipzig 1785), „Liebe um Liebe“ (Hermannstadt 1788), „Theaterstückchen als Zugabe zu den Hauptstücken der Ostermesse 1789“ (Preßburg 1789 und Preßburg und Leipzig 1791)¹¹. Die Titel von folgenden Seippschen Stücken, die aufgeführt wurden, sind überliefert: „Adelheid von Ponthieu“ 1787 in Pest aufgeführt), „Zondi auf dem Schlosse Dregel“ (1792 in Preßburg aufgeführt).

Seipp konnte sich zu Recht über Wieland beschweren, weil seine Stücke nur dem Publikum bekannt waren, das sie bei Aufführungen gesehen hatte. Die Stücke selbst erschienen recht spät im Druck. Als die Publikation erfolgte, würdigte Wieland die Stücke mit keinem einzigen Wort. Ebenso wie Seipp wußte, welches seine Konkurrenten auf dem Gebiet der Schauspielliteratur waren, blieb es Wieland nicht verborgen, warum Seipp diese Stücke nicht publizierte und sie bloß „zum Privatgebrauch seiner Gesellschaft“ benützte. Es gab damals noch keine Urheberrechte, und im Ringen um die Gunst des Publikums war jeder Autor und Theatermann bestrebt, Vorteile zu erzielen. Die Drucklegung hätte bedeutet, daß jede Theatertruppe das gleiche Stück aufführen konnte. Es ist keinesfalls erstaunlich, daß Seipp eine recht gute Meinung von seinen eigenen dramatischen Versuchen besaß und sich Wieland gegenüber behauptete; dieser sah – auch aufgrund des Briefwechsels mit Seipp – davon ab, weiterhin gegen zeitgenössische Theaterdarbietungen zu Felde zu ziehen.

Wieland hatte es mit einem Widersacher zu tun, der vor allem im Südosten Europas Fuß gefaßt hatte. Schon daß diese Ereignisse aus dem fernen Südosten

⁹ W., *Nachschrift des Herausgebers*. In *Teutscher Merkur* 1775, Nr. 7, S. 91.

¹⁰ Ebenda, S. 91.

¹¹ Dazu Milena Cesnaková-Mihalková, *Premeny divadla (inonárodné divadlá do roku 1918)*. Bratislava: Vydatelstvo slovanskej Akadémie 1981, S. 115.

Wieland und seinen namhaften Zeitgenossen bekannt waren, ist keineswegs selbstverständlich. Zum Beispiel erfuhr er, daß in Temeswar 1773 Shakespeares „Hamlet“ aufgeführt worden war und 1774 „König Lear“. In der Hauptstadt des Banats, das seit 1718 zu Österreich gehörte, war eine Förderung von Kunst und Literatur in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts immer offenkundiger. Ein Brief, den der Vizekreishauptmann Bretschneider aus Werschetz an Friedrich Nicolai schrieb, verwies darauf: „Hier in Werschetz ist Konzert und Ball, in Temeswar Schauspiel“¹². In Temeswar soll es „Goetheaner und Wielandianer“ geben. Zu welcher Gruppierung sich Seipp gessellte, als er von 1781 bis 1784 mit seiner Theatertruppe in Temeswar auftrat, kann nicht mehr festgestellt werden. In Preßburg war er vor allem als Anhänger Lessings in Erscheinung getreten, als er 1785 die zweite „Nathan“-Aufführung überhaupt einstudierte und als er mit der „Emilia Galotti“ auch in Temeswar und Hermannstadt Erfolge erzielte. Immerhin zeigen die bisherigen Ausführungen, daß Seipp und andere Theaterunternehmer sowohl in Deutschland selbst als auch außerhalb der deutschen Grenzen, im Süden und im Südosten Europas, auf den Spuren der deutschen Dichter und Schauspielautoren einherwandeln konnten bzw. daß es nicht möglich war, die Reichweite eines Autors und seines Werkes nur in die Grenzen eines Staates (oder der vielen deutschen Kleinstaaten) einzusengen. Am Beispiel Seipp kann festgestellt werden, wie im 18. Jahrhundert ein Bühnenrepertoire und eine Entwicklungstradition nach Südosteuropa verpflanzt wurde, die in Deutschland die Bühnen erobert hatte und dort als mustergültig eingestuft und rezipiert wurde. Ebenso kann die Rolle einzelner Persönlichkeiten für die Diffusion eines Kulturphänomens ermittelt werden, das sich als Bildungspotential für ein deutsches Bürgertum in den Städten des Königreichs Ungarn darbot. Der Einfluß politischer Unwägbarkeiten wird ebenfalls zu vermerken sein. Welche Unterschiede sich regional ergeben, wie sich die deutsche Theaterkultur in je spezifischer Umgebung durchzusetzen vermochte, wird in Andeutungen aufgezeigt werden können.

II. REZEPTION DEUTSCHER THEATERTRADITIONEN IM KÖNIGREICH UNGARN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Eine vollständige Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn gibt es bis heute nicht. Den Versuch dazu unternahm Jolán Pukánszky-Kádár schon im Jahre 1933¹³. Für die Städte, die Seipp in Ungarn bereiste, gibt es Teildarstellungen. Für Hermannstadt hat Eugen Filtsch 1887 eine Überblicksdarstellung vorgelegt¹⁴, für

¹² Siehe Josef Brandeiss; Erwin Lessl, *Temeswarer Musikleben*. Bukarest: Kriterion 1980, S. 21.

¹³ *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. 1. Von den Anfängen bis 1812*. München: Reinhardt 1933. (Schriften der Deutschen Akademie 14).

¹⁴ Eugen Filtsch, *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen*. In *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Bd. 21, 1887, H. 1, S. 515–590.

Temeswar gibt es zuletzt die monographische Präsentation von Maria Pechtol¹⁵ und für Preßburg die von Milena Cesnaková-Michalcová¹⁶.

Bekannt ist, daß Christoph Ludwig Seipp von 1772 bis 1775 bei Karl Wahr als Schauspieler tätig war und dabei auch in Preßburg, Fertöd und Pest auftrat. Vorher war er mit der Abtschen Truppe in Erlangen, Bayreuth, Ansbach, Gera und Straßburg gewesen; in Straßburg hatte er „Goethe und Wagner zu Freunden“¹⁷. 1776 hatte Seipp eine Verpflichtung am Kärmnertor-Theater in Wien, 1777 – 1779 war er erneut bei Wahr. 1780 gründete er eine eigene Gesellschaft und ließ in Innsbruck und Augsburg spielen. 1781– 1784 war er in Preßburg, ebenso auch in Temeswar und Hermannstadt. Außerdem unternahm er 1781 eine Gastspielreise durch Schlesien¹⁸. Vom Dezember 1784 bis 21. Dezember 1786 war Preßburg Sepps Hauptspielort, 1786 trat seine Truppe auch in Hainburg auf und von 1788 bis 1790 vorwiegend in Hermannstadt. Danach war Seipp vom 18. Oktober 1790 bis zum 16. März 1791 in Tymau und von März 1791 bis Februar 1793 in Preßburg¹⁹.

Filtsch charakterisiert Seipp wie folgt: „Christof Ludwig Seipp, dessen Name uns zu Beginn einer neuen Epoche in der Geschichte unseres Theaters mit Ehren wieder begegnen wird, ist eine höchst merkwürdige Persönlichkeit, ein Mann von hohem idealen Streben und seltener Uneigennützigkeit, der, vom Schicksal wunderbar geführt, sich keine geringere Aufgabe setzte, als die, die deutsche Schauspielkunst und damit deutsche und europäische Kultur und Gesittung nach dem Osten tragen und dieser Aufgabe mit einem Opfermut sein Leben gewidmet hat, welcher schon von seinen Zeitgenossen warm anerkannt wurde, dem Manne aber auch ein ehrendes Andenken bei der Nachwelt sicherte“²⁰. Auch Cesnaková-Michalcová bezeichnet Seipp, ebenso wie seinen früheren Prinzipal Karl Wahr, als einen Reformator des deutschen Theaters in Preßburg²¹. Maria Pechtol behandelt Sepps Tätigkeit in Temeswar in einem Kapitel, dessen Titelgebung

¹⁵ Maria Pechtol, *Thalia in Temeswar. Die Geschichte des Temeswarer deutschen Theaters im 18. und 19. Jahrhundert*. Bukarest: Kriterion 1972.

¹⁶ Siehe Anm. 13.

¹⁷ Siehe bei Eugen Filtsch, a.a.O., S. 552.

¹⁸ Siehe dazu Dubinski, Max, Christoph Ludwig Seipp und sein Gastspiel in Neisse 1787. In *Der Oberschlesier* 12 (1930), S. 23 ff.

¹⁹ Siehe auch Karl Weber, *Geschichte des Theaterwesens in Schlesien. Daten und Fakten von den Anfängen bis zum Jahre 1944*. Dortmund 1980, S. 48. Auch bei Milena Cesnaková-Michalcová, wie Anm. 13, S. 137– 138.

²⁰ Siehe bei Eugen Filtsch, a.a.O., S. 552. In der *Gallerie von Teutschen Schauspielern und Schauspielerinnen nebst Johann Friedrich Schinks Zusätzen und Berichtigungen* (Hrsg. von Richard Maria Werner. Berlin 1910, S. 122 in den Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte, Bd. 13) lesen wir: „Herr Seipp. Körper, Aussprache, Kenntnis seiner Rollen, richtiges, ungewöhnliches Spiel sind seine Haupttugenden, und seine Rollen sind alle die, wo vom Herzen zum Herzen geredet werden kann“.

²¹ Wie Anm. 13, S. 18.

symptomatisch ist: „Verfeinerung des Geschmacks, Einbürgерung der regelmäßigen Stücke“²².

Dem gebürtigen Wormser wurde viel Anerkennung zuteil. Eine konkrete Würdigung seiner Tätigkeit ist bei Filtsch, Pukánszky-Kádár und Pechtol anzutreffen, wobei Pechtol auf Filtsch zurückgriff, als sie 1943 an ihrer Wiener Dissertation arbeitete.

Die bisher vertretenen Urteile über Seipp wiederholen – sieht man von Pukanszky-Kádár ab²³ – was Gruber von Grubefels in seinem Seipp-Nekrolog in Reichhardts *Theaterkalender*²⁴ festgehalten hatte. Demnach soll Seipp ein Bewunderer des französischen Klassizismus gewesen sein, und als seine Lieblingsautoren galten Lessing, Schröder, Gotter, Wetzel, Shakespeare und Molière. Belegbar ist, daß Seipp in den siebziger Jahren sich im Anschluß an Lessing darum bemühte, weniger bekannte Bühnenautoren aus England und Spanien für die deutsche Bühne zu entdecken. Mit Lessing verband Seipp die Auffassung, daß die durch Gottsched und seine Anhänger empfohlenen französischen Modelle – aufgrund ihrer eingenwilligen Antike-Rezeption und ihrer den neuen bürgerlichen Geschmack verfehlenden Darbietungsformen und -inhalten – durch andere Modelle ersetzt oder ergänzt werden sollten. Vor allem das englische Vorbild galt Lessing wie Seipp als nachahmenswert. Lessing, der in seiner „Hamburgischen Dramaturgie“ Wielands Shakespeare-Exegese zitierte²⁵, um den Realitätsbezug bei Shakespeare und dessen Konsequenzen auf die Darstellungsform seiner Dramen zu verdeutlichen, war unzweifelhaft für Seipp eine Berufungsinstanz. Es war kein Zufall, daß Seipp 1774 den „König Lear“ übersetzte und sich mit der englischen Bühnenliteratur auseinandersetzte. Ob im April 1775, als Lessing kurz in Preßburg war, Seipp überhaupt hat treffen können, ist nicht bekannt. Es ist jedoch kein Zufall, daß Seipp mit der zweiten „Nathan“-Aufführung im 18. Jahrhundert (1785) aufzuwarten hatte und zu wiederholten Malen Werke von Lessing einstudierte. Seine Vorliebe für Lessing kann erkannt werden, und die in Hermannstadt herausgegebene Zeitschrift „Theatral Wochenblatt“ (1788) läßt ebenfalls das Lessingsche Vorbild vermuten.

Am unmißverständlichsten ist Seipps Lessing-Rezeption in einem Drama, das einen seit dem Ende des 16. Jahrhunderts beliebten historischen Stoff behandelte: die Regierungszeit der englischen Königin Elisabeth (1533– 1603). Von den drei Entwicklungslinien, die sich bei der literarischen Gestaltung des Stoffes verfolgen lassen und die von Elisabeth Frenzel nachgezeichnet wurden, hat

²² Siehe Maria Pechtol, a.a.O., S. 33 ff.

²³ Für sie steht Seipp in der Nachfolge von Lessing. Siehe Pukánszky-Kádár, Jolanta, a.a.O., S. 52, 60.

²⁴ 1794, S. 113 ff.

²⁵ Gotthold Ephraim Lessing, Werke. Hrsg. von Georg Witkowski. Leipzig u. Wien: Bibliographisches Institut o.J. Bd. 5, S. 224 ff.

Seipp die Ereignisse gewählt, die sich mit dem gewaltsamen Tod des ehemaligen Günstlings Essex beschäftigen. Dieser Stoff ist in England ebenso häufig aufgegriffen worden wie in Frankreich, Italien und Spanien. Die Stoffgeschichte kann schon in Lessings „Hamburgischer Dramaturgie“ nachgelesen werden, wo es ausführliche Analysen französischer, englischer und einer spanischen Essex-Versionen gibt. Bei Elisabeth Frenzel²⁶ ist die spätere Entwicklung des Stoffes bis zu dem bekannten Essex-Drama von Heinrich Laube (1856) nachzulesen. Auch hält Frenzel fest, daß Seipp der einzige Dramatiker ist, der die spanische Vorlage gewählt hat.

Für Seipp war es von Bedeutung, daß die Essex-Dramen in Lessings „Hamburgischer Dramaturgie“ den umfangreichsten Beitrag zu einer Einzelthematik darstellen. Lessing ging es in jeder Untersuchung darum, ob nun das Essex-Stück des Franzosen Thomas Corneille oder das des Engländer John Banks oder auch das des Spaniers Coello auf dem Prüfstand stand, wie das Verhältnis zwischen historischer Wirklichkeit und Dramentext gestaltet wird. Symptomatisch für Lessing ist seine Feststellung über den Umgang mit historischen Fakten: „Sind es die bloßen Fakta, die Umstände der Zeit und des Ortes, oder sind es die Charaktere der Personen, durch welche die Fakta wirklich geworden, warum der Dichter lieber diese als eine andere Begebenheit wählet? Wann es die Charaktere sind, so ist die Frage gleich entschieden, wieweit der Dichter von der historischen Wahrheit abgehen könne. In allem, was die Charaktere nicht betrifft, soweit er will. Nur die Charaktere sind ihm heilig; diese zu verstärken, diese in ihrem besten Lichte zu zeigen, ist alles, was er von dem Seinigen dabei hinzutun darf; die geringste wesentliche Veränderung würde die Ursache aufheben, warum sie diese und nicht andere Namen führen; und nichts ist anstoßiger, als wovon wir uns keine Ursache geben können“²⁷.

Was in Lessings dramentheoretischer Exegese anklingt, bestätigt seine des öfteren geäußerte Auffassung, wonach die Charaktere mit ihrem Gesamtpotential an Haltung und Erfahrung die Art und Weise der Handlungsve läufe determinieren. Die historischen Fakten liefern nur den Hintergrund für die Handlungen; die Einzelpersönlichkeiten sind handlungsbestimmend. Wenn Lessing die „Essex“-Stücke von Corneille, La Clapréne, Banks, Jones und Brookes untersucht, geht es ihm nicht darum, die Geschichte des Essex-Stoffes nachzuzeichnen. Vielmehr will Lessing aufzeigen, wie historische Wahrheit und dramenspezifische Gesetzmäßigkeiten nicht unbedingt deckungsgleich sind.

Weshalb sich Lessing eingehend mit dem spanischen Essex-Stück auseinandergesetzt hat, steht fest. Zunächst hat er damit – neben der englischen

²⁶ W. Bärwolff, *Der Graf von Essex im deutschen Drama*. Diss. Tübingen 1920, H. Mise, *Die Gestalt der Königin in Elisabeth von England in der deutschen Literatur*. Dis. Greifswald 1941.

²⁷ Gotthold Ephraim Lessing, Werke. Leipzig und Wien: Bibliographisches Institut o.J., Bd 4, S. 445.

und der französischen – eine weitere Nationalliteratur beachten können²⁸. Außerdem kam es ihm gelegen, außer Lope de Vega und Calderon auch einen weniger bekannten Verfasser zu untersuchen²⁹. Auch waren es die widerspruchsvollen Charactere, die ihn an die Komplexität Shakespearscher Helden denken ließ. Die dramaturgischen Mängel des spanischen Stückes wollte Lessing in einem Drama beheben, das er selbst zu schreiben hoffte. Dieses Vorhaben ist zwar nicht verwirklicht worden, doch hat er in seiner „Emilia Galotti“ ein Element des spanischen Essex-Stückes übernommen und verwertet. Lessing erzählt: „Der Kanzler hält verschiedene Briefschaften, die ihm die Königin nur auf einen Tisch zu legen befiehlt (...). Nun ist s'e allein und sich zu den Papieren. Sie will sich ihres verliebten Kummers entschlagen und anständigern Sorgen überlassen. Aber das erste Papier, was sie in die Hände nimmt, ist die Bittschrift eines Grafen Felix. Eines Grafen! „Muß es denn eben“, sagt sie, „von einem Grafen sein, was mir zuerst vorkommt!“ Dieser Zug ist vortrefflich.“³⁰ Und Lessing hat ihn in der „Emilia Galotti“ gleich in das Gespräch zwischen dem Prinzen von Guastalla und dem Maler Conti eingebaut. Emilia Bruneschi und Emilia Galotti: der gleiche Vornamen regt beim Prinzen Assoziationen an, läßt erkennen, welche Zufälligkeiten Entscheidungen beeinflussen oder veranlassen können.

Auch Seipp hat in seinem Essex-Stück den „vortrefflichen Zug“ nicht vergessen. Die Königin liest eine Bittschrift: „Graf Southampton! — Graf! Muß es denn eben von einem Grafen seyn, was mir zuerst vorkommt? Essex, Essex! Graf – wie? – Southampton? — Graf! — O daß du der rechte Graf wärst und kämst zu bitten Verzeihung von deiner Königin. Doch was du mir gethan hast, geht die Königin nichts an.“

Wenn Lessing die Wirkung zu steigern bemüht war, indem er eine Rangbezeichnung durch einen Eigennamen ersetzte, so hat Seipp dies nicht wiederholt. Aber ihm war Lessings Hinweis bekannt.

Als Ganzes ist der Seippsche Essex der einzige in der deutschen Literatur, der sich an das spanische Vorbild gehalten hat³¹. Darauf verweist schon die Titelwahl: „Für seine Gebieterin sterben“ (der spanische Titel des Werkes von

²⁸ Klein schreibt darüber: „Seine Analyse des „Conde de Sex“ ist, unseres Wissens, die erste nicht blos eines spanischen Stükkes, die erste dieses Schlagess überhaupt, die Schritt für Schritt bis ins kleinste Detail, Handlung und Verlauf, Scene und Situation begleiter“ (in J. L. Klein, Geschichte des spanischen Dramas. Leipzig 1874, Bd. 3, S. 732). Erst im Jahre 1822 wurde eine deutsche Übersetzung des Stükkes publiziert (*Der Graf von Essex. Romantisches Trauerspiel aus dem Spanischen von L. Spitta. Göttingen 1822*) Nicht viel früher war die Verfasserschaft von Antonio Coello (1611– 1652) festgestellt worden; Lessing selbst war der Namen des Verfassers noch nicht bekannt gewesen.

²⁹ René Wellek hat es Le sing sowieso vorgeworfen, daß er sich in seinen kritischen Schriften bevorzugt mit mittelmäßigen oder minderwertigen Autoren auseinandersetzt und nicht mit Größen ersten Ranges.

³⁰ Ebenda, Bd. 5, S. 204 – 205.

³¹ Dazu Elisabeth Frenzel, *Stoffe der Weltliteratur*. Stuttgart: Kröner 1983, S. 185.

Coello lautete „Dar la vida por su Dama o el Conde de Sex“). Ebenso die Bemerkung in Sepps „Vorerinnerung“ : „Ich ward öffentlich aufgefordert, ein Stück für das lesende Publikum zu schreiben. Der Beyfall, welchen verschiedene meiner Arbeiten für die Bühne erhalten, machte mich kühn genug, Lessings Plan des spanischen Essex auszuarbeiten. Die gute Aufnahme, womit man dieses Werk beeindruckt hat in verschiedenen Städten, welche theils beständig deutsches Schauspiel haben, theils nur selten dasselbe genießen, hat mich überführt, daß mein Unternehmen nicht zu kühn gewesen“³². Statt eines Dramenmodells lag Seipp in diesem Fall die Lessingsche Beschreibung des spanischen Stücks vor, die allerdings recht ausführlich war und auch reichlich Zitate aus dem spanischen Originaltext einschaltete.

Der Handlungsverlauf bei Seipp entspricht der Vorlage. Die Unterschiede sind im Detail vorhanden oder konzeptioneller Art. Die spanische Lustspielfigur des Cosme heißt bei Seipp Cuffe, die Freundin der Blanka ist Lydy (statt wie bei Coello Flora), Karls des Neunten Bruder ist bei Seipp ein Prinz, bei dem spanischen Vorbild ein Herzog. Was Lessing als spanische Eingenart bezeichnet hatte – die Eingangsszene mit dem emblematischen Bild der badenden Königin – wird von Seipp nicht wiederholt. Ebenso fehlen die rituellen spanischen Höflichkeitsfloskeln und Galanterien. Seipp übernimmt wörtliche Zitate aus der Lessingschen Beschreibung, z.B. den Ausruf „*Stirb Tyrannin!*“³³ und muß in anderen Fällen die Beschreibung in direkte Rede umwandeln.

Lessing:

„Er will ihnen nach; aber die Dame ruft ihn zurück und bittet ihn, sein Leben nicht in Gefahrt zu setzen“³⁴;

Seipp:

„Mylord, bleiben Sie! Setzen Sie Ihr Leben nicht in größere Gefahr!“³⁵

Manchmal wird die Vorlage umformuliert. So heißt es, ebenfalls in der Eingangsszene und noch beim Attentat auf die Königin Elisabeth, die Essex rettet: Lessing:

„Zugleich soll diese Schärpe dienen, mich Euch zu seiner Zeit erkennen zu geben; itzt muß ich mich entfernen, ehe über den Schuß mehr Lärm entsteht; ich möchte nicht gern, daß die Königin den Zufall erfähre, und ich beschwöre Euch daher um Eure Verschwiegenheit“³⁶;

Seipp:

„Königin: (Gibt ihm die Schärpe) Verbinden Sie sich damit, und behalten Sie diese Schärpe zur Erinnerung, wenn die Wunde schon geheilt ist, und zur

³² Christoph Seipp, *Für seine Gebieterin sterben. Ein Trauerspiel*. Preßburg und Leipzig: Mahler 1785, S. 2–3.

³³ Bei Gotthold Ephraim Lessing, *Ebenda*, Bd. 5, S. 178, bei Christoph Seipp, *Für seine Gebieterin sterben*, a.a.O., S. 4.

³⁴ Lessing: siehe oben, S. 179.

³⁵ Seipp: siehe oben, S. 4.

³⁶ Lessing: siehe oben, S. 179.

Versicherung, daß die Dame, welche Ihnen ihr Leben zu danken hat, nicht unerkenntlich seyn wird, sobald sich Gelegenheit zur Wiedervergeltung zeigt.

Essex: (küßt die Schärpe) Zu schöner Lohn für eine Handlung, welche jedem rechtschaffenen Ritter Pflicht ist. Darf ich mich unterstehen zu fragen, wem ich für dies theure Geschenk danken muß?

Königin: Auf ein andermal, Graf!

Essex: Darf ichs wagen zu wünschen, Mylady! das Angesicht der Dame zu sehen, deren majestätische Gestalt, deren herrliche Würde all meine Aufmerksamkeit an sich zieht?

Königin: Auf ein andermal, Graf! Ich muß mich entfrenen, ehe über den Schuß Lärm entsteht. Ich mag nicht, daß die Königin den Zufall erfährt, und bitte Sie daher um Ihre Verschwiegenheit. Halten Sie den ganzen Vorfall geheim, und mich für eine Dame, die, außer den Eigenschaften, welche Sie vorhin gerühmt, auch Gedächtniß hat, welche danken will und – kann. Alles zu seiner Zeit, Graf. Alles geheim, verschwiegen!³⁷

Zwischen der Vorlage und dem Original fällt ein Unterschied auf: Seipp baut das Gespräch aus. Eine Akzentänderung lässt das leitmotivische „geheim, verschwiegen“ vermuten. Und gerade aus den Heimlichkeiten und dem Verbergen und Sich-Verbergen entstehen die Spannungen, die Verwechslungen und die individuellen Katastrophen.

Diese Unterschiede, die an den Einzelbeispielen auszumachen sind, und deren Zahl beliebig vermehrt werden kann, sind bei Bearbeitungen üblich. Sie sind nur dann relevant, wenn sie auf Konzeptionsänderungen verweisen. Und diese sind tatsächlich vorhanden. Coellos Vorlage – wie sie in der Lessingschen Lesart erscheint – hat dem Motiv des Mannes zwischen zwei Frauen eine dominierende Funktion zugewiesen. Bei Seipp ändert sich das. Zwar gibt es auch bei Seipp Eifersuchtsepisoden, doch ist es wichtig, daß bei Coello auch Essex sich in den Bann der schönen Königin ziehen läßt, während bei Seipp die Trennung zwischen Staatsraison bzw. Bürgerpflicht und Gefühlsebene immer erkennbar bleibt. Essex selbst verfällt nie den Reizen der Elisabeth, hält Blanka immer die Treue. Es gibt allerdings eine Abstufung: die Pflicht des Untertanen, der seiner Königin dient, ist in jeder Situation prioritätär. Dies ist die für Seipp bedeutsamste Akzentverschiebung. Blanka ist die Frau, die politische Intrigen gegen die Feindin ihrer Familie anzettelt. Essex täuscht seine Braut und Geliebte, um das Leben der Königin zu schützen. Weil jedoch die Heimlichtuerei Mißverständnisse provoziert, wird Essex – im Geflecht der Intrigen und Ränke und Verwechslungen – Opfer seiner eigenen Pläne und seiner Treue sowohl für die Königin als auch für ihre Gegnerin.

Die Königin selbst durchläuft in dem Drama von Seipp eine Entwicklung, die das spanische Drama so nicht kennt. aus der gefühlssabhaften Frau wird die pflichtbewußte Monarchin. Die Dialekte Elisabeths mit dem Kanzler, mit Essex, mit Blanka sind fast ein Fürstenspiegel. Aussagen wie „Einse winslerden

³⁷ Seipp: siehe oben, S. 5–6.

Mädchen wegen setzt der Held das Glück dreyer Reiche aus Spiel”³⁸, „Der Wille der Könige ist den Gesetzen unterworfen”³⁹, belegen dies, und selbst Essex betrachtet sein Handeln aus der Perspektive des Herrschers (der Herrscherin). Sein Tod, der Strafe einschließt, bedeutet eine Stärkung der Königin bzw. der Monarchie. Essex argumentiert: „Straft man Essex so, wie wird man erst die andern martern! So ist denn mein Tod eine Sicherheitsmauer für das Leben der Königin, und Essex schrekt und nützt noch lange nach seinem Tode”⁴⁰. Damit haben wir es im Falle von Essex mit einem ausgeglichenen und konsequentkonstanten Charakter zu tun, während die Königin veränderlich ist, zuletzt jedoch persönliche Gefühle der Staatsraison opfert. Dies war ein Lieblingsthema aufklärerischer Literatur, und Seipp hat diese Schwerpunktsetzung, die dem Titel des Stückes entspricht, keinesfalls zufällig gewählt. Daß die Charaktere die Entscheidungen und den Handlungsverlauf bedingen, wird von Seipp exemplifiziert. Er ist damit ein Schüler der Lessingschen Theaterreform, für die das denkende und das ethisch determinierte Individuum zum Motor der Dramenhandlungen wird.

Das Seippsche Trauerspiel stellt sich in eine Traditionslinie:

- a. die zu einer bürgerlichen Dramatik mit nationalen Angliegen führen soll (Pflichterfüllung des Untertanen); das Modell stammt aus Spanien und geht auf Distanz zum französischen Klassizismus und dessen Spiel-Freude und bewußter Artifizialität.
- b. die sich an Lessing orientiert und dessen Theaterreformen bewußt akzeptiert und in der Praxis anzuwenden versucht. Anstelle des Lessingschen Lakonismus tritt eine weitschweifige Dialogführung, die Seipp in seiner „Vorerinnerung“ zugibt.
- c. In Lessings Manier verlegt Seipp den Schauplatz der Handlung ins Ausland. Englische Verhältnisse aus der Sicht eines spanischen Vorbilds: das schafft Distanz, läßt Abstraktion zu, die allgemein-menschliche Analogien zur Geltung bringt.

Nicht bestätigt hat sich die These, derzufolge Seipp ein Epigone des französischen Klassizismus ist. Es stimmt, daß er auch in den achtziger Jahren Molière aufführte. Aber „Für seine Gebieterin sterben“, das vermutlich im Jahre 1779 entstanden ist, verweist auch darauf, daß die Kontinuität einer Lessing-Rezeption zumindest Gegenpositionen zum Klassizismus förderte.

III. ÜBERREGIONALE BEZÜGE IM SCHAFFEN VON SEIPP

Als Theaterkenner hat Seipp auch in der in Hermannstadt erscheinenden „Siebenbürgischen Quartalschrift“ publiziert. Seine bekanntesten Werke sind die

³⁸ Christoph Seipp, siehe oben, S. 96–97.

³⁹ Ebenda, S. 169.

⁴⁰ Ebenda, S. 157.

Reisebeschreibungen: „Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen“⁴¹ und „Reisen von Preßburg durch Maehren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbuergen und von da zurueck nach Preßburg“⁴². Die Disziplin und die Zielstrebigkeit, die man dem Theaterdirektor Seipp immer wieder bestätigt hat, kann man dem Reiseschriftsteller ebenfalls zubilligen. Es genügt, seine erste Publikation zu kennzeichnen. Deren wichtigstes Ziel ist es, zu beweisen, daß die Menschen überall auf der Welt gleich oder vergleichbar sind. „Bey der Beschreibung einer Reise von Preßburg nach Hermannstadt habe ich keinen anderen Zweck, als den ganz simplen“, läßt uns Seipp wissen, „ich wil sagen, daß man ganz bequem durch Gegenden reisen könne, deren bloßer Name manchen Innländer, wie viel mehr Ausländer, schreckt“⁴³. Er verweist dabei auf Siebenbürgen, von dem man nur das kennt, was auf kriegerische Auseinandersetzungen verweist; auf das Banat, von dessen Reichtümern an antiken Funden, Mineralien und Pflanzen wenig bekannt ist, auf das Königreich Ungarn, wo „die meisten Ungarn in Städten und auf dem Lande die deutsche Sprache verstehen, ob sie sie gleich nicht lieben“⁴⁴ und wo es ausgezeichnete Gelehrte gibt, eine gute Polizei, so daß Seipp „gewiß mit weniger Ängstlichkeit von Pest nach Segedin“ reist als von Würzburg nach Frankfurt⁴⁵.

Die Reisebeschreibung will demnach Vorurteile abbauen helfen. Ethnische Klischees gehören dazu. Und vor der eigentlichen Reisebeschreibung finden wir Seipps Urteile über die verschiedenen Ethnien, die im Königreich Ungarn leben. An erster Stelle versucht Seipp, die Vorurteile über die Rumänen zu entkräften. Sie seien zwar oft ein Schrecken der Reisenden. Der Aufklärer Seipp macht jedoch schnell die Schuldigen für Mißstände ausfindig: es sind die orthodoxen Popen. Um sich selbst zu bereichern, sorgen sie dafür, daß ihre rumänischen Gläubigen in Unwissenheit aufwachsen. Die Banater Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates zeigt das positive Gegenbild: „Die deutschen Militärs werden ebenso behandelt wie die wallachischen“. Die Erziehung, die demokratische Sozialordnung bewirken einen Gesinnungswandel der Rumänen und führen dazu, daß diese plötzlich lembegierig werden und große Fortschritte in ihrem Sozialverhalten machen.

Ähnlich differenzierend stellt Seipp die Ungarn, die Serben und die Deutschen dar. Gerade die letzten werden von ihm oft negativ gezeichnet: sie sind nie hilfsbereit, schlecht erzogen, stur⁴⁶. Wie bunt das Völkergemisch ist, wird

⁴¹ Dückelspiel & Leipzig 1785.

⁴² Frankfurt & Leipzig: Hertel 1793.

⁴³ Seipp, Christoph, wie Anm. 43, S. 2.

⁴⁴ Ebenda, S. 31.

⁴⁵ Ebenda, S. 7.

⁴⁶ (Ch. L. Seipp), Johann Lehmanns Reise von Preßburg (...), a.a.O., S. 11 („Überhaupt muß man auf der ganzen Reise weder auf Dienste noch Nothhilfe der deutschen Bauern rechnen. Es ist das grösste, ungezogenste, gefüllloseste Volk. In Not und Gefahr helfen sie nicht ohne

ebenso sichtbar wie es eindeutig erscheint, daß man keine Nation in einen Rahmen, in ein einziges Klischee einfügen kann und darf. „Der Reisende trifft auf der Straße von Preßburg nach Hermannstadt an: Ungarn, Deutsche in den Städten und ganze deutsche Dörfer, Franzosen aus Lothringen, welche häufig im Banat wohnen, Italiäner, welche in Städten und Dörfern mit Kleinigkeiten handeln, Sachsen in Siebenbürgen, Juden und Judengenossen“⁴⁷.

Die gesellschaftliche Struktur des Königreichs wird ebenfalls beurteilt. Die ungarischen Adeligen sind nach Seipps Meinung dafür haftbar zu machen, daß viele Ethnien kaum über Besitz verfügen und in Armut und Unwissenheit verharren müssen; ebenso auch dafür, daß ausländische Investoren nicht nach Ungarn kommen, wo die gesetzlichen Privilegien des Adels Initiativen im Keime erstickten. Einen Mittelstand gibt es in Ungarn nicht, und die Bauern – Ungarn und Deutsche – unterscheiden sich durch ihren Besitz, ihre technischen Hilfsmittel und ihre Lebensformen. Für die Ungarn ist der Militärdienst ein willkommener Ausreißversuch aus ihrem Alltagsleben, ein Aufstieg, für die deutschen Landwirte ist er eine Belastung, ein Rückfall in ein anachronisches Sozialverhalten.

Die Entwicklung des Handels, der von den Deutschen beherrscht wird, der Aufschwung der Städte, der sich an Baumaßnahmen ablesen läßt, die Fortschritte der sozialen Organisation: dies alles nimmt Seipp wahr und informiert uns – auch aufgrund von Quellen wie Griselinis Banat-Beschreibung⁴⁸. Wie im 18. Jahrhundert üblich, vertraut der Schriftsteller pädagogischen Reformprojekten. Denn „alle Verbesserung der Menschen muß in den Kindern vorgehen, sonst ist sie Scheinverbesserung, die sich nur nach der Zeit des Rückfalls sehnt“⁴⁹.

Zu den Bildungseinrichtungen gehört selbstverständlich auch das Theater. Darüber kann der Reisende nun – aufgrund seines Hintergrundwissens – einiges mitteilen. Dies geschieht immer in einer sehr exakten Abfolge. Die Reisebeschreibung selbst beginnt mit einem Teil, der allgemeine Erkenntnisse über Land und Leute vermittelt. Dann wird die konkrete Reise präsentiert. Wie in der Reiseliteratur häufig, gibt es dabei die Längsschnitte, die eine deskriptive Erfassung der Reiseroute ermöglichen, ebenso Querschnitte, die einzelne Orte (Aufenthaltsorte) ausführlicher darstellen. Für Preßburg, Pest, Temeswar und Hermannstadt sind solche Querschnitte, eigentlich schon echte Städtebilder, reserviert worden.

Preßburg ist dem Autor bestens bekannt. Er stellt Licht- und Schattenseiten dar. Positiv ist, daß man in Preßburg an Fortschritt und Vernunftlösungen denkt. Das Schulsystem ist gut, die katholischen Prediger gehören zu den besten in

übermäßige Bezahlung“); S. 10 („Ich könnte viele Fälle anführen, in welchen sich der unter den Wallachen wohnende deutsche Bauer weit unmenschlicher gezeigt hat als der Wallach selbst“).

⁴⁷ (Christoph Seipp), *Johann Lehmanns Reise*, a.a.O., S. 30.

⁴⁸ Franz Griselini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Wien 1780, T. I–II.

⁴⁹ Ebenda, S. 24.

Ungarn, das gesellschaftliche Leben steht Wien keineswegs nach, die Tyrnau–Ofener Universität ist nach Preßburg verlegt worden. Bemerkenswert ist das Fehlen der Zensur. Seipp plädiert für einen Verwaltungsapparat, der auf Erziehung und auf Besserung durch Arbeit vertraut, nicht auf Strafe und Repression.

Beim Theater wird zunächst das Theatergebäude präsentiert, dann über die Art und Weise berichtet, wie für das Theater geworben wird und schließlich charakterisiert Seipp die Kulturpolitik, die mit Hilfe des Theaters betrieben wurde. Das Theatergebäude, von Karl Wahr 1773 – 1774 erneuert, von Graf Csáky György 1780 entscheidend modernisiert, befand sich in zentraler Lage und war sehr gut ausgestattet. Allerdings führten die beträchtlichen Baukosten dazu, daß der Eintrittspreis für Jahre zu hoch angesetzt wäre, um die Ausgaben zu amortisieren. Die Werbung zog finanzielle Lasten nach sich. Seipp, der sie beschreibt, trägt er zu einem neuen Kapitel der lokalen Theatergeschichte bei: der Anbindung des Thaterbetriebs an regionale Gegebenheiten. Mit Hilfe von „Panieren“, auf denen die Handlung des Stükkes gemalt wird, konnte die Verbindung zum Publikum ebenso gesucht werden wie durch berittene Schauspieler, die das Programm „austrompeteten“.

Seipp suchte nach Gründen für den Leistungsabfall, den er in Preßburg für die Zeit von 1770 bis 1780 postulierte. Er kennt dabei die Leistungen der Direktionen von Franz Passer (1771 – 1772⁵⁰), Johann Matthäus Menninger (1772 – 1773⁵¹) und Karl Wahr (1773 – 1778) und über den bloß er anmerkt: „Seine Mühe und Absicht verdient Lob!“⁵². Diese Prinzipale sollen dazu beigetragen haben, daß immer weniger die guten Stücke auf die Bühne gebracht wurden, daß Äußerlichkeiten wichtig waren. Seipp ist der Ansicht, daß das Wandertheater Fluktuationen und Wertminderungen nach sich zieht. Sein Wunsch, ein stabiles Theater mit einer auf Dauer bedachten Direktion zu etablieren, ist erst im 19. Jahrhundert in Preßburg und in der ungarischen Provinz verwirklicht worden.

Von den Städten Temeswar und Hermannstadt wird zunächst der Gesamteindruck festgehalten. Hermannstadt weist 1.154 Häuser in der inneren Stadt auf, Temeswar 153. In Hermannstadt leben 14. – 15.000 Einwohner, in Temeswar nahezu 10.000. In Hermannstadt gibt es drei Hotels, sechs Speisehäuser und sechs Kaffeehäuser, in Temeswar – „Die Stadt selbst ist nicht älter als der Passarowitzer Friede“ (1718)⁵³ – gibt es zwei Rathäuser, gute Fuhrleute und einen blühenden Handel, so daß die Verbindung durch die Post zu Preßburg zweimal monatlich, die nach Hermannstadt nur einmal im Monat hergestellt wird.

Das finanziell potente Militär und die jeweilige Landesverwaltung bieten gute Voraussetzungen für das Aufblühen des kulturellen Lebens. Aber während es

⁵⁰ Siehe bei Milena Cesnaková – Michalcová, a.a.O., S. 136. Seipp gibt an, daß Passer seit 1770 in Preßburg auftrat!

⁵¹ Cesnaková – Michalcová, a.a.O., S. 136 gibt an, daß Menninger auch 1765 und 1767–1768 in Preßburg gastiert hat, was Seipp nicht bekannt ist.

⁵² (Ch. L. Seipp), Johann Lehmanns Reise, a.a.O., S. 85.

⁵³ Ebenda, S. 143.

in Hermannstadt bemerkenswerte Schuleinrichtungen gibt, fehlen diese in Temeswar, und die dort vorhandenen zwei Klöster sind dafür kein Ersatz. Die religiöse Toleranz fällt Seipp in Temeswar auf, ebenso aber der erschwerte Zugang zur Bildung. Seipp kennt die Gruppierungen der Goetheaner und Wielandianer in Temeswar nicht, ist aber in Hermannstadt Mitglied der Andreas – Loge und Mitarbeiter einer Zeitschrift. Das alles gab es in Temeswar noch nicht. In Hermannstadt lag dagegen das Hochmeistersche Theater am Strand, während man in Temeswar das serbische Magistratshaus in der Stadtmitte zu einem selbständigen Theater umgebaut hatte, in welchem auch serbisches Theater zu sehen war. Die beiden Provinzhauptstädte verfügten über neue Theatergebäude, was ein Interesse an dieser Bildungseinrichtung erkennen lässt, doch ist der Stellenwert der beiden Stadttheater nicht gleich. Temeswar wie Hermannstadt liegen – was die Theaterwerbung betrifft – weit hinter Preßburg zurück. „Die Moden kommen etwas spät nach Temeswar“⁵⁴, erfahren wir, und das trifft auch auf Hermannstadt zu. Aber „Hetze ist in Temeschwar, leider, jetzt noch nicht. Man hat Hoffnung, daß sich der Geschmack denn bald herabziehen wird“⁵⁵. Was die beiden Städte voneinander unterscheidet, ist die Leidenschaft für das Theater. In Temeswar ist das Interesse an öffentlichen Veranstaltungen größer, weil – so interpretiert es Seipp – durch die sumpfige Umgebung die Unterhaltung als Mittel gegen das Sumpfieber eingesetzt wird: Ausschweifungen sind eine Arznei gegen die drohenden Gefahren! Hermannstadt, das klimatisch günstiger liegt, mobilisiert deshalb weniger Leidenschaften.

Wir haben bisher einer Feststellung schon vorgegriffen: Seipp verwendet nicht nur das übliche Argumentationspotential des Aufklärungszeitalters, sondern er bedient sich auch einer Methode, die ihm für die Vielfalt des Erlebten angebracht erscheint: des Vergleichs. Die vergleichende Darstellung lässt einige der Beurteilungskriterien Seipps erkennen:

a. Für ihn ist das Theater publikumsbezogen, so daß jede Form des Kontakts mit dem Publikum gesucht und befürwortet wird. Theatergeschichte wird so zur Wirkungsgeschichte, und dabei sind nicht allein die Prinzipale und Darsteller wichtig, sondern ebenso sehr die Zuschauer, nicht allein die Präsentierung eines Spieltextes auf der Bühne, sondern auch dessen Ergänzung durch die Bühnenausstattung (Kulissen und Kostüme) und ebenso sehr durch die im Vorfeld unternommenen Bemühungen, das Stück und dessen Probleme durch visuelle („Paniere“) und verbale Mittel (Ausrufung) zu deuten. Das Theater als komplexe soziale Institution ist das Wunschziel von Seipp.

b. Seipp tritt für eine aktive Rolle des Theaters im Lernprozeß einer gesellschaftlichen Bildung ein. Das Publikum, dessen Konsumdenken unvermeidlich ist, soll zwar beachtet werden. Die Theaterleitung hat jedoch die

⁵⁴ Ebenda, S. 146.

⁵⁵ Ebenda, S. 146.

Aufgabe, ethische und ästhetische Modelle anzubieten, Nützliches und Wervolles mit dem Bedürfnis nach Unterhaltung zu verbinden. „Klassiker“ und „Klassizität“ sind für Seipp Gegengewichte gegen die Ersetzung des gesprochenen Wortes durch Tanz, Gesang und andere visuelle Zeichen.

c. Der in den Reiseschriften geäußerte Grundsatz, daß alle Menschen gleich seien und daß bloß unterschiedliche regionale, historische und soziale Faktoren Ungleichheit stiften und Mißstände oder Vorzüge veranlassen können, hat zur Folge, daß ein Vergleich der einzelnen Spielorte mit einer pädagogischen Absicht verbunden wird: die Städte Hermannstadt und Temeswar sollen die Vorbilder aus Mitteleuropa (Wien, Preßburg) kennenlernen und deren Vorgaben (Werbung, unterschiedliche Deutungen des Theaterereignisses) nachahmen. So sollen Lessings Prinzipien eines Nationaltheaters verwirklicht werden. Im gleichen Atemzug soll, weil alle Menschen vergleichbar sind, das Angebot berücksichtigt werden, das aus Spanien, Frankreich oder England stammt. Und Verbesserungen, die auf lokale Initiativen zurückgehen, sollen diese Fortschritte ergänzen (z. B. soll der Standort der Theatergebäude besser gewählt werden, sollen die verschiedensprachigen Theaterunternehmen im gleichen Haus vereint werden, soll die Hierarchie vom volkstümlichen Sensationsstück zur anspruchvollen Nationaldramatik abgesteckt werden).

IV. BESONDERHEITEN DES SEIPPSCHEN PROGRAMMS FÜR EIN REGIONALTHEATER

Seipps Biograph Gruber von Grubenfels begründet die Ablehnung sehr vorteilhafter Angebote – so 1779 nach St. Petersburg – damit, daß „er im Stillen wirken wollte und in kleineren Provinzialstädten einen besseren Geschmack zu verbreiten suchte“⁵⁶. Dies entspricht den Tatsachen. Außerdem stand Seipp am Anfang einer Entwicklung, die für mittelgroße Städte in Südosteuropa eine Wende bedeutete: anstelle der Wandertheater, die oft unter schwer zumutbaren Bedingungen spielen mußten, traten feste Theatergebäude, deren Stellenwert beträchtlich war.

Seipps Planungen entsprachen den Wunschenken des unabhängigen und auf Langzeitwirkung bedachten Prinzips. Dazu gehörte es, daß er in Preßburg, in Temeswar und in Hermannstadt in den neu errichteten oder neu gestalteten autonomen Theatergebäuden spielen konnte, daß er eine gezielte Repertoirepolitik betrieb, zu der eine exclusive Auswahl aus dem Standardrepertoire verschiedener Nationalliteraturen gehörte; „Stücke ohne ästhetischen oder moralischen Werth schloß er von der Aufführung aus, selbst wenn es ein Kasseninteresse gewesen wäre, sie dem Publicum zu bieten“, schrieb Filtsch⁵⁷. Ebenso paßte es ins Bild,

⁵⁶ In Reichhardts Theaterkalender 1794, S. 113 ff.

⁵⁷ Eugen Filtsch, wie Anm. 14, S. 566.

daß Seipp das sogenannte „regelmäßige“ Theater weiterentwickelte und eine Rückkehr zu Stegreif- und Improvisationstheater konsequent unterband. Desungeachtet handelte es sich um eine Übergangszeit. Dies bedeutete u.a., daß neben Elementen eines festen Theaterbetriebs die Unwägbarkeiten des Wandertheaters fortwirkten. Im Königreich Ungarn waren dies zum Teil politische und militärische Bedrohungen durch Türkeneinfälle, durch Machtkämpfe, die z.B. dazu führen konnten, daß Seipp nach 1790 Hermannstadt verlassen mußte, weil die Landeshauptstadt des Großfürstentums nach Klausenburg verlegt wurde, wo es damals kein nennenswertes deutsches Publikum gab. Oder es war möglich, daß der Türkeneinfall 1788 ins Banat Seipp dazu bewog, nicht mehr wie früher in Temeswar aufzutreten. Wirtschaftlicher Aufschwung und politische Wirrnisse konnten einander im Wege stehen.

Die verbliebene Unsicherheit, die den Übergang von den orientalisch-türkischen zu den westeuropäischen Lebensformen und Kulturmodelle begleitete, wirkte sich auch in den Jahren der Theatertätigkeit von Seipp in Preßburg, Temeswar und Hermannstadt aus. Zwar gab es die Chance eines Neubeginns, so daß praktisch jedes westeuropäische Modell hätte übernommen werden können, gleichzeitig aber standen der Langzeitwirkung die Unbeständigkeit und die Diskrepanz zwischen Planungen und deren Umsetzung im Wege. Seipp selbst konnte nie längere Zeit an einem Ort tätig sein. Dies hatte auch auf die Erforschung seiner Leistungen unmittelbare Auswirkungen: weder gibt es eine tatsächliche Übersicht über alle seine Aufführungen in den einzelnen Städten, noch steht fest, wie lange und wie oft er sich in den einzelnen Orten aufgehalten hat. Auch fehlen die Quellen über Einnahmen und Ausgaben, über Hintergründe von unterbliebenen Aufführungen, von Theaterskandalen usw.

Die bisherige Darstellung der lokalen Theatertätigkeit in Preßburg, Temeswar und Hermannstadt hat sich darauf beschränkt, die chronologische Aufeinanderfolge von Theaterdirektoren festzuhalten, obwohl auch dies im späten 18. Jahrhundert nicht in jedem Einzelfall zu gesicherten Informationen geführt hat. Gerade im Bereich der Repertoirepolitik fällt auf, wie relativ die Angaben sind. Im Falle Seipp weiß man, daß er im Jahre 1788 in Hermannstadt 84 Lustspiele, 15 Schauspiele, 5 Opern, 24 Trauerspiele, 1 Melodram, 4 Singspiele und 1 Operette aufführen ließ⁵⁸. Eröffnet wurde die Spielzeit mit einem Seipp – Prolog („Thaliens Opferweihe“) und Wetzels Lustspiel „Die komische Familie“. Außerdem standen noch Molières „Heuchler“ und „Der Geizige“, Lessings „Minna von Barnhelm“ und „Emilia Galotti“, Schillers „Räuber“ und „Kabale und Liebe“, Shakespeares „Hamlet“ und „Heinrich IV.“ auf dem Programm. Von dem in Hermannstadt lebenden Hofsekretär Heinrich von Schrenck stammt ein Melodrama „Iramis, das Opfer der Liebe“, so daß auch die lokale Bühnenliteratur zu ihren Recht kam. Nimmt man Seipps eigene Stücke hinzu, die er vermutlich aufführen ließ, dann ist

⁵⁸ Ebenda, S. 565.

diese Komponente der Berücksichtigung mittel- oder längerfristig in Siebenbürgen ansässiger Autoren erwähnenswert. Die unvollständige Aufzählung, die ungenügende Information über die Repertoiregestaltung in Hermannstadt, Temeswar und Preßburg läßt eher Annahmen als feste Gewißheiten zu.

Sicher ist bloß, daß:

a. Seipp die Bedingungen vor Ort sowohl in Preßburg, als auch in Hermannstadt und Temeswar kannte und zu berücksichtigen trachtete. In Preßburg war eine Lessing – Rezeption schon vorhanden. Seipp griff sie auf und war bestrebt, sie auszubauen und nach den Richtlinien der Lessingschen Theaterkonzeption Gültiges und Neues zu leisten. Wir haben anhand des Dramas „Für seine Gebieterin sterben“ die Kontinuitätslinien betrachtet.

b. Auf die Mehrsprachigkeit geht Seipp nur in Temeswar ein, wo er auf das serbische Theater verweist. Daß die Wahl von Modellstücken aus unterschiedlichen Literaturen ebenfalls im Hinblick auf das mehrsprachige Publikum in den ungarischen Provinzstädten erfolgte, ist vorläufig eine Vermutung. Was unzweiflhaft festgestellt werden kann, ist die Modellhaftigkeit, die Seipp jedem der aufgeführten Stücke für die jeweilige Nationaldramatik zugestand.

c. Die Absicht, Vorbilder aus Mitteleuropa (Wien, Preßburg) in die Provinz zu verpflanzen, um die postulierte menschliche Gleichheit dort durch eine gelenkte Entwicklung zu realisieren, ist noch nicht gelungen. Dies gilt in besonderem Maße für die Vielfächigkeit des Angebots, wie sie in Preßburg durch die Theaterwerbung gegeben war, die Seipp beschrieb. Ob die Klassiker – Präferenzen in den ungarischen Städten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – mit den Bühnenangeboten am Ende des 18. Jahrhunderts zusammenhängen, kann im Augenblick nicht gesagt werden.

d. Vor Seipp gab es Ansätze zu einer Theater – Union zwischen zwei Städten. Er dehnte diese Verbindungen auf drei Städte aus, was dazu hätte führen können, ein homogenes, überregionales Bildungsangebot zur Verfügung zu stellen. Dies war eine bewußte Option, die allerdings – auch im Scheitern – vorführte, wie das Prinzip politischer und gesellschaftlicher Prozesse es den Kulturfaktoren unmöglich machte, als einzige die regionale Isolierung dauerhaft zu überwinden oder als Vorreiter eine Gemeinsamkeit längerfristig aufrecht zu erhalten. Die Erinnerungen an Seipp sind in den drei Städten, in Preßburg, Temeswar und Hermannstadt, für die Theaterhistoriker relevant geblieben. Was der Theaterleiter und Autor Seipp in den jeweils anderen „Partnerstädten“ geleistet hatte, blieb unberücksichtigt oder unbekannt.

Aufschlußreich ist es auch, daß von den Modellen für eine deutsche Nationaldramatik in Südosteuropa weder die Vorgaben eines Wieland noch eines Goethe berücksichtigt wurden, sondern die von Lessing. Ebenso bleibt es von Bedeutung, daß Lessings Konzepte kreativ weitergedacht wurden und daß damit

ein bürgerliches Nationaltheater in den Minderheitenenklaven in der Slowakei, im Banat und in Siebenbürgen – die damals allesamt Teile des Königreichs Ungarn waren – nach dem Zuschnitt Lessings zu einer real existierenden Größe wurde. Wenn Seipp einer der Widersacher von Wieland dazu wesentlich beigetragen hat, dann ist dies mit ein Grund dafür, sich mit seinen Leistungen auseinanderzusetzen, auch wenn er das Schicksal der für die und in der Provinz Tätigen teilt: im binnendeutschen Theaterbetrieb war er zeitlebens eine unbeachtete Größe. Was Wieland in seinem „Teutschen Merkur“ 1795 publiziert hat, ist noch heute gültig. In dem Artikel von Ch. von Benzel „Deutschlands Wohl liegt in enger Vereinigung“ lesen wir: „Setzt alles bei Seite, was euch getrennt hat, noch trennt, künftig zu trennen vermag. Weiht Euch bloß der großen Angelegenheit, worin das Wohl des Ganzen, der Einzelnen Daseyn beruht“⁵⁹. Dies könnte auch heißen, daß Seipp und andere Künstler uns heute noch etwas bedeuten können, vielleicht das, daß man nie aufgeben muß, wenn man an die Berechtigung der eigenen Vorstellungen über Leben und Kunst wirklich glaubt. Und dies gilt für Seipp auf jeden Fall.

⁵⁹ In *Neuer Teutscher Merkur* 1795 Nr. 4, S. 430

IZVOARE

TIMIȘOARA ÎNTRE IMPERIALI ȘI OTOMANI ÎN 1551 – 1552. UN NOU IZVOR SPANIOL

EUGEN DENIZE

La mijlocul secolului XVI, țările române s-au aflat din nou cuprinse de vătătoarea unor evenimente politice și militare internaționale de mare anvergură, evenimente ce au însemnat pentru ele un nou lanț de nenorociri, mari pierderi materiale și umane, dar și dureroasa pierdere teritorială a Banatului, cucerit de turci în 1552 și rămas sub dominația acestora timp de 164 de ani, până la pacea de la Passarowitz din 1718¹, când nu-și va recăpăta libertatea, ci își va schimba doar stăpânii, pe turci cu austrieci.

În 1551 trupele imperiale comandate de generalul napolitan Giannbatista Castaldo pătrund în Transilvania², declanșând astfel prima încercare serioasă de cucerire a principatului de către Casa de Austria dar, în același timp, și un devastator război cu Imperiul otoman ce va dura până în 1562.

Expediția de cucerire a principatului transilvan, deși a fost întreprinsă în numele lui Ferdinand de Austria³, a fost, în ultimă instanță, o expresie a politiciei mondiale de expansiune desfășurată de Carol Quintul. Expediția lui Castaldo a fost întreprinsă cu acordul direct și cu sprijinul efectiv al împăratului, iar elementul spaniol a jucat un rol de cea mai mare importanță în cadrul armatei de mercenari care a invadat Transilvania și chiar Țara Românească⁴. Ea s-a declanșat aproape simultan cu ostilitățile de pe alte teatre de luptă europene și nord-africane, fiind o parte integrantă a luptei pentru suprematie în Europa și zona Mediteranei desfășurată în acea perioadă între blocul habsburgic, având în centru Spania, și blocul franco-otoman⁵. Eșecul ei a fost cauzat de puternica

¹ Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum* (1774). Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1982, p. 26.

² Eugen Denize, *Relații româno-spaniole în a doua jumătate a secolului XVI*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A.D.Xenopol”, XXIV, 1, 1987, p.157–161.

³ *Correspondenz des Kaisers Karl V. Aus dem Königlichen Archiv und der Bibliothèque de Bourgogne zu Brüssel mitgetheilt von dr. Karl Lanz*, vol. III, 1550–1556, Leipzig, 1866, p.11; E. Charière, *Négociations de la France dans le Levant*, tome II, Paris, 1850, p.132; a se vedea și Florentina Căzan, *Divergența de păreri dintre Ferdinand de Austria și Carol Quintul privind Transilvania*, în „Analele Universității București”, Istorie, XX, nr.1, 1974, p.19.

⁴ Pentru ajutorul acordat de Castaldo lui Radu Ilie împotriva lui Mircea Ciobanul a scădea Humuzaki, *Documente*, II, 2, p.299; Ascanio Centorio de gli Hortensi, *Commentarii della guerra di Transilvania*, Venezia, MDLXVI(1566), p.232; *Istoria Țării Românești, 1290–1690. Letopisejul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p.49; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, 1, ed. a III-a, București, 1940, p.214; *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p.910.

⁵ E. Lavisson, A. Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, tome IV, Paris, 1894, p.740–741.

rezistență întâlnită din partea populației locale⁶, de anacronismul și inconsecvența politicii lui Carol Quintul, de permanenta dispersare de forțe care a împiedcat sistematic și peste tot obținerea unor succese solide, cauze care, în ultimă instanță, au provocat și eșecul final al întregii politici a împăratului.

Despre această expediție și despre participarea mercenarilor spanioli la ea am avut prilejul să scriem cu altă ocazie⁷, așa că nu vom reveni asupra acestor probleme. În schimb, trebuie să subliniem faptul că dintre mercenarii spanioli doi s-au remarcat nu numai pentru acțiunile lor militare, dar și pentru mărturile și informațiile pe care le-au furnizat despre situația Transilvaniei în anii 1551–1553. Este vorba de Rodrigo de Villandrando care a constituit principala sursă de informații pentru lucrarea lui Centorio de gli Hortensii, *Commentarii della guerra di Transilvania*, apărută la Veneția în 1566⁸, și de Bernardo de Aldana ale cărui memori, cuprinzând evenimentele din Ungaria și Transilvania între 1548 și 1552, au fost asternute pe hârtie de fratele său, Juan Villela de Aldana.

Despre Bernardo de Aldana nu știm exact nici data și nici locul nașterii sale, dar știm că a fost fiul lui Francisco Villela și al Mariei de Oviedo, originari din Alcántara⁹. Primele informații sigure despre el îl infățișeză deja căpitan de infanterie în Italia în 1539¹⁰. În 1546 îl întâlnim în Germania căpitan de archebuzieri călare. Aici el conducea o companie de 140 de archebuzieri și era plătit cu 70 de scuzi pe lună¹¹. În 1548, așa cum rezultă chiar din titlul memoriilor sale, este trimis, în fruntea unor trupe spaniole, pe frontul antotoman din Ungaria, unde va rămâne până la sfârșitul lui mai 1551 când, sub comanda lui Castaldo, își începe participarea la expediția din Transilvania¹². Aici a

⁶ Centorio de gli Hortensii, op.cit., p.175; Victor Motogna, *Contribuții la relațiile dintre urmașii lui Petru Rareș și Ungaria (Ilie 1546–1551, Ștefan 1551–1552)*, în „Revista istorică”, X, nr.1-3, 1924, p.17; idem, *Relațiile dintre Moldova și Ardeal în secolul al XVI-lea*, Dej, 1928, p.68-69; E. Denize, art.cit., p.159; *Chronicon Fuchsius-Lupino-Oltardinum sive Annales hungarici et transylvanicci*, ed. Josephus Trausch, pars I, (990–1630), Kronstadt, 1847, p.57.

⁷ E. Denize, art.cit., pp.157-161; idem, *Un călător spaniol în Transilvania: Bernardo de Aldana (mijlocul secolului al XVI-lea)*, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane*, coordonator acad. Dan Berindei, în *Bibliotheca Rerum Transsilvaniae*, VI, Cluj-Napoca, 1994, p.63-67.

⁸ Centorio de gli Hortensii, op.cit., p.22.

⁹ Antonio Rodríguez Villa, *Introducción la Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548, escrita por frey Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara*, Madrid, 1878, p.11; *Diccionario enciclopédico Espasa*, tom I, Madrid, 1989, p.399.

¹⁰ Este vorba de scrisoarea trimisă de Aldana, la 19 aprilie 1539 din Milano, unchiului său Pedro Barrantes Maldonado, scrisoare publicată de Pascual de Gayangos în *Memorial Histórico Español*, vol.X, Madrid, 1857, p.526-528. În acest volum, care este de fapt tomul al doilea din *Ilustraciones de la Casa de Niebla* de Alonso Barrantes Maldonado, Pascual de Gayangos a inclus în *Apéndice A* un *Extras din memoriile acestui autor*, culese în secolul XVIII de către Fabián Antonio de la Cabrera y Barrantes, în care se află nu numai câteva informații bibliografice despre Bernardo de Aldana ci, de asemenea, șase scrisorile sale adresate unchiului său Pedro Barrantes Maldonado, trei dintre ele referitoare la expediția din Ungaria și Transilvania și una, foarte intensă, a fratelui său mai mare, frey Juan Villela de Aldana, călugăr la Alcántara, care l-a însoțit pe Bernardo în această expediție.

¹¹ Pascual de Gayangos, în *Memorial Histórico Español*, X, pp.487-491; A.Rodríguez Villa, op.cit., p.12.

¹² *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548, escrita por Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara*. Publicada ahora por primera vez, abreviada y precedida de una *Introducción* por Antonio Rodríguez Villa, Madrid, Casa Editorial de Medina, 1878, p.28-30 și 77-78.

luat parte la luptele de la Timișoara și Lipova și a comandat pentru un timp garnizoana din Lugoj. După retragerea precipitată de la Lipova, din august 1552, a fost acuzat de lașitate și trădare, a fost arestat, avea i-a fost confiscată și timp de trei ani și jumătate, până la începutul lui 1556, a fost purtat din închisoare în închisoare și din proces în proces, până când Ferdinand de Austria s-a îndurat de el și l-a grațiat, scoțându-l de sub orice fel de acuzare¹³. În același an, împăratul Carol Quintul l-a numit căpitan general al artileriei din Piemont și Lombardia¹⁴, calitate în care a participat la expediția spaniolă din nordul Africii, din 1560, atunci când a fost cucerită insula Gelves (Djerba). Din nefericire, în timpul acestei acțiuni, a fost capturat de turci și a murit ca prizonier pe o galeră în timpul drumului spre Constantinopol¹⁵.

Bernardo de Aldana, datorită vieții sale aventuroase și pline de vicisitudini, nu a găsit timpul necesar pentru a sărbe pe hârtie memoriile asupra expediției sale din Ungaria și Transilvania din anii 1548–1552. În schimb, el a trimis fratelui său, Juan Villela de Aldana, care participase alături de el la această expediție, toate informațiile de care dispunea, precum și toate copiile scrisorilor adresate împăratului, regelui romanilor sau altor personaje importante ale vremii¹⁶. Fratele său, călugăr la Alcántara, a făcut ceea ce Bernardo nu a reușit, adică a scris memoriile asupra expediției din Ungaria și Transilvania din 1548–1552, chiar dacă titlul se referă doar la Ungaria și la anul 1548, *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548 escrita por frey Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara*.

Memoriile s-au păstrat într-un manuscris miscelaneu din Biblioteca mănăstirii regale de la Escurial, datând din secolul al XVI-lea, între filele 177 și 234 și având cota V.II.3¹⁷. Prima și singura ediție spaniolă, prescurtată, a lor a fost realizată de Antonio Rodríguez Villa, la Madrid, în 1878. Ea a fost urmată de o ediție maghiară, realizată de Baksics Gusztáv în 1879, de una polonă, realizată de Feliks Rozanski în 1882, și de o nouă ediție maghiară din 1986, cu o introducere istorică de Szakály Ferenc și în traducerea lui Scholz László. În istoriografia română memoriile lui Aldana sunt necunoscute aproape cu desăvârșire¹⁸, deși reprezintă un izvor important pentru istoria Transilvaniei și în mod special a Banatului. Din această cauză considerăm de datoria noastră să le aducem, măcar și parțial și în aşteptarea unei ediții românești integrale, la cunoștința celor interesați.

Memoriile, evident, cuprind numai acele fapte și întâmplări la care mercenarul spaniol a luat parte în mod nemijlocit. Este vorba de începutul campaniei lui Castaldo de la sfârșitul lui mai 1551, de înlăturarea de pe tronul principatului a Isabelei și a fiului său Ioan II Sigismund, de bătăliile de la Timișoara și Lipova, de pregătirea asasinării și de asasinarea cardinalului Martinuzzi, de cucerirea celor două orașe menționate de către turci, de arestarea lui Aldana acuzat de trădare. Din memoriile reiese foarte clar și faptul, important credem noi, al permanentei stări de tensiune și de rivalitate dintre Aldana și Castaldo. Această rivalitate manifestată la vîrful conducerii militare a armatei imperiale de mercenari ce invadase Transilvania nu a fost un caz izolat. Ea s-a manifestat pe scară largă și în rândul altor cadre de comandă ale acestei armate, dar și ale altor armate imperiale, fiind unul din elementele importante care au cauzat în final eșecul întregii politici a împăratului Carol Quintul. În fine, fiind vorba de niște memoriile, este destul de ușor de sesizat elementul de subiectivitate pe care-l conțin, fapt care nu trebuie să ne mire. Toate acțiunile lui Aldana sunt bune, bine cumpărite, justificabile cu ușurință. El este un militar cinstit și drept, refuză să devină părtaș la

¹³ Ibidem, p.100-106.

¹⁴ A.Rodríguez Villa, op.cit., p.21.

¹⁵ Ibidem, p.22-23; *Diccionario enclopédico Espasa*, I, p.399.

¹⁶ A.Rodriguez Villa, op.cit., p.16.

¹⁷ A se vedea și P.Miguel, *Catálogo de los Códices Españoles de la Biblioteca del Escorial*, I, *Relaciones históricas*, Madrid, 1917, p.55-56, nr.XXIII.

¹⁸ Cu excepția unui fragment referitor la Lipova publicat de noi în 1994 (E.Denize, *Un călător spaniol în Transilvania: Bernardo de Aldana*, p.70-78).

orice fel de ticăloșie, se opune asasinării lui Martinuzzi, avertizează asupra pericolului otoman, se luptă cu vitejie împotriva turcilor dar, în cele din urmă, cade victimă invidiei și dușmăniei lui Castaldo. Bineînțeles că pentru istoric nu este greu să discearnă ceea ce este adevărat de ceea ce este fals din toate aceste informații care apar în memorii. Dar, ca în orice memorii, acest fel de informații apare incvitabil și nu ne rămâne altceva de făcut decât să le reproducem ca atare.

În rândurile ce urmează, datorită spațiului limitat pe care-l avem la dispoziție, vom reproduce cu strictețe, însoțite de o traducere românească, numai acele pasaje care se referă la situația Timișoarei și la luptele dintre imperiali și otomani pentru stăpânirea acestui important centru urban, poziție strategică fundamentală pentru întregul Banat, dar și pentru Transilvania, lupte în care Aldana a avut un rol important.

"En esto, los turcos, descontentos del giro que habian tomado las cosas de Transilvania, se fueron juntando en Belgrado para deshacer aquella union. El Bater Andrea, que estaba en Temesbar, pidió socorro, y no habiendo quien quisiese ir á socorrer aquellas partes inferiores, persuadido Aldana de los húngaros con el deseo que tenia de servir al Rey y tambien por apartarse de Juan Bautista, tomando su compañía y 50 soldados de la de Luis de Barrientos, y 500 caballos y 200 ayduques y dos piezas de artillería, se partió á 12 de Agosto de 1551 para Temesbar.

Poco dias despues tuvieron aviso cómo 200 caballos turcos habian pasado la Tiscia y corrido casi hasta Temesbar y se habian llevado mucho ganado, y que saliendo solos los villanos de aquel país se los habian quitado, rompiéndolos y matando muchos dellos, por lo cual ordenó Aldana que fuesen 500 caballos húngaros y por capitán dellos un caballero húngaro llamado Gabriel Pereni y á D. Luis Osorio, sobrino de doña Leonor Osorio, mujer de Juan de Vega, con 20 españoles, para que tomasen lengua y supiesen dónde estaban los turcos y qué designios traian, y tambien que reconociesen el país; de cuya comision dieron luego cuenta á Aldana y á Bater Andrea. Por venir el Turco muy pujante de fuerzas, salió el Bater Andrea á reunir gente con que aumentar su pequeño ejército, quedando en la ciudad Aldana y Estefano Losonz, el uno con el mando de los españoles y el otro con el de los húngaros. Comenzó Aldana á reparar las fortificaciones y pidió á Juan Bautista socorro de gente, quien le envió solamente la compañía de Luis Ordoñez, que no llegarian á 150 hombres; con la cual venia su hermano Gaspar Pizano, porque el Luis Ordoñez habia poco que era muerto, hasta que despues se dió la compañía á D.Gaspar de Castelvi.

Constaba el ejército turco de tres mil jenízarios y 60 000 caballos, y era su primer propósito pasar la Tiscia y apoderarse de Besquerec, Beche, Temesbar, Lipa y Solmos.

Aldana, viendo la proximidad de los turcos, apretaba en la fortificación, en la cual al principio solo trabajaban los españoles, porque los húngaros como la gente de guerra no tienen por costumbre trabajar en cosas semejantes, se reian de los nuestros; mas cuando conocieron la necesidad y el peligro trabajaron todos.

En este tiempo los enemigos, pasado el río, sitiaron á Beche, y tomándolo por asalto, degollaron á todos sus defensores. Con esto los de Besquerec con la gente que Aldana había enviado para defenderlo, lo desampararon apoderándose de este castillo los turcos, y poco despues de otros dos cerca de Temesbar, y diciendo que querian dejar á esta ciudad para la postre, se pusieron sobre Lipa y el castillo de Solmos.

Andaba en tanto Bater Andrea congregando la más gente que podia en aquellos contornos de Lipa, mas como supieron los ya alistados las victorias del ejército turco y su proximidad, muchos huyeron y no se volvió á presentar hombre para alistarse, por lo que tuvo que ir á reunir gente á la parte de Transilvania, dejando en guardia del castillo y tierra de Lipa un caballero húngaro, copero del Rey, llamado Joanes Pete, con 400 húngaros y más de 200 ayduques, los cuales, como supieron la venida de los turcos á Lipa, lo desampararon. El Turco se posesionó de ella y pasó á combatir el castillo de Solmos, pero no pudiéndolo tomar fácilmente se fué la vuelta de Temesbar.

De hora en hora avisaba Aldana á Juan Bautista y al Fraile de lo que pasaba para que con toda brevedad proveyesen en socorrer aquellas partes. El Fraile, no obstante sus diferencias con Juan Bautista, estaba espantado del poco recaudo que el Rey allí tenía, pues solo eran mil españoles sin los que estaban en Temesbar, 3 000 tudescos, cuatrocientos herreruelos y seis mil húngaros de los ordinarios y más la gente que traia Sforza Palavicino, que eran otros 3 000 tudescos y 600 lanzas tudescos, 20 piezas de artillería y otras pequeñas de campaña, y por esta causa se entendia con Juan Bautista en proveer de gente y socorros.

No queria éste que se socorriese tan pronto á Aldana, pero el Fraile, conociendo la importancia de aquella plaza, camino hacia ella con gente numerosa pero poco útil. De toda la que estaba dentro, que era tanta que no cabia por las casas, por haber hecho Aldana quemar los arrabales y meter dentro de la ciudad á sus moradores, habian escogido Aldana y Losonz hasta 3 000 hombres de pelea, sin los españoles. Llegada la vanguardia turca á los 15 de Octubre, antes que el socorro del Fraile, Aldana y Losonz cabalgaron con hasta 200 caballos, haciendo Aldana salir 200 escopeteros húngaros, porque los españoles en quien tenia su confianza no los queria sacar á escaramuzas y dexábalos en la ciudad en guardia de las puertas, que como más pláticos entendian y sabian mejor lo que habian de hacer. Estos dos caudillos, teniendo por reparos los burgos quemados, comenzaron á escaramuzar con los enemigos, donde el Losonz y Alonso Perez de Sayavedra se aseñalaron metiéndose mucho en los enemigos, teniendo á Aldana á las espaldas, que con mucho cuidado y diligencia cebaba la escaramuza, hasta que al cabo de una hora hizo retirar a los nuestros. El mayor trabajo que Aldana tenia era animar la gente húngara, que estaba tan desmayada, que mil veces se le quiso amotinar, y él les mostraba cartas de Juan Bautista y del Fraile, y del socorro que venia, aunque él ninguna esperanza tenia que vernia en tiempo; y los pocos españoles que conservaba consigo, tenian las más las manos llenas de ampollas del trabajo, y más de 50 enfermos, aunque éstos, llegado los turcos, se levantaron todos.

Luego otro dia envió el Beglerbeg, general de los turcos, á decirles que le dexasen la tierra sino que a todos los pasaria á cuchillo, á lo cual no le respondieron nada. Como el Beglerbeg tenia aviso del socorro que venia de Transilvania, ántes que llegase deseaba tener ganada á Temesbar, y empleó para conseguirlo mil ardides de guerra (...).

El Beglerbeg combatia furiosamente á Temesbar. Los defensores se batian bien, pero Aldana temia á cada paso que los húngaros le hiciesen traicion; mas fuese que la artillería enemiga no hiciese gran efecto en las fortificaciones, ó que se aproximaba el ejército del Fraile, luego mandó el caudillo turco levantar el artillería y caminar á Tiscia, quedándose él en el campo con la demás gente, retirándose de él poco despues no sin perseguirlo con escaramuzas Aldana. Luego salió Losonz con 500 caballos y D.Luis Osorio, en su compañía, con 12 españoles a picarles la retaguardia. (...)

Venido, pues, el dia de la Epifanía, como Aldana tenia licencia para irse á Viena, siendo ya partido Losonz á Pusonia á hallarse á las Córtes de Hungría, Aldana se vino á Lipa para de allí partirse él tambien á Viena, habiendo dado órden á su alférez de lo que allí habia de hacer. Estando ya á punto para se partir, le vino nueva como Cazun Baxa habia venido hasta Besquerec con buen golpe de gente y robado una villa. Aldana por este respeto hubo de dexar su partido y fuese á meter en Temesbar. Una partida de los nuestros que fué a reconocer el enemigo vió que no eran tantos como decian, y acometiéndolos los pusieron en fuga. No habiendo por allí otra persona de carácter que Aldana á el acudian todos pidiendo socorro, y el Rey y Juan Bautista le escribieron rogándole que no se partiese, ofreciéndole aquel, si se queria quedar allí, el condado de Temesbar, (...) A esto contestó Aldana que si se habia de quedar allí era menester le proveyese de algunas cosas que Benedito de la Rea de su parte le diria. Este cumplió su cometido, pero el Rey lo tornó á enviar solo con promesas y esperanzas, y 3 000 ducados para comenzar las fortificaciones de Temesbar y de Lipa. (...).

En esto llego Benedito de la Rea que traia á Aldana 3 000 ducados y una carta del Rey diciéndole que por algunos respetos importantes á su servicio habia sido necesario hacer Conde de Temesbar y capitán general de aquellas partes inferiores á Estéfano Losonz, mas que esto no obstante le haria gran servicio en no se partir de aquellas partes y ayudar en lo que pudiese á Juan Bautista. (...).

Losonz tomó por entonces su cargo de Conde de Temesbar, y dictó algunas disposiciones tan poco á propósito, que yéndole Aldana á la mano, se indispusieron con este motivo.

Aldana, teniendo aviso que los turcos habian ya echado puentes en el Danubio para pasar, (...)viendo que Juan Bautista no enviada recado alguno para resistir á tan grueso ejército, y más muerto que vivo se hizo llevar á Lipa, no se pensando escapára diez dias, y fuera mejor no haberse ido á meter allí, pues no tenia obligacion para ello ni ménos órden del Rey ni de su lugarteniente; mas dos cosas fueron las que le hicieron meterse en Lipa: la una las cartas del Rey por las cuales le encargaba no se partiese, y la otra vista la poca diligencia que en cosa de tanta importancia usaba Juan Bautista para ayudar á Losonz. (...).

Lo que por este tiempo sufrió Aldana viéndose casi imposibilitado, los turcos aproximándose á Temesbar, sin dinero para proseguir las fortificaciones ni pagar los soldados, muchos de éstos huidos ó tibios en sus deberes, es difícil de contar.

Ahamat-baxá y el Beglerbeg y Cazun-baxá llegaron sobre Temesbar, á los 26 de Junio 1552, con todo su ejército, y Aldana, viéndose sin provisiones y faltó de gente, y que Juan Bautista no proveía nada, escribió al Rey Maximiliano el estado en que se hallaba, y entre tanto no dejaba de escaramuzar con los soldados turcos que estaban más inmediatos á Lipa. Entre tanto, los de Temesbar se defendian valerosamente, pero al cabo de algun tiempo se vieron en gran aprieto y mandaron á Lipa un soldado español, llamado Antonio de Represa, vestido de rasciano, el cual contó á Aldana la calamidad en que se hallaban. Este le envió á Transilvania sin detenerlo, para que enterase de todo á Juan Bautista, el cual no envió socorros efectivos, no sabiendo Aldana qué pensar de quien así abandonaba el servicio de su soberano. Por fin, Temesbar se rindió á los turcos el 26 de Julio".

(Biblioteca del Real Monasterio del Escorial, Ms.V.II.3, filele 198-202 și 206-208; *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548, escrita por frey Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara*. Publicada ahora por primera vez, abreviada y precedida de una Introducción por Antonio Rodríguez Villa, Madrid, Casa Editorial de Medina, 1878, pp. 80-85, 93, 94 și 96-99).

În acest timp, turcii, nemulțumiți de întorsătura pe care o luaseră evenimentele în Transilvania s-au adunat la Belgrad pentru a desface acea uniune. Andrei Báthory, care se afla la Timișoara, a cerut ajutor, și negăsindu-se nimeni care să dorească să meargă în ajutorul acelor părți inferioare (sudice – n.n.), Aldana, convins de unguri, din dorință pe care o avea de a-l servi pe rege (al romanilor – n.n.)¹⁹ și, de asemenea, din dorința de a se îndepărta de Giannbatista (Castaldo – n.n.), luându-și compania și 50 de soldați din cea a lui Luis de Barrientos, împreună cu 500 de călăreți, 200 de haiduci și două piese de artillerie, a plecat la 12 august 1551 spre Timișoara.

La puține zile după aceasta s-a primit informația că 200 de călăreți turci au trecut Tisa și, ajungând până aproape de Timișoara, au capturat multe vite și că, find întâmpinați doar de țărani din acea parte, i-au zdorbit și au luat mulți prizonieri, fapt pentru care Aldana a ordonat să fie trimiși 500 de călăreți unguri având drept căpitan pe cavalerul ungar numit Gabriel Perényi și 20 de spanioli conduși de Luis Osorio, nepot al donei Leonor Osorio, soția lui Juan de Vega, pentru a captura câțiva

¹⁹ Este vorba de Maximilian de Austria, viitorul împărat Maximilian I (1564– 1576).

dușmani de la care să afle unde se aflau turcii și ce intenționau să facă și, de asemenea, să recunoască teritoriul; despre îndeplinirea misiunii au dat apoi socoteală lui Aldana și lui Andrei Báthory. Deoarece turcii pregăteau forțe importante, Andrei Báthory a ieșit din oraș pentru a aduna trupe care să-i mărească mica armată, în interior rămanând Aldana și Ștefan Losonczi, unul având comanda spaniolilor iar celălalt pe cea a ungurilor. Aldana a început să repare fortificațiile și i-a cerut lui Giannbatista ajutor în oameni, dar acesta i-a trimis numai compania lui Luis Ordoñez, care nu avea mai mult de 150 de oameni, în fruntea companiei se afla Gaspar Pizano, deoarece Luis Ordoñez murise de puțină vreme, iar apoi comandant va deveni Gaspar de Castelvi²⁰.

Armata turcă era formată din trei mii de ieniceri și 60 000 de călăreți și obiectivul ei era să treacă Tisa și să cucerească Becicherec, Becse, Timișoara, Lipova și Șoimuș.

Aldana, văzând că turcii se apropiau, se grăbea să termine fortificațiile, la care pentru început au muncit numai spaniolii, deoarece ungurii, ca oameni de război ce sunt, nu au obiceiul să muncească la astfel de lucruri și își băteau joc de ai noștri, dar când au aflat de pericol au muncit cu toții.

În acest timp, dușmanii, după ce au trecut râul, au asediat Becse, și cucerindu-l prin asalt, au decapitat pe toți apărătorii săi. Becicherecul, părăsit de cei trimiși de Aldana ca să-l apere a fost și el cucerit de turci care, puțin după aceasta, au mai cucerit două castele în apropiere de Timișoara și, spunând că doresc să lase acest oraș pentru sfârșitul campaniei, s-au îndreptat spre Lipova și castelul Șoimuș.

Între timp, Andrei Báthory aduna câtă lume putea în acele ținuturi ale Lipovei, dar cum cei deja înrolați au aflat despre victoria turcilor și despre apropierea lor, mulți au fugit și nu s-a mai prezentat nimeni la înrolare, fapt pentru care a fost nevoie să se ducă și să caute oameni în părțile Transilvaniei, lăsând în zona Lipovei drept comandant un cavaler ungur, paharnic al regelui (romanilor – n.n.) numit Ioan Petheo, cu 400 de unguri și peste 200 de haiduci, care, cum au aflat însă de venirea turcilor la Lipova, l-au părăsit. Turcii au cucerit-o (Lipova – n.n.) și au început să atace castelul Șoimuș dar neputându-l cucerii cu ușurință s-au îndreptat spre Timișoara.

Din oră în oră Aldana îi anunța pe Giannbatista și pe Frate (Gheorghe Martinuzzi – n.n.) despre cele ce se întâmplau pentru ca, în grada cea mai mare, să trimită ajutoare în acele părți. Fratele, în ciuda deosebirilor de păreri pe care le avea cu Giannbatista, era însământat de puținele forțe pe care regele (romanilor – n.n.) le avea acolo și care erau formate din o mie de spanioli, 3 000 de germani, patru sute de artileriști și șase mii de unguri din trupele obișnuite, la care se adăugau oamenii pe care îi aducea Sforza Palavicino, adică 3 000 de germani și 600 de călăreți germani, 20 de piese de artillerie și altele mici de câmp, și din această cauză s-a înțeles cu Giannbatista să contribuie cu trupe și alte ajutoare.

Acesta (Castaldo – n.n.) nu dorea ca Aldana să fie ajutat atât de repede, dar Fratele, cunoscând importanța aceluia oraș, s-a îndreptat spre el cu trupe numeroase, dar de slabă calitate. Dintre toți cei ce se aflau în oraș, care erau atât de mulți încât nu încăpeau în case, deoarece Aldana arsesese mahalalele și-i mutase pe locuitorii lor în interior, Losonczi și Aldana alese să părăsească până la 3 000 de oameni pentru luptă, în afară de spanioli. Ajungând avangarda turcă la 15 octombrie (1551 – n.n.), înainte de venirea ajutorelor trimise de Frate, Aldana și Losonczi au ieșit cu 200 de călăreți, Aldana scoțând încă 200 de pușcași unguri, deoarece pe spanioli în care avea încredere nu dorea să-i folosească la hărțuieli și-i lăsa în oraș ca să păzească porțile, fiind ei mai pricepuși la aceasta și știind ce trebuie să facă. Acești doi comandanți, având ca punct de plecare mahalalele incendiate, începură

²⁰ Participarea lui Gaspar de Castelvi la luptele pentru Timișoara este amintită elogios și de Francesco Griselini, la care apare doar cu numele de Gaspardo (Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1984, p.70, 74).

sa-i hăruiască pe dușmani, acțiune în care s-au remarcat Losonczi și Alonso Pérez de Saavedra datorită pătrunderilor lor îndrăznețe printre dușmani, rămânând Aldana să le acopere spatele, ceea ce a facut cu multă grijă și a sprijinit, în același timp, permanent hăruierea, până ce, după o oră de luptă, a dat ordinul de retragere. Cel mai greu lucru pe care l-a avut de făcut Aldana a fost acela de a incuraja trupele ungare, care erau atât de descurajate încât de o mie de ori au vrut să se răscoale, și el le arata scrisori de la Giannbatista și de la Frate, vorbindu-le despre ajutoarele care trebuiau să vină, deși el nu avea nici o speranță că vor veni la vreme; și puțini spanioli pe care-i păstrase în jurul său aveau, cei mai mulți dintre ei, mâinile pline de băsici datorită muncii, și peste 50 erau bolnavi dar, cu toate acestea, o dată veniți turci, s-au ridicat cu toții la luptă.

Apoi într-o altă zi, beilerbeiu²¹, care era generalul turcilor, a trimis o solie care le-a cerut să-i cedeze orașul pentru că altfel cu toții vor fi trecuți prin ascuțişul săbiilor, solie la care nu au răspuns nimic. Dar cum beilerbeiu avea informații despre ajutoarele care veneau din Transilvania, dorea să cucerească Timișoara înainte de sosirea acestora și, pentru atingerea acestui scop, a folosit toate șirctlicurile de război (...). Beilerbeiu asaltă cu furie Timișoara. Apărătorii se luptau bine, dar Aldana se temea la fiecare pas că unguiri îl vor trăda; dar au avut norocul ca artleria inamică să nu poată provoca daune mari fortificațiilor în timp ce armata Fratelui se apropiă, ceea ce l-a determinat pe comandantul turc să ordone retragerea artleriei și să o trimită spre Tisa, el mai ramanând puțin timp în tabără împreună cu celelalte trupe, retrăgându-se însă în scurtă vreme, urmărit și hărțuit în permanență de Aldana²². Apoi au ieșit și Losonczi cu 500 de călăreți împreună cu Luis Osorio însoțit de 12 spanioli pentru a hărțui ariergarda în retragere (...)

Venita, prin urmare, ziua Epifaniei (6 ianuarie 1552 – n.n.) și cum Aldana avea permisiunea să se ducă la Viena, fiind deja plecat Losonczi la Pojon (Bratislava – n.n.) pentru a lua parte la lucrările Dietei Ungariei, el a sosit la Lipova pentru ca de acolo să plece și el la Viena, dând stegarului său ordinele necesare pentru perioada cât va lipsi. Fiind deja pe punctul de plecare, i-a parvenit știrea cum că Uzun Paşa venise până la Becicherec, cu trupe destul de numeroase, și jefuise un sat. Din această cauză Aldana a trebuit să renunțe la plecare și s-a dus la Timișoara. O grupare de-a noastră care s-a dus să recunoască dușmanul a văzut că nu erau atât de numeroși precum se spunea și atacându-i i-a pus pe fugă. Nefiind acolo altă persoană mai importantă decât Aldana la el au făcut apel cu toții, cerându-i ajutorul, iar regele (romanilor – n.n.) și Giannbatista i-au scris rugându-l să nu plece, oferindu-i, dacă ar fi dorit să rămână acolo, comitatul de Timișoara (...). La toate acestea Aldana a răspuns că dacă ar fi să rămână acolo avea nevoie de anumite lucruri pe care le va indica din partea sa Benedito de la Rea. Acesta și-a îndeplinit misiunea, dar regele (romanilor – n.n.) l-a trimis înapoi numai cu promisiuni și speranțe și cu 3 000 de ducați pentru a începe lucrările de fortificări la Timișoara și la Lipova. (...)

Astfel, Bendito de la Rea s-a întors aducându-i lui Aldana 3 000 de ducați și o scrisoare din partea regelui (romanilor – n.n.) în care i se spunea că din anumite rațiuni importante a fost necesar să fie numit comite de Timișoara și căpitan general al acelor părți inferioare (sudice – n.n.) Ștefan Losonczi, dar cu toate acestea el i-ar face un mare serviciu dacă nu ar pleca din acele părți și dacă l-ar ajuta atât cât ar putea pe Giannbatista. (...)

Atunci Losonczi a luat în sarcina sa titlul de comite de Timișoara și a dat anumite ordine foarte puțin potrivite, încât Aldana atrăgându-i atenția au ajuns să se certe din această pricina.

Aldana, fiind informat că turci au construit poduri pentru a trece Dunărea, (...) văzând că Giannbatista nu trimitea nici un fel de ajutor pentru a se putea rezista la o armată atât de puternică, mai mult mort decât viu, s-a dus la Lipova, deși credea că nu va mai trăi mai mult de zece zile, și ar

²¹ Este vorba de beilerbeiu Rumeliei, Mehmet Sokollu.

²² Asediul Timișoarei a fost ridicat de turci la 16 noiembrie 1551 (Aurel Dedei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p.194).

fi fost mai bine dacă nu s-ar fi dus acolo, căci nu avea nici o obligație și nici un ordin din partea regelui (romanilor –n.n.) sau a locuitorului său, dar două au fost cauzele care l-au făcut să se ducă la Lipova: prima, scrisorile regelui (romanilor – n.n.) prin care-l însârcina să nu plece, și a doua, datorită puținei griji de care dădea dovadă Giannbatista pentru ajutorarea lui Losonczi la Timișoara într-o situație atât de gravă (...).

Cât de mult a suferit Aldana în toată această perioadă, văzându-se în imposibilitatea de a acționa în vreun fel, turcii apropiindu-se de Timișoara, fără bani pentru a continua lucrările de construire a fortificațiilor și pentru a-și plăti soldații, mulți dintre ei dezertând sau neîndeplinindu-și îndatoririle, este greu de spus.

Ahmet Paşa, beilerbeul și Uzun Paşa au ajuns la Timișoara, la 26 iunie 1552, cu întreaga lor armată și Aldana, văzându-se fără provizii și lipsit de oameni și că Giannbatista nu-i trimitea nimic, i-a scris regelui Maximilian despre situația în care se afla, și între timp nu înceta să-i hărțuiască pe soldații turci care se aflau în apropiere de Lipova. În acest timp, cei din Timișoara se apărau cu vitezie, dar după un anumit timp s-au văzut la mare strâmtoire și au trimis la Lipova un soldat spaniol, numit Antonio de Represa, îmbrăcat ca un sârb, care i-a povestit lui Aldana situația dezastruoasă în care se aflau. Acesta, fără să-l oprească, l-a trimis în Transilvania, pentru ca să-l informeze pe Giannbatista, care nu a trimis însă nici un fel de ajutor, Aldana ne mai știind ce să credă despre cineva care-și abandona în acest fel serviciul datorat suveranului său. În cele din urmă, Timișoara s-a predat turcilor la 26 iulie (...).

CERBII LUI MIHAI VITEAZUL: O IPOTEZĂ

OVIDIU CRISTEA

Ipoteza pe care o propunem mai jos are ca suport două izvoare care, aparent, sunt legate între ele doar prin faptul că aparțin epocii lui Mihai Viteazul. Prima sursă este o cronică, mai precis un fragment din bine cunoscuta operă a lui Baltasar Walther¹; a doua, aparținând domeniului heraldicii, este stema concedată de Mihai Viteazul, în calitatea sa de principé al Transilvaniei, fraților Ciocănești (Chiokoniesthi) castelani ai cetății Jdioara din Banat².

Pasajul din opera cronicarului silezian la care ne referim este următorul: „Am găsit cu cale aici, pentru a mai odihni sufletul cititorului, să povestim despre cei doi cerbi domestici și, care au făcut câteva drumuri împreună cu domnul și dormeau lângă cortul stăpânului <lor> luau parte și la lupte și expediții fără teamă, fie mergând înainte, fie alături de el; nu-i însă întâmpinătoare nici vuietul bombardelor, nici trăznetul tunurilor, ci ridicându-se în două picioare, stăteau pe loc și puțin le păsa de exploziile acelora. În sfârșit, împotriva obiceiului acestui animal, au fost martori neclintiți și la ultima luptă amintită mai sus, de la Călugăreni, cu Sinan pașa. Aici, însă, unul dintre ei murind din întâmplare, celălalt nesuportând durerea să-a ascuns în pădure...”³.

Cum era și firesc, fragmentul a ridicat numeroase semne de întrebare din partea istoricilor care au fost tentați să-l privească dacă nu ca pe o născocire, măcar ca o poveste preluată „necritic” de Baltasar Walther.

Cum nici un alt izvor narativ nu a confirmat până acum fragmentul de mai sus și cum în cronicile medievale aparițiile miraculoase abundă⁴, pasajul referitor la cerbii lui Mihai Viteazul a găsit ecou doar în literatură⁵.

Credem însă că episodul amintit în cronică merită a fi reconsiderat. În primul rând pentru că apariția cerbilor la finele relatării luptei de la Călugăreni nu este privită de cronicar ca un fapt excepțional. Ei sunt o prezență obișnuită lângă domnitor, nu prevestesc, în vreun anumit fel, victoria, ba mai mult unul din ei moare, iar celălalt dispare în pădure.

În al doilea rând pentru că pasajul este confirmat, în ceea ce ne privește, de diploma de înnobilare acordată la 18 februarie 1600 de Mihai Viteazul fraților Gheorghe, Nicolae, Ioan și Petru

¹ D. Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, SMIM, III, 1959, p.7-101.

² Scutul cu cerb a fost publicat de mai multe ori; v. de ex. Ștefan D. Grecianu, *Eraldica Română. Actele privitoare la stabilirea armeriilor oficiale cu planșe și vocabular*, București, 1900, p. LXIII; Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, pl. XCIV, p. 395; M. Sturdza-Săucești, Al. I. Gonța, *Tricolorul românesc simbol al unității naționale sub Mihai Viteazul*, R.A., 11, 1968, 2, p. 74-75.

³ D. Simonescu, *op. cit.*, p.80.

⁴ De ex. vulturul care s-a așezat lângă cortul lui Sigismund Báthory ca semn prevestitor al succesului campaniei din 1595 (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, București, 1982, p. 125).

⁵ Cum ar fi de ex. romanul lui Dumitru Almaș, *Frații Buzești. Pocal de cale albă*.

Ciocănești (Chiokoniesthi) castelani de Jdioara (Sidovar)⁶. Blazonul concedat acestora avea drept mobilă într-un scut albastru-azur un cerb sărind străpuns oblic, de sus în jos, de o săgeată de argint⁷.

Deși motivele invocate în diplomă pentru ridicarea fraților Ciocănești din „statu et conditione civili” în rândul nobililor „Transilvaniei și Ungariei” nu sunt explicit formulate⁸, putem presupune că alegerea cerbului drept mobilă a scutului concedat nu este întâmplătoare. Conform tradiției heraldice ungare și transilvăneze, în cazul diplomelor militare blazonul „constitue, dans la plupart de cas, le pro-mémoria d'un fait notable, de celui qui a valu ses armoires”⁹. În acord cu aceeași tradiție, animalul strapuns de săgeata constituie reprezentarea simbolică a beneficiarului diplomei „qui obtint ses armoires en récompense d'une blessure reçue en vaillant combat (...) Percé par devant, cela fait allusion à la blessure du bénéficiaire, percé par derrière, à la blessure infligée à l'ennemi”¹⁰.

Toate aceste elemente ne fac să credem că alegerea cerbului drept mobilă a scutului concedat fraților bănățeni reprezintă o confirmare, fie și indirectă, a pasajului din cronică lui Baltasar Walther. Această presupunere se bazează și pe faptul că semnificația animalului reprezentat pe scut trebuia înțeleasă atât de donatorul, cât și de beneficiarul diplomei. Chiar dacă frații Ciocănești nu au participat la bătălia de la Călugăreni, este posibil ca, asemenea altor ostași ai lui Mihai Viteazul, să fi cunoscut neobișnuita prezență a cerbilor în tabăra domnului român¹¹. La rândul său, prin alegerea tocmai a acestui însemn, Mihai Viteazul a jinut să arate prețuirea pentru serviciile aduse.

⁶ Diploma a fost publicată inițial de Nicolae Iorga în „Revista Istorică”, 6, 1920, 10-12, p. 246-247; o ediție îmbunătățită la Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 115-116.

Despre familia Sindea alias Ciocănești v. Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892, p. 46.

⁷ „...scutum videlicet triangulare erectum coelestini coloris, cuius imam parte monticulus quadrigis viridibus quasi cespitibus refertus occupat, cui a parte sinistra cervus integer sagitta in gutture oblique transfixus saltuque impetum facienti similis insistit” (N. Iorga, *loc.cit.*; C. Feneșan, *op.cit.*, p. 115).

⁸ Se vorbește doar de credința și slujbele credincioase aduse de Gheorghe Ciocănești lui Mihai Viteazul și predecesorilor săi în scaunul Transilvaniei.

⁹ Szalbocs de Vajay, *La flèche dans l'héraldique hongroise*, în „Archivum Heraldicum”, 77, 1963, 2-3, p. 37.

¹⁰ *Ibidem*, p. 39.

¹¹ D. Simonescu, *op.cit.*, p. 80: „după cum se adeverește faptul din mărturiile chiar ale domnului Mihai și ale multor ostași dintre cei mai demni de încredere”.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

I.C. FILITTI, JURNAL (X)

editat de GEORGETA PENELEA-FILITTI

Marasmul primului război mondial se aprobia de sfârșit și români se întrebau îngrijorati ce-i așteaptă. Teama de necunoscut s-a transformat pentru mulți într-o adeverată stare de spirit. Curtea Marțială, în fața căreia s-a prezentat benevol, l-a găsit nevinovat pe I.C. Filitti, cel rămas în administrația teritoriului ocupat de germani, potrivit ordinului primit de la autoritățile sale ierarhice. Dar până la integrarea în firescul vietii publice și sociale era încă un drum lung și chinuitor de străbătut „Proba” cea mai dramatică rămânea pentru el judecata semenilor săi din elitistul Jockey Club. Avea să-o treacă cu succes, cum se poate vedea din paginile ce urmează.

Seria caietelor ce formează *Jurnalul* său pare întreruptă între 3 septembrie 1918 (ultima notație a celui de al cincilea caiet) și 6 ianuarie 1919 (prima notație a celui de al șaselea) deși numerotarea lor – făcută poate de altcineva – e neșirbită. În schimb în arhivă au rămas câteva pagini stînghere cu mențiunea pe verso „pentru *Jurnalul meu” și care pot fi plasate în acest răstimp. Numai că din felul cum sunt redactate notele din *Jurnal* pare exclusă posibilitatea ca atari să fi fost folosite la asternerea lor. E vorba mai degrabă de fragmentele unui elaborat paralel care trebuia să constituie forma publicabilă a *Jurnalului* din punctul de vedere al autorului.*

Publicăm, aşadar, în continuare, aceste pagini disparate (dataabile în lunile octombrie – decembrie 1918) urmate de *Jurnalul* propriu-zis (al șaselea caiet) care acoperă perioada 6 ianuarie – 12 martie 1919.

Bucureștenii nu vor uita curând atmosfera acestui oraș după izbucnirea războiului mondial. În ciocnirea părerilor contrare ce s-au ivit atunci asupra atitudinei ce se cuvenea să ia România, până și raporturile dintre membrii unei aceleiasi familii deveniseră adeseori penibile. Nu cred să fi fost altă țară unde, față de gravitatea împrejurărilor, să fi existat mai puțin acord în opinia publică în privința telurilor de urmărit. A fost o dovedă dureroasă că învățământul nostru secundar și superior dăduse greș, precum și am din puținele experiențe anterioare, care au fost confirmate și în războiul actual, că dăduse greș școala noastră primară.

Ce spectacol ne-a oferit atunci pătura noastră intelectuală? De o parte, câțiva oameni politici credincioși politicei tradiționale a țării, de altă parte, câțiva politicieni nuoi, urmărind vanități personale sau interese materiale sub mantia unui naționalism demagogic. Diplomații, în cea mai mare parte, în loc de a fi pretutindeni români urmău politica țării unde erau accreditați. În fine, o clientelă politică aprigă de căștig, lipsită de orice ideal, gata să slujească unui patron, mâine altuia, acoperea cu beție de cuvinte ignoranța cea mai desăvârșită sau pomirile cele mai joasnice. Nimeni nu se gândeau să-și slujească țara în limitele profesiei sale. Fiecare se simțea strâmtorat în cercul activităței sale obișnuite. Hirurgi, himiști, poeți, se improvizaseră strategi și diplomați. Părea că pentru aceste indeletniciri fiecare cetățean avea din naștere competența necesară. Oameni care mai nainte umblau fără ocupație și fără rost își descoperneau acum aptitudinile și misiunea, dădeau sfaturi și impuneau directive. Nimeni nu mai avea astămpăr la locul său. Fiecare visa vise nebune de avere și mărire.

Oameni cinstiți mărturisesc astăzi (sub ocupație) că ei nu puteau să încotro erau adeverătele interese ale României și că deci nu puteau face altfel decât să răspândească prin toate mijloacele punctul de vedere al patronului lor politic.

„Revista istorică”, tom VII, nr. 1 – 2, p. 119 – 129, 1996

Nici în fața celui mai cumplit pericol ce a amenințat neamul românesc, n-au putut inceta la noi preoccupările meschine de partid și de vanități personale.

Dar – oricum – și sufletele dezinteresate și cu adevărată dragoste de țară erau despărțite prin două credințe fundamental opuse și de acolo au pornit toate celelalte cauze de neînțelegere. Într-adevăr, o minoritate numai a intelectualilor noștri s-a dovedit pregătită a înțelege politica noastră externă tradițională bazată pe adevărul istoric că victoria Rusiei ar fi cea mai mare nenorocire ce s-ar putea abate asupră-i.

Acest adevăr de care majoritatea opiniei publice nu era convinsă a fost și rămâne temeiul așa zisului nostru germanofilism ce ni s-a imputat ca o crimă de monopolizatorii patriotismului. Și pentru că numai o minoritate a înțeles acel adevăr, am zis că învățământul nostru secundar și superior dăduseră greș; ceasul cel mare a surprins conștiințele românești nepregătite.

Explicația acestui fenomen aproape patologic cred că trebuie căutată în aceea că logica ratională era în luptă la noi cu logica sentimentală, după expresia lui Ribot. Pentru ca în asemenea condiții adevărul să poată totuși triunfa, nu-i destul să fie limpede, mai trebuie ca fiecare să fi ajuns la el prin cercetări personale. Asemenea cercetări prea puțini le făcuseră la noi. Glasul bătrânilor răsună ca din povești și poveștile nu le mai crede nimeni. Școala nu pregătise generația nouă sau o pregătise în sens contrarui. Fruntași ai științei noastre istorice nu s-au sfătuit să îl adevărul pentru a fi pe placul logicei sentimentale. Nu prin gazete, oricără de bine scrise, se putea lupta în câteva luni împotriva curentului sentimental întreținut prin toate mijloacele permise și nepermise. Articolele cele mai bune păreau aride marii majorității a cetăților nepregătiți a le înțelege și cel mai adeseori nici nu erau citite. Alta era hrana intelectuală zilnică cu care publicul nostru fusese deprins chiar de către factori cu greutate ai vieții noastre științifice.

Numai cu științele istorice dobândite în liceele noastre un cetățean nu este în măsură de a înțelege politica noastră externă, cu toate drepturile ce crede că are la conducerea ei pe baza organizației democratice a statului. De altă parte, nu trebuie ca această politică să rămâne și mai departe domeniul rezervat al cătorva bărbați de stat, asemănători inițiaților teocraților antice. Rezultatele nenorocite ale acestei concepții le-a semnalat d-l B.

În predarea istoriei naționale se insistă asupra nobilei origini romane, se dau ceva amănunte despre voievozii cei mai de seamă până în pragul veacului al XVIII-lea și se trece apoi cu cea mai mare grabă asupra epocii negre a fanarioșilor, învinovățită de toate scăderile noastre, spre a se vorbi de Tudor Vladimirescu și zaveră, de libertatea, egalitatea și fraternitatea dobândite la 1848, de unire, independență și regat.

Nu voi arăta acum în ce spirit se face această predare. Voi spune astăzi numai că epoca hulită a fanarioșilor merită o atenție deosebită pentru că secolul <al> XVIII-lea, care a fost numit secolul tratatelor, este acela în care s-a plămădit politica externă modernă a României. Acolo trebuie căutate originile alegării noastre de puterile centrale și totuși nici la universitate nu se predă această parte a istoriei noastre, deși cunoașterea ei nu privește numai pe specialiști, dar ar trebui să facă parte din educația cetățenească. Și în această materie sentimental a triumfat asupra rațiunii¹.

Chestia economică și în special a intereselor României de a păstra accesul direct la Gurile Dunărei și la Mare iarăși ar merita și expusă cu amănuntul înaintea unui auditoriu cât mai numeros. În goană după idealul național, neatârnarea noastră economică ajunsese pe al doilea plan și situația noastră la Gurile Dunărei și la Mare erau sacrifice la rigoare unor proiecte utopice de înțelegeri economice cu aliajii ce ne desemna pentru viitor nouul nostru sistem de politică externă. E vădit că spiritul nostru public nu s-a pătruns de însemnatatea problemei pentru că nu avea cunoștințele necesare spre a o înțelege.

Duminică 6/19 ianuarie 1919, de Bobotează, ședință furtunoașă la Jockey Club. Se ceruse pentru colonelul Sturdza, Lupu Costaki, Al. Darvari și G. Strat excluderea; pentru mine, juriu de

¹ Urmează o jumătate de pagină probabil sărită (n.ed.).

onoare. Cerere semnată de 22, printre cari gl. Văleanu, Al. Zănescu, gl. Crăiniceanu, Radu Văcărescu etc., toți impecabili! Mă duc cu fratele meu Lică. Atmosfera grea. Eram singurul dintre acuzați ce venise să se apere. Vot cu apel nominal. Unanimitate pentru excluderea Sturdza și Missir. Majoritate pentru ceilalți trei. Pentru mine, deși se cerea juriu, am cerut să mă explic în fața plenului prezent de vreo 80 membri. Atitudinea cea mai ostilă au avut-o gl. Văleanu și Al. Zănescu. Cel dintâi m-a întrerupt că am fost în slujba nemților. I-am replicat că cunosc mai bine ca dânsul dreptul internațional. Pentru a potoli pe cel de al doilea, am profitat de împrejurarea că pe când vorbeam de teatru, o voce, pare-se Georges Moruzi, a întrerupt: „Pe când noi muream la Mărășești...”, pentru a replica: „Dumneata nu mureai la Mărășești, dominule Zănescu!” Ilaritate, iar Zănescu scuzându-se: „N-am zis eu!” Georges Moruzi s-a scutat pentru a spune că Nicu Carp i-a spus că știe de la Gogore Carp că am spus acestuia la Focșani că am intenția de a rămâne acolo. Evident, era o răstălmăcire de con vorbire. Gogore Carp, prezent, s-a scutat și a declarat că „nu este adevărat”. „Am zis numai că atunci când am văzut pe d. Filitti la Focșani nu eram în curenț cu situația d-sale militară”. (În con vorbiri particulare a spus că i-am spus că eram deprimat). Eu am adăugat că într-adevăr Gogore Carp nu putea fi în curenț pentru că l-am văzut la Focșani înainte de 17 dec. și că încunoștiințarea despre demobilizarea mea am primit-o la 21 dec. Apoi Moruzi a vorbit de ce i-au spus soldații de ai lui, scăpați din teritoriul ocupat, că li se recomanda să nu treacă prin Ialomița. Am răspuns că pentru a spulbera această calomnie ar trebui să se confrunte cu mine persoanele care făceau soldaților asemenea recomandanță (aș bănuia că autoarele erau doamnele și d-șoarele care puneau la cale evadările). Apoi Lucasievicz m-a întrebat cum se face că de la Tecuci, unde am mâncat împreună, am ajuns în teritoriul ocupat. A intervenit Moruzi că știe el că am fost detașat pe lângă Monkevitz. Eu am adăugat: „Iată cum se crează legendele. Dl. Lucasievicz, fără a se informa în prealabil, răspândește nedumerirea d-sale și crează un curenț ostil”. Gl. Tell, care semnase în fruntea listei, s-a scutat pentru a se declara lămurit și că socotește că sunt nevinovat și demn de a rămâne în club. Aceasta a fost o mare lovitură pentru cei 22. A mai vorbit și Miclescu Popa pentru mine. Pasajul despre boala mea la Focșani l-am citit adresându-mă lui Argetoianu, „pentru că dumneata ai învățat și medicina”. Mi-a răspuns că nu mă învinovătește de aceasta ci de teatru. Am replicat că e o chestie de părere și că m-am explicat în această privință. Discuția fiind închisă, am plecat. După 1/2 oră, fratele meu Alexandru a venit să-mi anunțe rezultatul votului: 61 pentru mine și 18 contra. Deci din cei 22 semnatari am mai desprins eu. Ei n-au mai câștigat pe nimeni. A votat pentru mine Zizi Cantacuzino grănicerul, Plagino, Caribol. S-au abținut H. Catargi și Tojo Lahovary². Am aflat în seara aceia și a doua zi că am făcut o covârșitoare impresie de „intelligent” și de „talent oratoric”. Dintr-o lovitură ce a vrut să mi se dea, mi s-a făcut un succes. Sanda era aici de vreo săptămână. Îmi pare bine că i-am putut da această satisfacție, după atâtea măhniri.

Cred că era mai mare merit a combate samavolnicile dușmanului decât a ține discursuri în străinătate în aplauzele amicilor, ca Mille. Aș înțelege să renunț la exercitarea drepturilor cetățenești, numai în cazul când s-ar legifera că aceste drepturi se rezervă exclusiv celor ce au luptat pe adevăratul front. Mille nu se poate pune la adăpostul vârstei, căci vârsta nu e singurul element al ostașului, dovedă Donici³. Acuzația ce mi-ar putea aduce ar fi numai aceia de a nu fi mers voluntar. Dar el care voise războiul!

„Viitorul” de joi 10/23 ianuarie <sic!> 1919 reproduce din „Neamul românesc” scrisoarea deschisă către Mille semnată de căpitanul Băgulescu din regimentul vânătorilor de munte, decorat cu Mihai Viteazul. E răspuns la obrăznicia lui Mille în articolul din „Adevărul” de la 3 ianuarie, în care zice, între altele, tuturor „trădătorilor”: „Păzea, că dau!” Îl întreabă pe Mille, el ce a făcut? Îi spune pe șleau că e de vânzare.

² Două rânduri tăiate de autor (n.ed.)

³ Alexandru Donici participase la războiul pentru independență din 1877. În 1916 s-a înscris voluntar și a murit ca un erou în șarja de la Robănești condusă de căpitanul Alexandru Filitti.

Miercuri 9/22 ianuarie 1919. Simu, pe stradă, îmi exprimă „omagiile” sale pentru cuvântarea mea de la club. Îmi face același elogiu cu contabilul Ionescu de la prefectura Ialomița, când cu darea mea de seamă: „a fost atât de clar!” Simu adaugă: înimos, energetic, chiar cu toupet. Bine l-am lovit pe Zănescu. Simu zice că de n-ar fi fost decât scăparea vieței a doi români, e destul. și Marghiloman azi, la tante Catherine, mă felicită. M-am apărat ca un leu. Vălleanu va exaspera lumea, care-l va întreba ce a făcut fiul său în timpul campaniei. Vărul meu Moscu zice că Vălleanu ar trebui numit marchiz de Onești, după locul unde erau să pătrunză nemții din cauza imbecilității lui.

În „Viitorul” de joi 10/23 ianuarie 1919 foileton *Teatru și școală de educație națională*. Trebuie să hrânească mintea, să încâlzească inima. Menirea lui nu e să ne facă să petrecem sau să rădem. E școală de voință, de exaltare măreață, de mândrie (spune Faust). În același număr interesant raport al lui Czernin către împăratul Carol din 12 aprilie 1917, din care se vede că de atunci Puterile Centrale erau epuizate. Czernin voia să se negocieze pacea, cu orice sacrificiu. Noi nu bănuiam aceasta în teritoriul ocupat.

Au votat contra mea la Jockey Club 18: Radu Văcărescu, gl. Gogu Vălleanu (zis Glont), Al. Zănescu, Zara, I. Zarifopol, Halfon, Rudi Catargi, V. Derussi, gl. Crăiniceanu, doctor Leonte (fiul), Niculescu Dorobăț (prefect liberal de Ilfov), Alfons Romalo (omul impecabil de la Societatea „Dacia”), Jean Mano, magistratul, Ionaș Grădișteanu, Dimitrie Catargi (nu-l cunosc), gl. Istrate (prin procură), Argetoianu și Georges Moruzi.

10/23 ianuarie 1919. Ministrul Italiei Fasciotti a exprimat lui Henry Bogdan mirarea că am reușit la Jockey. Iată miniștrii străini amestecându-se în afacerile noastre interne și decretând ostracisme. Tot așa fac St. Aulaire marocanul și de Flers jurnalistul.

În „Adevărul” de luni 14 ianuarie 1919, două articole bune. Articolul *Ne făcurăm de râsul străinătății*, à propos de faptul că România e singura țară care nu și-a desemnat încă delegații de pace. Presa liberală insinuează că Take ar fi cedat în chestia Torontalului. Dar nu avea Take calitate! Sau nu se poate altfel? Atunci pentru ce insinuăii? Alt articol: *Eroi și eroi, contra celor care, fiindcă au fost în Moldova, se cred eroi, ori ce ar fi făcut acolo.*

Azi Tzigara la mine. A scris rectorului Universității, Anastasiu, pentru a-i cere să-și retragă insulta de „trădător” ce i-a dat-o sub semnătură într-un ziar din Iași. Iorga, la *Comisia Monumentelor Istorice*, nu vrea să lucreze cu Tzigara. Ionaș Grădișteanu și Lăscăruș Catargi au întors capu’ când s-au văzut. Când se vor potoli toate acestea? Docan a exprimat profesorului Bogdan mirarea că mai sunt membru la Academie!

14/27 ianuarie 1919. D.D. Pătrășcanu, pe stradă, mă felicită de succesul de la club. A tras chiar concluzia că Barnoschi că o apărare e deci posibilă chiar față de cei mai dăriji. Eu nu mai sunt demn de slujbe; sunt pus în discuție la club și în saloane, regele nu mă vrea, iar Hălăceanu a primit, ca ajutor de primar, pe suveran la intrarea triumfală în Piața Victoriei. E un *horo contra consiliului comunal care rechizitionează totul pentru a-și face parte și a specula*.

Ion Pillat, poetul, nepotul Brătienilor, pleacă la Paris ca secretar al delegației ardelene! A avut, zice-se, și crucea de război franceză, pentru a se fi plimbat în tot timpul războiului în automobil (vezi „Epoca”, luni 21 ianuarie 1919).

„Viitorul” de duminică 20 ianuarie/ 2 februarie 1919 publică tratatul secret semnat la 4 august 1916 de Brătianu cu miniștrii Franței (St. Aulaire), Rusiei (Poklewsky), Italiei (Fasciotti) și Angliei (Barklay).

La Barbu Catargi. Hrisov al Mihnilor vodă, fiul lui Alexandru vodă, 2 decembrie 7087 (1579): „După aceia au venit la capu lui Stoica din Ungurei (proprietar la Maia-Rădulești) un necaz foarte mare, pentru că au adus niște oameni făcători de rele, de la fiul lui Pătrașco vodă la numitul Stoica niște scrisori de rău din partea d-niei mele. Însă cu arătarea lui Dumnezeu prințându-se acești oameni făcători de rele, am văzut domnia mea acele scrisori de la fiul lui Pătrașco vodă, trimise

către Stoica din Ungurei și au fost de pieirea capului acestui Stoica pentru faptele rele ale lui. Deci boierul domniei mele jupân Stanciu al doilea logofat (fiul lui Radu marele logofăt) fiindu-i milă s-au rugat domniei mele până când am iertat pe pomenitul Stoica din Ungurei¹.

Ziarul „Românamea” (takist, de luni 21 ianuarie/2 februarie 1919), într-o dare de seamă despre *politica din afară*, conchide sub semnatura *Politicii* că „viitoarea mare și formidabilă ciocnire va fi aceia a germanilor cu slavii”. (Mă întreb: noi de ce parte vom fi atunci?)

Pour les autres et pour soi-même. Ici l'on quête et l'on aime (Mariette Catargi en pensant à Lisette Grecianu).

„Adevărul” de luni 21 ianuarie 1919, articol *Negocierele noastre cu aliații*. Ezitările lui I. Brătianu. Reproduce din Joseph Reineck, *La guerre sur le front occidental. L'armée de Verdun*. Brătianu stăruia să opereze în Transilvania iar [...]* în Dobrogea. Alexieff propunea tocmai contrariul și de altfel din motive militare prefera, în ianuarie 1916, ca România să rămână neutră. În iunie venise Stürmer la putere. Brătianu era cu drept cuvânt neîncrezător în acesta. Brătianu intrase în convorbiri și cu regele Bulgariei, în urma informațiilor false ce luase și a sfaturilor perfide sau neroade de la Petersburg. (Deci Derussi și Diamandi!) și cu toate avertismentele ce i se dădeau de la Paris. Brătianu, înainte de a vorbi cu Sofia, cerea 250 000 de ruși. După convorbiri, s-a mulțumit cu 50 000. Grație sireteniei bulgărești, centralii au câștigat cele două luni de vară. Statele majore ale Antantei, când au iscălit cu Rudeanu, în 27 iulie 1916, la Chantilly convenția militară se prevedea 150 000 de oameni care să atace pe bulgari⁴.

2/15 februarie 1919. Știu de la verii mei Hagi Moscu, care o știu de la cumnatul lor Douglas Căpitaneanu, atașat la cartierul englez la Varna, cât trebuie să lupte contra bulgarofiliei englezești care se manifestă și în Cadrilater. Tot astfel știu de la prof. I. Bogdan, care o știe de la Docan, că generalul Chrétien de la Sofia e bulgarofil (à propos de mss slave ridicate de bulgari de la Academie).

Costa-Foru, în „Adevărul” cu data de 3/16 februarie 1919, recunoaște că a fi avut funcții sub ocupație era un dureros dar necesar sacrificiu. Nu împărtășește părerea intransigentului Mille în această privință. Mai zice că prea e lungă prevenția lui Arion, Nenițescu, N. Lupu Costaki la Văcărești.

Ce mi-a zis cărturăreasă când aveam 17 ani.

Dezertare. Chiar dacă Verzea era civil, e vinovat în cazul când, intenționat, el, director general al poștelor și deținător al atâtior secrete de stat, a rămas în București. Dar nu mi se pare a fi dezertare militară. Ba da, căci instituția era militarizată depinzând direct de M C G.

5/18 februarie 1919. Lupu Costaki a fost adus la București. Nici o considerație pentru vârsta și boala lui și pentru serviciile aduse sub ocupație. A depășit mandatul dar intenția lui a fost patriotică. „Viitorul” cu data de azi recunoaște că pacea de la București era necesară. E un progres. Urmează, bineînteleș, o serie de „dar”. În „Îndreptarea”, un articol Vinovatul. E Carp care nu vine să acopere pe cei ce s-au compromis urmând politica lui. E drept că adeptii au mers mai departe decât învățătorul.

Am întâlnit ieri pe Gogore, azi pe Moise Kam<...> și pe Alex. Rosetti Bălănescu (Studiosus). Au fost prietenoși ca înainte de război !! Alătări seara la prânz la tante Catherine, Vladimir și Claire Mavrocordat. El, foarte rezervat. Ea, foarte amabilă. Ea a fost în teritoriul ocupat, iar el în dosul frontului! Costică Mano a avut, în sfârșit, acum 10 zile audiență la rege și regină. Regele i-a vorbit de cazarile Sturdza și Virgil Arion. Regina, de credință ei nestrămutată în victoria aliaților.

Străzile sunt murdare ca pe vremea lui vodă Caragea. Acum doi ani în 15 zile zăpada a fost curățată toată. În toată țara lumea n-are nici hrană, nici lemne. mijloace de transport nu există, nici pentru călători, nici pentru mărfuri. Perspective de export pentru anul viitor nu sunt. Tânărăii nu vor

* indescifrabil (n. ed.)

* O pagină cu socoteli (n. ed.)

pământ în obște, ci individual. Mai spun că n-au ce face cu pământul fără semințe și vite. Probabil că și acestea se vor rechizitiona de la proprietari. Ce vor deveni aceștia?

Burgheli a fost înlocuit în Comisia dunăreană prin Conțescu. Lucrările Conferinței de pace sunt paralizate prin haosul din Rusia, care împiedică soluționarea chestiei poloneze, ucrainiene, a Strâmtorilor, a Turciei asiatici. Pare că se face o apropiere pe sub mână germano-rusă, evident mare pericol pentru noi. Antanta împinge la extrem exigențele față de Germania: îi ia coloniile, o exclude din liga popoarelor. Pare că Germania va opune rezistență pasivă. Poate Antanta ocupa Germania și cât timp?

„Adevărul” cu data de 6/19 februarie 1919 scrie „semnat Costa-Foru” (antantofil): „dacă nu era criminala lor neprevădere, proasta lor pregătire și conducere a războiului, altfel ieșeam noi din luptă. Măcar că rușii ne-au trădat, tot nu pierdeam din căți fișii noștri am pierdut, tot nu cădeam aşa de afund cum căzusem și de unde numai norocul ne-a scăpat” (cf. a mea expunere a situației, cu deosebirea că eu nu mai credeam, în decembrie 1917, în noroc).

Și la Universitate se amestecă Brătienii, sub cuvânt că sunt membri în comitetul pentru înființarea căminelor și cantinelor studențești. Didina Cantacuzino este președinta universală, urmașă feminină a lui Iancu Kalinderu și a beizadelei Mitică Ghica.

Din dezbatările procesului Verzea se vede cătă dezordine, anarhie și contrazicere a fost în ordinele de evacuare. Plecați, nu plecați!

La Constantinopol, 1906. Papiniu (comparații cu *Etape de Paul Bourget*). Ferid pașa, albanez (familia mea). Derussi, „cette canaille”. Derussi, în vorbe, patriotismul zelos al unui neofit. Își manifestă patriotismul – în vorbe, bineînțeles – cu tot zelul obișnuit al neofitilor.

La țară, astă vară:

- colecția Hurmuzaki, în vederea cursului de istorie diplomatică.
- Memoriile mele în vedere: sub ocupație dușmană. Amintiri dureroase.

Rasputin al României, colonelul de rezervă, cel decorat cu spade la placa de mare ofițer al Coroanei, Barbu Știrbei, a făcut împăcarea între regină și Marta Bibescu. Acum toți iubitorii sexului frumos se vor îmbulzi în jurul acestei aventuriere de care trebuise să stea departe din cauza ostracismului regal.

Azi 6/19 februarie 1919 a apărut în „Monitorul oficial” decretul lege prin care ministrul Cultelor poate, fără arătare de motive, să înlocuiască pe un membru al Comisiei Monumentelor Istorice (deși sunt numiți pe cinci ani) dacă interesele comisiei o cer. E un decret ad hoc pentru a scoate pe Tzigara.

Comisia de aprovizionare rechiziționează puținul porumb ce mai e la proprietari în favoarea țăranilor, iar aceștia îl vând pe preț de speculă.

Cartofor n-am fost, la curse n-am pariat, cu femei n-am cheltuit, în chefuri și băuturi iar nu, de mic mi-am impus o țintă de atins și n-am reușit. Dar dacă cumva, chiar reușind, după luptă grea, să pun la loc ce am stricat, fișii mei, prin vreun atavism oarecare, compromis iar totul? Iată foloasele majoratului. Cel slab sau rău nu poate strica iar cel bun adaugă. Măcar situația socială de și-ar menține-o copiii. De nu, la ce a slujit atâtă stăruință și preocupare? Este dureros pentru unul care, ca mine, se privește ca un cătuș în lanțul familiei, să nu adauge nimic la moștenirea părintească, dimpotrivă, să-mi micșoreze, mai ales când ținta vieții, încă de Tânăr, a fost altfel.

„Viitorul”, sămbătă 9/22 februarie 1919. Ultima zi a dezbatărilor procesului Verzea. „D. comisar regal a spus că locot F. <ilicit> avea bilet de demobilizare, deci nu poate fi comparat cu Verzea”. (Comisar regal era colonelul Dragu).

„Oamenii lipsiți de sentimentul trecutului sunt mai bravi în fața morții” (I, 1, p. 8 de C. Vrajă (Ibrăileanu), *Însemnări literare*).

Ca germanofil m-am aflat, în prima parte a războiului nostru, până la înfrângerea rușilor, în situația celor care, neștiind în imprejurări grele ce să ceară lui Dumnezeu, închid ochii și fac scurta rugăciune: Fă, Doamne, cum crezi mai bine!

Condamnarea la moarte a lui Verzea, când din dezbatere n-a ieșit decât bănuiala că, poate, a rămas intenționat în București, arată cred: 1) dorința de a acoperi pe Iliescu et Co, punând toate înfrângările până la Siret pe socoteala lui Verzea 2) de a face act de loialism față de Antantă, în sănul căreia, se zice, Anglia și America ar fi de părere că, încheind pacea de la București, am pierdut dreptul la revendicări.

Dorința aliaților de a strânge pe germani într-un cerc de fier și de a împiedica expansiunea lor în orice sens, deci și „nach Osten”. Români, firește, cântă în cor. Dar ce *Drang nach Osten* mai poate fi pentru Germania, odată ce monarhia nu mai există? și oare pentru români pericolul german e cel amenințător pentru viitor?

Nicu Moscu, Catinca Brăiloiu, Ionică Suțu – raci umpluți.

Beizadea Costake și beizadea Panaiot împart galbeni: una mie, una tăie și alta mie etc.

Și în „Universul” de miercuri 13/26 februarie 1919 articol *Cei rămași și cei plecați*. Cei dintâi nu sunt toți ticăloși, nici cei din urmă toți eroi. Mai ales cei ce au fost la Tokio, în America sau prin Rusia ar trebui să fie mai modești.

Teatru: din *Muette de Portici* a ieșit independența Belgiei.

12/25 februarie 1919. Ungurii comit orori asupra românilor în părțile Aradului. Bolșeviștii ucrainieni amenință Basarabia cu trupe regulate. Administrația noastră în Basarabia e odioasă (confirmă moșu Cantacuzino care e naționalist). În tot regatul armata rechiziționează fără rușine și fără milă de populația civilă. În străinătate pare că avem sprijinul numai al cătorva francezi. Se vorbește că vom mobiliza iarăși. Ce ne mai așteaptă?

În „Steagul” de miercuri 13/26 februarie 1919 important articol de fond (de Corteau) *Problema păcii* : „Nu poate fi pace până nu se restabilește ordinea în Rusia. și pentru a restabili această ordine trebuie făcut apel la forțele germane, atât pentru restabilirea Rusiei, cât și pentru încheierea noilor state din Europa centrală”. Autorul articolului nu crede pacea posibilă nici prin concepția lui Clémenceau (supunerea Germaniei fără condiții la clauzele cele mai severe), nici prin concepția lui Wilson. „Guvernul german are arma supremă a retragerii... Atunci conferința păcei s-ar sfârși și întreaga problemă mondială răscolută de război ar fi pusă sub o formă mult mai grea, aceia a pacificării Europei”. Aliații să nu facă acum greșeala pe care germanii au făcut-o la Brest Litovsk când Troțki a luat atitudine pasivă. Bineînțeles „Viitorul” din aceeași dată atacă ziarul lui Marghiloman, care propune ca „aliații să ceară sprijinul armatelor germane ca să liniștească Rusia și să încheie statele Europei centrale”. Dar în același „Viitor” se reproduce un toast al lui Churchill care încheie: să se bage de seamă ca nu cumva frăția în nenorocire a Germaniei și Rusiei să continue într-o ură comună față de Anglia și America, pentru că aşa ceva ar prezenta elementele unei noi catastrofe. Iar o telegramă din Lyon („Adevărul” cu aceeași dată) zice că dacă condițiile impuse Germaniei ar fi prea drastice, guvernul german ar putea zice: Veniți dumneavoastră de administrații țara ca să impuneți condițiile și să adunați despăgubirile. Aceasta ar cere o prea întinsă ocupație militară.

În „Convorbiri literare”, ianuarie 1919, amintirile lui Iakov Negruzzi despre Junimea. Se vorbește de famosul proces intentat lui Maiorescu, Tânăr, despre dezordinile ce ar fi făcut în pensionatul de fete la Iași. Câtă invidie, câte calomnii, câtă ură! Judecat și achitat de două instanțe, toată viața lui Maiorescu i s-a amintit de aceasta.

Mă gândesc la cazul meu.

Negruzzi scrie textual: „atunci m-am putut încredea pentru întâia oară în viața mea că de puțin se judecă oamenii între dânsii după dreptate, chiar când nu au un interes personal și că de hotărâtoare în aprecierile și faptele noastre sunt prevențiile și pasiunile de care suntem stăpâniți”.

Foarte bun articol de Constantin Bacalbașa în „Adevărul” de vineri 15 februarie 1919. Acest Bacalbașa cam face pe Catone. Dar el însuși a fost întâi închis de nemți, apoi în loc de a fi trimis ca altii pe la Săveni, a fost liberat. Oare fără intervenții? Articolul e intitulat *Nu merge bine*. Suntem singurul stat care nu se prezintă unit la conferință pentru că suntem reprezentați prin „Brăianu

singur, înconjurat de o clientelă măruntă și compusă din nepoți, cunună și alți cătăluși de cameră și de anticameră". De ce n-a ascultat Brătianu propunerea lui Take din decembrie 1918: guvern național? De ce n-a spus regelui: „că a trecut vremea ministerelor ieșite din bunul plac al camarilelor”. Și încheie: „Ticăloșia celor care au rămas se străduiește să întunece gloria celor care s-au dus”.

În „Epoca” de la 14 februarie, articol *Agitațiile împotriva României* de Raoul Crăciun. E vorba de „Liga Odesei pentru eliberarea Basarabiei”. Paralel cu aceasta lucrează bolșeviștii și organizația naționalistului Purișhevici din care fac parte și marii proprietari nemulțumiți.

Mișu Cantacuzino observă azi 15/28 februarie că regele nu-și dă seama că tot împingând spre stânga s-ar putea întâmpla ca și regalitatea să devie un anacronism.

Firile visătoare, trăind în afara de realitate, sunt adesea inconștiente.

17 februarie 1919. Dinu Arion la mine. Citește mult. Conversație foarte interesantă. Ideile schimbătoare: 1) în trecutul românesc boierimea a fost temelia statului în toate direcțiile, nici domnul, nici biserică (fiindcă nu avea rol politic) nici negustorimea, nici țărănamea. 2) Boierimea forma oastea. Când boierimea mică a proprietarilor a fost absorbită de boierimea cea mare, n-am mai avut oaste națională. 3) Împroprietărirea ce se face acum ar fi îndeplinit un rol social dacă ar fi avut de scop formarea unei clase puternice de proprietari mijlocii care să fi avut în stat rostul pe care-l avea altădată mica boierime.

Împăcarea Martei < Bibescu > cu palatul a fost numită „la seconde paix de Buftea”.

Numai la noi regimul anticonstituțional al decretelor legi. În Italia, în Belgia, în Grecia, miniștrii, la noi regele – care a plâns la întrevederea cu Czernin – e hotărât să nu cruce. La noi Curtea de Casație declară că decretul lege relativ la închiderea evreilor – deși constituția nu conține nimic – e valabil din cauza considerațiunilor superioare de stat și situației exceptionale. Cu acest sistem se ajunge la extremul arbitrar. Curtea Martială achită pe germanul Weigl, acuzat de delator al românilor și de insultător al instituțiilor românești sub ocupație. Stere obține concediu de o lună pentru a-și căuta sănătatea în Elveția, pe când Nenițescu continuă să fie detinut și s-a ordonat ancheta asupra atitudinii profesorilor universitari sub ocupație. Avea un sens lăsarea noastră chiar de la Externe în București. Nu se gândeau guvernul că ocupația va dura așa mult și evita deci îngrămădarea la Iași. Generalul Averescu, neîndoios o glorie militară, are ca sfetnici pe generalii scoși din armată pentru incapacitate, Văleanu și Crâiniceanu. Ca concepție politică, n-are nici una; e popular. Agită satele contra obștiilor, deși recunoaște („Îndreptarea” de luni 28 februarie st.v. 1919) că împroprietărirea individuală nu se poate face dintr-o zi într-alta. Gheorghe Bibescu s-a înscris la Averescu. Boieri fără convingeri care-și plimbă numele dintr-un partid într-altul.

21 februarie 1919

Un grec care voia să descarce un vapor cu alimente la Constanța a renunțat la aceasta fiindcă i se impuneau anumite prejuri. Și-a dus marfa la Odesa. Fabricile de petrol foste nemțești sunt azi sub sechestrul român. Ele dețin mașini și terenuri ce li s-au atribuit de nemți și care aparțineau fabricilor franceze, engleze sau americane. Acestea le reclamă. Sechestrul fac greutăți. Desigur intenția e de a rezerva acele mașini și terenuri societății cointeresante ce planuiește Vintilă Brătianu prin monopolizarea petrolului. Dar firește, francezi, englezi și americani au raportat guvernelor lor. Ne alienăm toate simpatiile.

Din „Viitorul” de joi 21 februarie. Zice că „Steagul” a scris despre funcționarii destituși. A crescut omul și a gândit într-un fel, bine rău, treaba lui și replică „Viitorul”: Ba nu. Dacă a crescut în un fel compromisator pentru neamul nostru nu e treaba lui. Ne privesc și pe noi credințele care au jicnit sentimentul național și care au dus la acte fățu contrare intereselor românești”. Numai fraza din urmă e dreaptă. Trebuie dovedite acte fățu contrare intereselor românești și trebuie pedepsite independent dacă s-au comis dincoace sau dincolo de Siret. Restul este inchiziție a gândurilor și conștiințelor.

Nu se vede în „Îndreptarea” nici un punct de program care să justifice existența unui partid Averescu. Chestia obștiilor e o manoperă electorală. Doar asupra prețului ar fi poate și mai generos Averescu. Sufragiul universal e dat de liberali. Articol asupra *Programului muncitorului*: vorbește de contract colectiv care e în programul liberal și de credit orășenesc prevăzut de decretul lege din 12 februarie 1919 („Îndreptarea” nr. 50 din februarie 1919).

„Steagul” de la 20 februarie a publicat procesul verbal al Consiliului de coroană de la 17 februarie 1918. Brătianu s-a pronunțat pentru rezistență dacă toate partidele sunt de acord. Take era pentru rezistență. Averescu era pentru pace, dar s-a declarat a ceda lui Brătianu și a-l susține. Brătianu însă n-a luat locul lui Averescu. A spus numai că dacă e vorba de pace, e mai bine a face apel la Marghiloman care poate obține condiții mai bune și care nu va putea zice apoi că nu s-au obținut condiții mai bune fiindcă nu s-a făcut apel la el. A mai zis Brătianu să se primească condițiile de pace în bloc, „ceva ce ar constitui o protestare tăcută”.

Pare că aliații – mai ales englezii și americanii – ne impută pacea separată și amintesc de art. 5 al tratatului la care se referă Brătianu și care interzice pace separată a uneia din părți.

A scrie broșura *Patima oarbă. Amintiri dureroase din timpul ocupației dușmane*. Cap. I. O înscenare odioasă (fără boală). II Director delegat al Teatrului Național. III Girant al prefecturei Ialomița. IV Păcatul de germanofilie.

Scoși din viață publică: Regele Carol, Carp, Stere, alții mai mici. *La canaille a réussi*. Toți neisprăvății, toți șapanii care zbierau inconștiență: „Trăiască România Mare!” sau mai bine: „Trăiască Franță!” se cred azi oameni de stat prevăzători și deci cu drept de a conduce destinele României.

În „Viitorul” de vineri 22 februarie 1919 se reproduce teza susținută de Brătianu la conferințele de pace: 1) Neutralitate binevoitoare față de Întelegeră înainte de război. „România, în contra intereselor sale economice cele mai serioase a restrâns exportul către centrali la minimul necesar pentru a avea armamentul și echipamentul ce nu puteau fi obținute din altă parte. Dimpotrivă, a lăsat să treacă armamentul spre Serbia. 2) Rusia a recunoscut revendicările noastre față de Austro-Ungaria prin acordul de la 1 octombrie 1914, în schimbul neutralității noastre binevoitoare. 3) În negociațiile ce au urmat cu Întelegeră, România cerea și asigurarea *contra unei agresiuni bulgare și garantarea contra unui război pe două fronturi*. Brătianu lasă apoi să se înteleagă că Întelegeră nu și-a ținut aceste angajamente. Germanii n-au fost reținuți pe alte fronturi. Atacul bulgar s-a produs. Rușii nu s-au găsit la întâlnirea dată în Transilvania. 4) Din nenorocire Rusia s-a prăbușit (Ba a fost o norocire). 5) După cererea Întelegerii, România a intrat în ostilitate cu trupele bolșeviste ce ocupau Moldova și Basarabia. Întelegeră credea astfel că se va scăpa Ucraina, în care punea ultima nădejde. 6) Ucraina a semnat însă pacea cu Germania. 7) Trebuia păstrată o armată română, ca să se poată eventual reîncepe o acțiune. De aici s-a născut pacea de la București (recunoaște deci că trebuia). 8) Pacea n-a fost nici sancționată, nici ratificată (meritul lui Marghiloman că a trăgănit). N-a fost o adevărată pace, dar o oprire momentană a luptei. Rechizițiile germane au continuat. Curtea de Casație n-a vrut să vie la București. Prizonierii români n-au fost toți înapoiați din Germania.

Tot în același „Viitorul”, convenția militară dintre România și Întelegeră la 4/17 august 1916 ca anexă la tratatul de alianță: 1) Armata rusă să lucreze energetic pe frontul austriac. 2) Să apere portul Constanța. 3) Să trimită în Dobrogea două divizii infanterie și una cavalerie. 4) Ofensivă la Salonic, cu opt zile înainte de intrarea noastră, și anume la 7/20 august.

În „Îndreptarea”, 21 februarie. Proclamațiile generalului Mustăță la intrarea nemților în capitală. Una este relativă la depunerea de arme, la interzicerea grupărilor, la oprirea oricărui ziar, la limitarea circulației, totul sub pedeapsă de împușcare. Alta îndeamnă la atitudine cuviincioasă față de *armatele imperiale*, găzduite cu bunăvoie; porțile și ușile caselor să fie deschise, să nu se insulte armatele imperiale. (Forma e nenorocită, dar intenția evident e bună). A treia, după ocupare, zice că o ordonanță a administrației militare cere să se prezinte toți cei care aparțin armatelor *dușmane*, adică română și aliate (evidențial bietul Mustăță reproduce, dar trebuia să evite).

22 februarie 1919. Ziarele noastre continuă a se ocupa zilnic de două subiecte: 1) Care din doi Brătieni sau Take compromit sau au compromis mai mult interesele României la conferință? 2) A mai rămas vreun dezertor sau trădător nepedepisit? (Tzigara e prigonit cu furie).

În „Adevărul”, 23 februarie 1919, sub semnatura Oituz, articol *Ancheta dezastrului de la Turtucaia*; spune că la 20 iulie 1916 generalul Coandă a vizitat Turtucaia și a spus generalului Teodorescu: „Veți vedea ce are să se întâmple peste vreo 25 de zile. Revoluția în Bulgaria va răsturna pe Radoslavov și va aduce un guvern rusofil. Țarul bulgar va fi silit să abdice și va veni Boris care va încheia pacea cu Rusia”.

23 februarie 1919. Inteligentul Alfred Giuvara zice: „Admit să se judece cei vinovați, dar în Anglia sau America. Dacă se judecă la noi, e ca și cum s-ar trage o sfoară prin codrul Vlăsiei și s-ar zice că cei din dreapta să judece pe cei din stânga sau invers”.

Prietenul Bano îmi povestește că în ziua când un agent a venit să-l poftescă la Curtea Martială, i-a spus: „Ieri am poftit pe domnul X. Mă numesc Y. Acestea sunt arestări politice. Dumneavoastră veți fi mâine oameni mari. Mă numesc Y.”

23 februarie 1919. A început procesul ziariștilor acuzați de a fi scris la „Gazeta Bucureștilor”. Toate ziarele și 20 de avocați au sărit în ajutorul ziariștilor. Aceleasi ziare atacă însă pe Stere. Dilema este: sau se apără dreptul de gândire și dreptul de a exprima prin grai și scris libertatea presei și atunci nu trebuie atacat Stere pentru jurnalul său de sub ocupație. Sau ziariștii acuzați sunt priviți numai ca niște subalterni salariați și atunci într-adevăr trebuie achitați, dar să nu revendice în viitor autoritatea de ziariști.

Din gazete: 1) Vitile se scurg din Dobrogea în Bulgaria, sub ochiul îngăduitor al englezilor. 2) Sârbii au numit prefect la Timișoara. 3) Mărfurile ce se importă din Occident se vând prin Banca Românească la Jean Luca Niculescu (ce marțafoi!) pe prețuri foarte mari. Se pare că Brătianu se ține dârzh în privința concesiilor economice de făcut aliașilor (sub cuvânt de economie națională) și ne alieneză bunăvoiețea lor. A refuzat ca tonajul nostru să intre în consorțiu, așa că poate transporta ce vrea și pentru cine vrea. 4) Împrumutul nostru în străinătate n-a izbutit din cauza nerezolvării chestiei jidovești la noi. 5) Curtea de Casătie, secția a II-a, a stabilit vineri 22 februarie că delegațiile de magistrații date sub ocupație de girantul ministerului de Justiție erau valabile, fiind conforme articolului 43 al convenției de la Haga. 6) Secretarul general al Ministerului de Industrie, Tancred Constantinescu, este și sechestrul lichidator al societății Erdöl cu 4000 de lei pe lună. 7) Ministerul transilvănean Osvaldă, indignat de întrebuițarea ce se face a vagoanelor cu alimente sau lemne trimise de acolo. Nu ajung la populație ci la favoriți și se speculează iar vagoanele nu se întorc în Ardeal. A cerut anchetă dar Vintilă a refuzat.

În „Epoca” de luni 25 februarie interesant document în afacerea Cailloux. E vorba de conversațiile lui cu un fost ministru italian, în 1916. Cailloux credea că Franța nu mai poate duce mult războiul și că Franța și Italia au interes să încheie pacea – în condiții avantajoase – credea el.

28 februarie/13 martie 1919. Situație grea. Perspective îngrozitoare. 1 Suntem amenințați de unguri bulgari și bolșeviști. Aceștia sunt mai ales primejdiași. Au acum armată însemnată. Au cucerit bună parte din Ucraina. Pericolul cel mare pentru noi rămâne cel rusesc. Rușii vechiului regim voiesc refacerea Rusiei. Bolșeviștii și ei voiesc aceasta. Chiar în Ucraina sunt două partide, unul al neatârnării, altul al realipirii la Rusia. 2) Aliații fac totul pentru a slăbi Germania și noi ne bucurăm de aceasta. Dar nici contra bolșevismului, nici contra refacerei Rusiei nu vom putea lupta cu ajutorul sârbilor istoviți, al Poloniei sau Cehoslovaciei, încă neorganizate. 3) Situația financiară e desesperată. Chiar de să ar acorda împrumutul cerut, încă nu schimbă fundamental situația dacă nu poate fi întrebuițat în mod productiv, adică spre refacerea noastră economică. 4) Perspective de mobilizare și de guvern militar! 5) Cum și când se vor plăti exproprierile? Cum se va munci ce a rămas? 6) La Câmpeni am rămas cu peste 900 ha, ce voi face cu ele?

Nr. 27 454 din 14 martie st.n.*

În ce situație și militară și financiară am fi fost acum dacă rămâneam neutri? De ce folos am fi fost și Europei contra bolșevismului!

Pentru buzduganul regelui rezultatul subscripției a fost 50 000 lei.

Cu prilejul turneuriilor electorale averescane, tine discursuri generalul Vălceanu, poreclit Glonț. Se laudă că a fost în armata Averescu și că a făcut isprăvi militare. Într-o comună din Ilfov țărani s-au întrebat, după cuvântare, „dacă a făcut atâtea isprăvi, de ce n-o fi rămas în oștire?”

6/19 martie 1919. Didina Cantacuzino spunea alătării speriată Andrei Catargi că se teme de invazia țării de unguri și de bolșeviști iar nevesti-mii că se exagerează mult pericolul de la hotare. Si aceasta femeie care a schimbat de atâtea ori părerea are pretenția să dea altora lecții de convingere!

„Epoca” de joi 7 martie 1919, articol de fond *Partid Conservator*, zice că în timpul războiului „țărâimea noastră a dat doavă de o mare maturitate și de o viguroasă judecată”. Eu nu cred că această doavadă a dat-o. Si de aceea sunt greșite reformele ce se intermeiază pe această pretinsă doavadă.

„Viitorul” de joi 7 martie. La *Ultime informații*. Păsuirile acordate debitelor de conturi deschise sub ocupație privesc „numai acele debite care s-au deschis cu aprobarea autorităților românești din teritoriul ocupat, nu și acele debite care au fost deschise numai cu autorizația autorităților militare de ocupație”. (Deci se face deosebire!)

11/24 martie 1919. Revoluție în Ungaria. Guvernul Karolyi s-a retras pentru că nu voia să dea urmă ordinelor Înțelegerii de a evacua teritoriul românesc. Noul guvern comunist e în strânsă legătură cu bolșeviștii ruși. S-au maltratat, dezarmat și ucis trupe franceze. Poate că acum Înțelegerea să aibă mai puțină indulgență pentru unguri, pe care ar fi fost mai bine dacă îi dezarma, cum a dezarmat Germania. În special un colonel francez de la Budapesta avea, zice Mișu Cantacuzino, slăbiciune pentru unguri, câștigat de magnați.

12/25 martie 1919. Întâlnesc pe stradă pe Mehedinți. Nu-mi publică articolul despre exproprieare fiind impresionat în chestia prețului de teza contrară susținută acolo de Mazilu (fost deputat conservator). Va publica partea relativă la *dreptul istoric* asupra proprietății, iar chestia prețului sub formă de critică sau întâmpinare la articolele lui Mazilu. Biata idee conservatoare! N-are unde se manifestă!⁵

* Ziarul neprecizat (n.ed.)

⁵ O pagină cu socoteli; alta cuprinzând un concept de declarație privind vidarea unui contract de arendă în condițiile exproprierii (n. ed.)

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CRONICĂ: RELAȚIILE ȘTIINȚIFICE ITALO-ROMÂNE

În ziua de 1 februarie 1996 Accademia Ligure di Scienze e Lettere – Secțiunea Litere l-a ales membru corespondent pe domnul Șerban Papacostea pentru activitatea sa științifică în domeniul istoriei expansiunii genoveze în Mediterana și Marea Neagră. Reproducem mai jos textul comunicării oficiale de numire, semnat de președintele Secțiunii Litere a Academiei Ligure de Științe și Litere, prof. univ. Geo Pistarino și scrisoarea prof. univ. Luigi Brian, președintele Academiei menționate.

Accademia Ligure di Scienze e Lettere
Accademia Nazionale Consociata nella
Unione Accademica Nazionale

Genova, 1 febbraio 1996

IL PRESIDENTE DELLA CLASSE DI LETTERE

Al chiar. o Professore
Şerban Papacostea
Caragea Vodă 19
BUCUREŞTI – ROMANIA

Illustre e caro Professore,

questa Accademia, che è una delle undici accademie nazionali italiane, si compone di 60 soci ordinari ed altrettanti soci corrispondenti, tutti eletti attraverso elezioni sui posti che ogni anno si rendono vacanti. Tra i soci corrispondenti venti possono essere studiosi stranieri (non tenuti quindi a partecipare alle riunioni accademiche).

Ciò premesso, sono lieto di comunicarLe che nelle votazioni, tenutesi oggi ed in seguito a mia presentazione, Lei è stato nominato socio corrispondente della Accademia con alto quoquante di voti positivi (uno dei più alti). Riceverà comunicazione ufficiale, come riceverà ogni anno il volume degli „Atti” accademici. Sui quali „Atti” Lei ha ogni anno il diritto a pubblicare un suo lavoro (e noi ne saremmo onoratissimi).

Molte congratulazioni: sono congratulazioni fatte di tutto cuore, perché avere il Suo nome nella nostra Accademia è per noi un onore ed un vanto. E sarà per noi un onore ed un vanto ospitare suoi scritti nei nostri atti accademici. Con molti affettuosissimi saluti

Geo Pistarino

Accademia Ligure di Scienze e Lettere
Accademia Nazionale Consociata nella
Unione Accademica Nazionale

Genova, 6 febbraio 1996
prot. 8665/A

IL PRESIDENTE

Ch. mo Prof.
Şerban Papacostea
Caragea Vodă 19
71149 BUCAREST
(Romania)

Illustre e caro Accademico,

mi è gradito comunicarLe che, nella recente tornata elettorale, conclusa il 02 febbraio u.s., la S.V. è risultata eletta Accademico corrispondente della Classe di Lettere del nostro Sodalizio.

L'Accademia, avendo così riconosciuto il valore della Sua operosità scientifica, si ritiene onorata di ascriverLa fra i suoi membri.

Durante la successiva solenne cerimonia inaugurale per l'anno accademico in corso (mi riservo di darLe tempestiva comunicazione sulla data), nel Salone del Minor Consiglio di questo Palazzo Ducale, avrà luogo la proclamazione ufficiale della Sua nomina.

Mi congratulo vivamente per l'elezione in oggetto mentre auspico ch'Ella vorrà e potrà partecipare attivamente alle finalità culturali e sociali che informano lo Statuto del Sodalizio.

La saluto con deferenza,

prof. Luigi Brian

SESIUNE ȘTIINȚIFICĂ OMAGIALĂ: „I. C. FILITTI – 50 DE ANI DE LA MOARTE”, Academie Română, 13 septembrie 1995

Din inițiativa Secției de Științe Istorice și Arheologice a Academiei Române, cu participarea unor istorici prestigioși de la Institutul de Istorie „N. Iorga”, și în prezența unui numeros public, în ziua de 13 septembrie 1995 în aula Academiei Române s-a desfășurat o sesiune științifică omagială prilejuită de comemorarea unei jumătăți de veac de la dispariția istoricului și juristului I. C. Filitti.

După cuvântul de deschidere rostit de acad. Dan Berindei, domnia sa a susținut comunicarea intitulată *I. C. Filitti – personalitate complexă a istoriei naționale*.

În continuare, prof. Şerban Papacostea, directorul Institutului de Istorie „N. Iorga” a conferențiat despre *I. C. Filitti – istoric al Evului Mediu românesc*. Omagierea marelui istoric s-a încheiat prin comunicarea doamnei dr. Georgeta Penelea-Filitti, *Epoca regulamentară în viziunea lui I. C. Filitti*.

Nagy Pienaru

**CONFERINȚĂ LA INSTITUTUL DE ISTORIE „N. I ORGA” –
19 septembrie 1995**

În ziua de 19 septembrie 1995 la Institutul de istorie „N. Iorga”, prof. dr. ing. Dimitris Voukalis a susținut o conferință având ca temă *Revoluția de la 1821 – Debut și origini*.

Conferința a fost organizată de Academia Română, Institutul de istorie „Nicolae Iorga” împreună cu Technological Educational Institute, Piraeus – Grecia, Faculty of Engineering Department of Computer Systems. Au participat cadre didactice universitare, cercetători de la instituțiile de specialitate și studenți. Conferința a trezit un viu interes, ceea ce s-a reflectat prin numeroase intervenții din partea auditorilor.

Nagy Pienaru

**SESIUNEA DE COMUNICĂRI „FILE DE CRONICĂ ARGEȘEANĂ”
DE LA MUZEUL MUNICIPAL CURTEA DE ARGEȘ**

6 – 7 octombrie 1995

Din subiectele prezentate anul acesta axate pe istoria locală menționăm, în plen, comunicarea doamnei prof. univ. dr. Maria Dogaru, Academia „Alexandru Ioan Cuza”, București și Nicolae Dogaru, București, *Considerații privind evoluția simbolurilor heraldice argeșene*, în care arată că în 1632 pecetea orașului Argeș este cu vulturul bicefal, și pe cea a conf. univ. dr. Teodor Marinescu, Universitatea „Politehnica”, București, intitulată sugestiv *Legendă și istorie la Curtea de Argeș*.

Din comunicările prezentate pe secții amintim:

La secția de istorie: File din istoricul Regimentului I Vânători din anii 1860 – 1931, susținută de Cornelia Ghinea, U.M. 02405 Pitești, prof. univ. dr. Ion Popa, INCERG, București; *Acețiunile de apărare ale armatei române între Topolog și Argeș din anul 1916*, susținută de Felicia Tucă, Cornel Tucă, U.M. 02405 Pitești.

La secția de istoria culturii: Petre Bardașu, Doru Popian, Muzeul județean Vâlcea – Citorii loviștești din vremea episcopului Iosif al Argeșului – biserici de lemn și de zid; Elena Teodorescu, Muzeul municipal Curtea de Argeș – „Paftaua de la Argeș” – obiect de artă din aur găsit în mormântul principal din Biserică Domnească; Aneta Bardașu, Muzeul județean Vâlcea – Activitatea editorială a episcopului Iosif I al Argeșului (1793 – 1820) (între care și Slujba Sf. Nifon din 1806); Vasilica Manea, cpt. Nicolae Voinea, U.M. 02405 Pitești, – Colegiul militar Curtea de Argeș înființat în anul 1941 în localul Seminarului Neagoe Vodă din 1934.

La secția de artă, etnografie și muzeografie: Lucian Pribegu, Arhivele Statului Pitești – Instituții de asistență socială care au funcționat în orașul Curtea de Argeș în perioada celui de al II-lea război mondial (între care și Preventoriul de copii); Ion Zamfirescu, Pitești – Aspekte fizico-geografice ale teritoriului municipiului Curtea de Argeș; George Georgescu-Șuici – Monumente și comisii de monumente în Argeș – cu observația că legislația cu privire la monumente era axată mai mult pe organizarea comisiilor și nu a reglementării de conservare și restaurare a monumentelor.

Sesiunea s-a încheiat a doua zi cu prezentarea la Casa Norocea a unui colocviu privind arta populară argeșeană și expoziția de artă plastică a pictorului D. Norocea.

George Georgescu-Șuici

SESIUNEA „CAROL WAHLSTEIN ȘI EPOCA SA”, București – 20 octombrie 1995

Nu avem prea des prilejul să ne întâlnim cu un bicentenar în arta noastră modernă. De aceea, acele care se ivesc trebuie cinstite cum se cuvine, cu atât mai mult cu cât cel omagiat nu era doar plastician, ci o personalitate complexă, cu varii aplicații și preocupări: editor, naturalist, muzeograf și restaurator, deschizând prin activitatea lui drumuri necunoscute până atunci în știința și arta românească. Este vorba despre Carol Wahlstein (1795-1863) care a fost evocat în sesiunea națională de comunicări științifice „Carol Wahlstein și epoca sa” organizată de Inspectoratul pentru cultură al Municipiului București la Sala Dalles a Universității Populare pe data de 20 octombrie 1995, chiar în ziua în care, cu două sute de ani în urmă, acesta se naștea în orașul Gospic din Croația.

Comunicările s-au împărțit în două categorii: cele ocupându-se exclusiv de viața și opera lui Wahlstein și cele tratând aspecte sau artiști contemporani lui.

Folosindu-se documente irecuzabile privind semnătura sa, a fost stabilită definitiv ortografia acesteia: atunci când folosea caracterele latine apărea Carol (Carl sau Karol) Wahlstein, iar când le folosea pe cele chirilice apărea, românizat, Scarlat Valștain. Contemporanii sau urmașii au folosit, însă, variate conotații ale numelui său: Valstainer, Wallsteiner sau Wallenstein – nici unul dintre ele întrăbuințat de posesor.

Cum Wahlstein și-a legat viața de primul muzeu al Țării Românești, două comunicări s-au ocupat de activitatea sa de conservator și de amănunte legate de funcționarea instituției. În foarte documentata sa comunicare A existat un regulament de funcționare al Muzeului de Istorie Naturală și Antichități din București?, Maria Ioniță de la Muzeul Național de Istorie a României a prezentat detalii necunoscute despre acest lăcaș înființat la Colegiul Sf. Sava, despre fondatorii lui și primii custodi, dintre care Wahlstein, începând din anul 1837, a avut un aport esențial în sistematizarea și imbogățirea colecțiilor, în înregistrarea lor în „condici șnuruite”, în corespondență și schimburile de exponate cu muzei din străinătate, în pregătirea și restaurarea pieselor, etc. Alexandru Marinescu de la Muzeul de Istorie Naturală „Grigore Antipa”, în comunicarea sa intitulată Colecțiile de istorie naturală ale Muzeului Național din București în timpul directoratului lui Carol Wahlstein (1837-1859), a completat și continuat precedenta lucrare în privința activității muzeografice a celui omagiat. Accentul a fost pus pe sectorul cel mai dezvoltat al muzeului, acela al științelor naturale căruia Wahlstein i s-a dedicat, cu pasiune, fiind un bun vânător și un priceput taxidermist ce aduna și pregătea personal colecțiile. Într-o adresă din 1858 către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice el arăta că, în 24 de ani, a imbogățit muzeul cu 235 exemplare de valoare. Rezultatul acestor preocupări l-a constituit lucrarea „Elemente de omnitologie după proprii observații locale chiar în Țara Românească” – o raritate bibliofilă – al cărei anunț apărea în 1853.

Florin Rogneanu de la Muzeul de Artă din Craiova a prezentat lucrarea realizată în colaborare cu dr. Paul Rezeanu (directorul aceleiași instituții oltene) și intitulată Carol Valștain la Craiova punând la punct anumite date eronate privind sederea acestuia în Bănie. În acel interval a execu at portretul scrierarului Dimitrie Aman, tatăl viitorului pictor de mare celebritate Theodor Aman – lucrare acreditată multă vreme ca apartinându-i lui Constantin Lecca (informație, de altfel, deja cunoscută din comunicări și articole anterioare ale lui Paul Rezeanu).

În comunicarea *O nouă lectură a «Elementelor de Deseniu și de Arhitectură»*, Ioan Spatan de la Biblioteca Academiei Române a oferit o nouă abordare a textului primului manual de desen tehnic și topografie apărut în limba română de sub condeiul lui Wahlstein care, deși tradusese o lucrare a lui Vignola, o actualizase și o adaptase la necesitățile țării noastre. A fost atrasă atenția asupra valorii incontestabile a acestei lucrări pentru obișnuirea elevilor cu tainele desenului, cu metode de lucru, cu pregătirea culorilor și felul de aplicare.

După ce au fost expuse eforturile făcute de Carol Wahlstein pentru a procura din străinătate material didactic pentru cursurile sale de desen – „izvoade de desen liniar, de figuri, de mobile cu muluri arhitectonice, de poame după natură, portreturi de Sf. Apostoli”, etc. – în comunicarea *Documente inedite privind publicarea «Elementelor de Deseniu și de Arhitectură»* de Adrian-Silvan Ionescu de la Institutul de Istorie „N. Iorga” au fost clarificate, pe baza adreselor și actelor de arhivă, cauzele existenței celor doi ani diferenți că apar pe copertă și foaia de titlu și, respectiv, pe planșa cu ilustrația alegorică, 1836 și 1837. Textul lucrării fusese tipărit de Ion Eliade Rădulescu iar planșele de librării și litografii Walbaum și Weise, cei din urmă întârziind cu peste patru luni onorarea contractului – în loc de septembrie 1836 predarea făcându-se în februarie 1837. Întârzierea fusese cauzată de absența din București a lui Wahlstein însuși care se însărcinase cu desenarea pe piatra litografică a compoziției alegorice de la începutul lucrării – cu acest prilej a fost stabilită și paternitatea acelui desen naiv dar elocvent pentru mesajul patriotic pe care era menit să îl transmită școlarilor. Cealaltă comunicare a lui Adrian-Silvan Ionescu – *Evenimente ale actualității românești consemnate de Carol Wahlstein pentru revista «Illustrirte Zeitung» din Leipzig* – a prezentat schițele cu intrarea contelui Coronini și a trupelor austriece în Capitală și întoarcerea principelui Barbu Știrbei de la Viena pe 5 octombrie 1854, publicate în numărul 594 din 18 noiembrie 1854, împreună cu o corespondență nesemnată dar sigur aparținându-i tot artistului bucureștean ce era bun vorbitor de limbă germană și avușese legături anterioare cu acel oraș în care, în anul 1826, tipărise prima foaie ilustrată din Țara Românească, „Bukarester Deutsche Zeitung”.

Ocupându-se de un contemporan al celui omagiat, pictorul Anton Chladek – și el unul dintre „uitați” perioadei de cristalizare a sintaxei plastice moderne din România, al cărui bicentenar al nașterii a trecut total neobservat în 1994 – Radu Ionescu s-a aplecat asupra corespondenței și actelor ce provin de la acesta și le posedă în propria-i colecție, în comunicarea *Răscosind prin archive Anton Chladek*. Făcând referiri la documente și epistole în germană, maghiară, franceză și română, dar fără a da necesarele citate din acestea, autorul a realizat o călătorie nostalgică prin viața culturală și mondenea primei jumătăți a secolului al XIX-lea.

Cătălina Macovei de la Biblioteca Academiei Române a făcut o pertinentă analiză stilistică a *Albumului «Bucovina ilustrată» de Franz Xavier Knapp, 1854* plasând lucrarea în contextul epocii, avidă de imagini pitorești ce anticipau apariția peisajului fotografic și al cărții poștale. Autoarea a adus un important aport la iconografia acelei zone în urma descoperirii acuarelelor originale ce stătuseră la baza litografiilor ce au fost strânse între copertile acestui album.

În aceeași sferă a vieții artistice din alte zone ale țării s-a înscris și comunicarea *Simo Ferenc, un contemporan transilvănean al lui Wahlstein* de dr. Negoită Lăptoiu de la Muzeul de Artă din Cluj. Născut la Odorheiul Secuiesc, Simo Ferenc (1808-1869) a studiat la Academia de Arte din Viena și și-a făcut un nume de prolific portretist la Buda. Dar, din 1832, se stabilește la Cluj devenind pictorul protipendadei pentru care executa portrete și compozitii în stil Biedermeier. La fel ca Wahlstein, Simo ocupă catedra de desen din cadrul Școlii Normale de Desen din acel oraș, activând cu multă eficiență între 1836 și 1866, timp în care a format generații întregi de elevi destinați unor meserii cu caracter mai mult sau mai puțin artistic (tipografi, litografi, argintari, ceasornicari, etc.).

Ocupându-se de viața și activitatea pedagogică a unuia dintre fiii lui Wahlstein, Roxandra Ionescu de la Muzeul Județean de Artă Prahova a prezentat pe câțiva dintre iluștrii învățăței pe care

acesta i-a avut la Ploiești, în comunicarea *Iosif Wallenstein și elevii săi*. Printre aceștia se numără pictorii Ștefan Popescu și Iosif Iser și arhitecții Alexandru Zagoritz și Toma T. Socolescu, unul dintre fondatorii Societății Arhitecților Români.

Cu ocazia acestei interesante manifestări științifice a fost prezentată și macheta placșetei Bicentenarului Carol Wahlstein – creație a sculptorului Teodor Zamfirescu – ce va fi bătută, spre a marca acest eveniment, îmbogățind astfel colecțiile de numismatică și medalii cu un valoros exemplar închinat unui pionier al culturii și artei românești.

Adrian-Silvan Ionescu

STAGIU DE CERCETARE - DOCUMENTARE ÎN STATELE UNITE ALE AMERICII,

12 aprilie – 12 octombrie 1995

Invitată fiind de Department of Electrical Engineering, University of Maryland at College Park și beneficiind de o bursă IREX pe termen scurt (12 aprilie – 12 mai 1995), am efectuat un stagiu de cercetare-documentare în Statele Unite ale Americii, în perioada 12 aprilie – 12 octombrie 1995.

În centrul activității mele a stat proiectul de cercetare Databases Management Systems, care studiază tehnologia proiectării și gestionării bazelor de date relaționale, capabile să controleze fișiere multiple.

Proiectul a urmărit în primul rând definirea corectă a conceptului de „bază de date relaționale”, în sensul actual al terminologiei microcalculatoarelor, ca descriind un sistem puternic de gestionare al bazelor de date care lucrează cu fișiere multiple și nu numai cu un singur fișier la un anume moment de timp. În acest sens am studiat setul specific de criterii întrunit de bazele de date relaționale, aşa cum a fost el definit de E. F. Codd, cel care a aplicat pentru prima oară modelul relațional la designul unei baze de date. Modelul relațional, în care toate informațiile sunt reprezentate prin tablouri și în care toate operațiile conduc la tablouri, se bazează pe trei operații fundamentale:

- SELECT: extrage linii complete dintr-un tablou, potrivit unui anumit criteriu;
- PROJECT: returnează conținutul unei coloane date;
- JOIN: combină linii din două tablouri atunci când valorile unei coloane specificate din fiecare tablou coincid.

În analiza modelului relațional al bazelor de date intervin principiile identificării, normalizării și al dependenței funcționale.

Bazele de date relaționale își găsesc o largă utilizare în istorie și în demografia istorică pentru prelucrarea și analiza catagrafilor și a recensământelor, precum și în prosopografie.

Cel de-al doilea aspect al activității mele pe parcursul stagiuului a fost consultarea literaturii de specialitate apărută în ultimii ani și existentă în Library of Congress din Washington. Am recenzat pentru „Revista istorică” câteva lucrări de aplicare a statisticii matematice și a calculatorului în istorie, care cred că vor stârnii interesul celor preocupați de acest domeniu.

Deosebit de interesante, cu articole din ce în ce mai sofisticate din punct de vedere al metodologiei, mi s-au părut și periodicele de profil, „Historical Methods”, „Histoire & Mesure History & Computing”, sau „Historical Social Research”.

Stagiul de cercetare-documentare în Statele Unite mi-a întărit convingerea că atât statistica matematică, cât și calculatorul și-au demonstrat pe deplin utilitatea în cercetarea istoriei.

Irina Gavrilă

NOTE ȘI RECENZII

* * * *Austro-Turcica, 1541-1552; Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*, ed. Srećko M. Džaja, în colaborare cu Günter Weiss, R. Oldenbourg Verlag, München, 1995, 771 p.

Volumul 95 al colecției „Südosteuropäische Arbeiten”, îngrijită de cunoșcuții istorici Karl Nehring și Mathias Bernath, reprezintă pentru cercetătorii interesați de studiul relațiilor habsburgo-otomane în secolul XVI o mare bucurie pentru că după peste 150 de ani se reia publicarea documentelor din fondul de arhivă „Turcica” și „Hungarica”, aflat la Haus-Hof und Staatsarchiv din Viena.

Austro-Turcica, 1541-1552 continuă ambicioșul proiect al lui Anton Gévay, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*, care nu a putut însă cuprinde în cursul vieții arhivarului maghiar decât primele trei volume (apărute la Budapesta între 1840 – 1842). Documentele editate de Gévay au acoperit perioada septembrie 1526 – iunie 1541, iar lucrarea de față începe cu publicarea negocierilor de pace dintre Ferdinand de Austria și sultanul Süleyman I, din vara anului 1541, deci imediat după ocuparea Budei de către trupele otomane.

Munca depusă de editor, Srećko M. Džaja, este de o importanță științifică deosebită, deoarece sunt puse la dispoziția istoricilor interesați de perioadă, documente care, în cea mai mare parte, sunt inedite. Cu multă acribie sunt identificate piesele de arhivă care, în decursul timpului, au mai fost publicate în volume de documente, care însă au avut alt scop decât acela de a edita fondul „Turcica”. Între aceste volume amintim pe cele datorate regretatului turcolog Anton C. Schaendlinger (*Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V. Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-Hof und Staatsarchiv zu Wien*, 1983 și *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof und Staatsarchiv zu Wien*, 1986, (în colaborare cu Claudia Römer), ca și volumul regestelor documentelor otomane din arhivele vieneze (autor Ernst Dieter Petritsch) și nu mai puțin cunoscuta colecție *Hurmuzaki* (vol.II-1, București, 1891). Ponderea documentelor edite este însă foarte mică în comparație cu informația inedită adusă de lucrarea de față. Rapoartele ambasadorilor Casei de Austria la Constantinopol sau cele ale emisarilor extraordinari punctează cu o deosebită acuitate desfășurarea raporturilor habsburgo-otomane între 1541-1552, o perioadă deosebită de critică pentru tentativa lui Ferdinand de Austria de a-și impune și apoi extinde hegemonia în centrul și – parțial – în sud-estul Europei. Dorința de a-i se recunoaște drepturile „legitime” asupra Ungariei reunificate apare chiar din negocierile anului 1541, în instrucțiunile date ambasadorului său, Siegmund Freiherr von Herberstein. În ciuda prezenței garnizoanei otomane și a beglerbeg-ului de Buda, Ferdinand nu a crezut că recuperarea Ungariei reunificate este o himeră. Dimpotrivă pretențiile sale aveau să se îndrepte spre Transilvania și de aici, implicit, a căutat să obțină sprijinul politic pentru acțiunile sale la domnii munteni și moldoveni.

Alte documente deosebit de importante sunt cele care acoperă perioada negocierilor în vederea păcii din 1547, moment în care pentru prima dată între Habsburgi și Imperiul otoman aveau să se normalizeze relațiile diplomatice, la nivel de ambasadă permanentă. Corespondența primului reprezentant permanent al Casei de Austria la Constantinopol, Giovanni Maria Malvezzi, este prețioasă pentru informațiile ce le transmitea privind fie acțiunile militare ale sultanului în Persia, fie lupta pentru tron între fiii lui Süleyman, fie atmosfera din capitala Imperiului otoman, ce oscila între ostilitate și bunăvoie în fața de emisarii Habsburgilor, în funcție de pretențiile lui Ferdinand, de campaniile lui Carol Quintul în Mediterana și, nu în ultimul rând, de plata la timp a tributului (30 000 de galbeni, fixat în

1547) sau de valoarea și cantitatea „darurilor” răspândite între slujbașii otomani. Din aceeași corespondență se pot afla amănunte interesante privind situația ambasadorilor Casei de Austria la Constantinopol, anume: salariul anual al ambasadorului și sumele suplimentare acordate pentru cheltuielile ambasadei (p. 201 – 202), demersurile pentru cumpărarea unei reședințe pentru ambasadă, angajarea personalului specializat (tâlmacii) și salariul acestora (p. 458 – 459). Pe lângă datele militare și politice, ediția de față aduce detalii legate de înțelegerea întregului spectru ce caracterizează istoria Imperiului otoman în secolul XVI, nelipsind problematica economică sau cea națională (comerțul cu mirodenii sau salpetru, conflictul cu rebelii Kurzi (doc. 37, paragraful 3/38, paragraful 6/75, 235, paragraful 4).

Editarea unui număr mare de documente (244) a pus nu numai probleme de paleografie (latină sau italiană) ci și necesitatea unui indice cuprinzător de nume și locuri, indice elaborat de Günter Weiss, cu o deosebită grijă pentru a explica și identifica numeroasele fluctuații ce apar în textul documentelor în legătură cu numele proprii. Un volum atât de mare de muncă nu a putut fi însă ferit de unele inexactități sau scăpări ce apar fie în regestele documentelor fie în indicele final. Încercăm să aducem o modestă corectură unor inerente mici erori, ce nu afectează însă cu nimic valoarea științifică reală a volumului.

În regestul documentului nr. 16, p. 51, apare mențiunea că emisarul Casei de Austria, Hieronymo Adorno murea la data de 15 aprilie 1545, în timpul misiunii la Constantinopol. Raportul ce urmează, redactat de secretarul lui Adorno, Giovanni Maria Malvezzi, notează însă clar: „La 15 martie... messer Hyeronymo muri noaptea la ora 11”. Aceeași dată, 15 martie 1545, este confirmată de scrisoarea sultanului din 15/24 martie 1545, publicată de Ernst Dieter Petritsch (*Regesten des osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*, Bd. 1, 1480-1574, Wien, 1991, p. 48). De altfel în Indicele lucrării *Austro-Turcica*, apare aceeași dată 15 martie 1545; este clar deci că în regestul de la p. 51 este vorba despre o eroare. O confuzie asemănătoare privind datele se găsește și la mențiunea morții nobilului maghiar Bálint Török, întemnițat de otomani la Yedikule. Textul documentului din 26 iulie 1550 (p. 496) notează ziua de 19 iulie 1550, în schimb la Indice data morții este plasată în anul 1551.

Referitor la identificarea personajului „Janus-bey”, ce apare deseori în corespondența lui Malvezzi, după 1547, dorim să facem o precizare. Günter Weiss, în Indice, consideră, pe bună dreptate, că acest personaj este Yunus-beg, marele-dragoman al Portii, aflat în această funcție încă din anul 1534. Ca surse de informare Günter Weiss citează articolele lui J. Matuz și Fr. Babinger. Cei doi autori sunt însă în dezacord privind anul morții marelui-dragoman. J. Matuz (*Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen*, în „Südost-Forschungen”, Bd. 34/1975) consideră că Yunus (Yunis)-beg murea în 1541 la 27 aprilie, conform epitafului găsit chiar de autor în moscheea în care se afla mormântul marelui-dragoman. Fr. Babinger menționase, însă, că în 1547 Yunis-beg era încă în funcție. Această supozitie este întărită de documentele din volumul *Austro-Turcica*; nu numai că numele marelui-dragoman este mereu prezent în corespondența lui Malvezzi, dar există mențiunea clară a datei morții lui (22 iunie 1551, scrisoarea din 28 iunie 1551, p. 609-610). Din rapoartele ambasadorului Casei de Austria reiese că Yunus-beg era bolnav (probabil din 1545), atribuțiile sale fiind preluate temporar de dragomanul Mahmud, fără ca marele-dragoman să-și piardă funcția. De altfel la 5 iulie 1551 Malvezzi informa că după ce „bătrânul Yanusbey” a murit a fost numit mare-dragoman Ibrahim-beg (Matuz consideră că acesta deținea funcția din 1541), iar dragomanul Mahmud a fost îndepărtat. Mahmud fiind originar din Viena și trecut la islamism râmânea un cunoșător al limbii germane și urma să fie folosit în serviciul diplomatic al sultanului.

O ultimă precizare ar fi de făcut în legătură cu numele „fratului George” (croat de origine cu numele adevărat Gheorghe Utijesenovic, episcop de Oradea și vicerege al Transilvaniei). Toate regestele documentelor în care numele său apare precum și Indicele menționează pe Martinuzzi. Încă din secolul trecut Al. Huber (*Die Erwerbung Siebenbürgens durch Ferdinand I. im Jahre 1551*

und Bruder Georg Ende, în „Archiv für Österreichische Geschichte” 75/1889), consideră impropriu numele de Martinuzzi acordat „fratei George”, deoarece această identificare a fost o greșală, datorată istoriografiei posterioare secolului XVI, care a făcut o eroare, perpetuată apoi din neștiință. În ce măsură părerea lui Huber era sau nu îndreptățită o arată tot documentele volumului *Austro-Turcica*. Nicăieri, nici un corespondent al Casei de Austria nu a folosit pentru episcopul de Oradea alt apelativ decât „fratele George”, iar el însuși nu a semnat niciodată decât cu numele de „Georgius”, căruia îi adăuga toate funcțiile pe care le deținea. Este deci recomandabil ca o confuzie perpetuată câteva secole să nu devină, datorită obișnuinței, o certitudine de netăgăduit. Toate aceste modeste corecturi sperăm să contribuie la păstrarea maximei acurateții a informațiilor cuprinse în volumul analizat, volum care aduce servicii enorme pentru studiul secolului al XVI-lea, iar scăpările luate în discuție nu influențează importanța efortului științific depus de editori.

În încheiere dorim să menționăm și vasta listă bibliografică ce completează piesele de arhivă, cu cele mai importante studii și monografii, dedicate raporturilor habsburgo-otomane în secolul al XVI-lea. Günter Weiss a făcut efortul ca în cele 17 pagini bibliografice să reunească principalele lucrări care s-au publicat – asupra acestor probleme – începând cu secolul trecut, în istoriografia europeană. Deși predominant literatura germană de specialitate, nu sunt uitați nici autorii francezi, italieni, maghiari, turci sau români (Șt. Andreescu, Paul Binder, Mihnea Berindei, Mihai Guboglu, I. Ursu), cu toate că, de pe poziții partinice, am fi dorit, poate, ca prezența lucrărilor românești să fie mai bine reprezentată. Cu siguranță însă că o asemenea bibliografie nici nu și-a propus și nici nu ar fi putut fi exhaustivă, ea însă are meritul de a pune în fața cititorilor tot ceea ce s-a publicat mai valoros în domeniu, de la volume de documente, la articole în revistele de istorie, demers nu numai necesar dar și anevoieios, având în vedere multitudinea lucrărilor și a publicațiilor periodice de profil, ce au apărut în țările Europei în ultimul veac.

În concluzie recomandăm cu căldură cea mai recentă publicație de la „Südost Institut” din München și salutăm inițiativa reluată editării fondurilor „Turcica” și „Hungarica” de la Haus-Hof und Staatsarchiv, din Viena, fonduri fără de care nu se poate face nici o lucrare serioasă asupra centrului și sud-estului Europei în secolul XVI.

Ileana Căzan

* * * *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627 – 1707)*, Edidit István György Tóth, Roma-Budapest, 1994, 459 p. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1).

Volumul intitulat *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*, editat de István György Tóth și publicat sub egida Academiei Ungare din Roma, a Colecției Ráday și a Institutului de Științe Iсторice al Academiei Ungare de Științe, reunește un număr de 40 de rapoarte întocmite între anii 1627-1707 de misionari catolici care au acționat în Ungaria și Transilvania. Este o ediție critică, remarcabil lucrată. Textul rapoartelor este publicat după manuscrisul aflat în Arhiva Congregației de Propaganda Fide din Roma, în limba originală (latină sau italiană). Se indică locul unde se află originalul, iar în cazul textelor editate anterior și ediția respectivă. Textul este însoțit de numeroase note în care editorul îndreaptă greșelile de scriere sau în care sunt identificate localitățile și persoanele evidențiate de text și se dau lămuririle absolut necesare pentru înțelegerea textului. În cazul textelor edite, în note se dau diferențe față de ediția anterioară. Conținutul textului este rezumat în limbile maghiară și germană. La fiecare autor se dau date despre viața și activitatea sa, în primul rând cea desfășurată în Ungaria și în Transilvania. Studiul introductiv (p. 5-37) al lui I. Gy. Tóth este o utilă introducere în subiectul misiunii catolice din

secolul XVII în Ungaria și Transilvania. Lista bibliografică (p. 415-424) este bogată, iar indicele (p. 430-450) și tabelele cu concordanță numelor de locuri (p. 425-429) fac din volum un instrument de lucru.

În marea lor majoritate, rapoartele sunt inedite. Volumul cuprinde și unele texte care au fost publicate anterior, integral sau parțial, în diferite locuri, texte pe care editorul consideră necesar să le reia, fie pentru a le publica integral, fie pentru a aduce corecțiile necesare. Editorul dă ca inedite 30 de rapoarte din cele 40 căte conține volumul. Chiar dacă nu ne-am propus aici să urmărим foarte atent publicațiile pe tema misiunii catolice în Transilvania, nu putem să nu remarcăm faptul că editorul trece între textele inedite două rapoarte care au fost de mult timp publicate de către Andrei Veress în anii 1937 – 1938. Este vorba de raportul franciscanului Serafin Kun despre Transilvania, din anul 1630 (p. 241-246), publicat de A. Veress în *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX, p. 308-311, și de raportul misionarului Francesco Leone de Modica despre Transilvania, din anul 1638 (p. 247-257), editat de A. Veress în vol. X al aceleiași colecții, p. 28-32. Curios este faptul că această lucrare a istoricului maghiar, extrem de importantă inclusiv pentru aspectele de istorie confesională a Transilvaniei, nu figurează în bibliografia publicată la sfârșitul volumului. N-ar fi exclus ca și alte rapoarte să se afle într-o situație similară. Oricum, suntem conștienți de faptul că este foarte dificil de urmărit toți autorii și toate publicațiile care privesc o problemă cu o atât de bogată istoriografie, care se întinde pe parcursul a două secole, cum este cea a misionarilor catolici în această parte a Europei în secolul XVII.

Rapoartele misionarilor catolici reprezintă o categorie aparte de surse istorice. Ele sunt întocmite de misionari care au activat într-un anumit spațiu, de regulă după încheierea misiunii lor. Multe respectă, ce e drept, cu multă larghețe, un anumit formular. În anexa volumului (p. 409-413) este publicat (reeditat) chestionarul din 1678, cu punctele cerute de Congregație și de care raportorii trebuiau să răspundă. Așa se face că rapoartele misionarilor se referă nu numai la realitățile confesionale, ci și la problema stăpânirii politice în teritoriul respectiv și la anumite evenimente politico-militare considerate importante, la etnia locuitorilor și la limba/limbile vorbite acolo etc. Evident că interesează în primul rând problema confesiunii catolice: numărul credincioșilor catolici, ritul, starea parohiilor, bisericile și bunurile bisericestăi, preoții și ierarhia bisericească, călugării, preoții și greutățile cu care se confruntă biserică, remedii necesare etc. Rapoartele publicate în volum acoperă opt decenii din istoria misiunii catolice franciscane și iezuite în Ungaria și Transilvania. Secolul XVII, în care, în condiții politice de multe ori dintre cele mai vitrege, Contrareforma încearcă, în modalități variate, recuperarea pozițiilor deținute anterior de Biserica catolică, este sub acest aspect deosebit de interesant. Rapoartele provin de la observatori de multe ori foarte subtili ai realităților din teritoriul lor de misiune. Informațiile pe care le dău sunt în general rezultatul unei cunoașteri directe a realităților locale. Sunt informații cu un mare grad de credibilitate, inclusiv în cazul cifrelor privitoare la situația numerică a diferitelor comunități catolice; în unele cazuri ele pot fi găsite la un alt misionar. Aceasta transformă rapoartele din volum în surse istorice de primă importanță.

Volumul este organizat în două secțiuni: rapoarte privind Ungaria (p. 39-233) și rapoarte privind Transilvania (p. 235-406). Prima secțiune se referă la spațiul regatului ungur propriu-zis de dinaintea catastrofei de la Mohács. În secolul XVII cea mai mare parte a acestui teritoriu se afla sub stăpânire otomană; doar Ungaria superioară avea alt regim, fiind încorporată Imperiului habsburgic. Oprindu-ne doar la relațiile care se referă la teritoriile locuite de români, semnalăm publicarea în volum a unor rapoarte deosebit de interesante privind Banatul: raportul lui Paolo de Cinquefonti (Paulus de Quinquefontibus) din anul 1667 (p. 209-211) și cel al lui Giovanni (Braenovici) a Dervente din anul 1676 (p. 212-225). Amândouă au fost scrise la o distanță de 1-2 decenii de la ocuparea de către otomani a banatului Caransebeșului și Lugojului (1658) și, dincolo de prezentarea situației confesiunii catolice în această parte a Banatului, ele surprind și impactul negativ pe care acest moment politic l-a avut asupra destinului catolicismului în regiune. Datele celor două rapoarte trebuie confruntate cu rapoartele privind misiunea în Banat în anii premergători cuceririi otomane,

întocmite de Giovanni Desmanich (din 1648 și din 1650), Gabriele Thomasii (din 1650) și Andrea Stipanchich d' Almissa (din 1650), publicate de Krista Zach în 1979 și reluate într-o nouă ediție, cu îndreptările de rigoare, de către I. Gy. Tóth (p. 79-87, 88-101; 102-107; 108-114).

Paolo de Cinquefonti dă date utile despre populația catolică din localitățile în care a acționat. Astfel aflăm că la Lipova trăiau atunci 700 catolici, care nu aveau o biserică, ci doar două case: în una se țineau slujbele religioase, iar în cealaltă locuiau misionarii. Ortodocșii, care trăiau în 100 de case, aveau însă o biserică. În Arad existau 1130 de case de ortodoci și un număr de 600 de catolici. Aici, ca și la Micălaca și Firiteaz, două sate din apropiere, slujea franciscanul observant Andrea Stipanchich d' Almissa. Misionarii din Arad deserveau și pe catolicii din satele din jur, ca și pe cei din Oradea și Ineu. Paolo de Cinquefonti recomandă Congregației trimiterea încă a unui preot. La Ostrov și la Țela, în apropierea Lipovei, existau 150 de catolici români, care nu aveau biserică, ci doar o casă în Ostrov, construită de Giovanni Desmanich, fostul prefect al misiunii franciscane din Lipova. Paolo de Cinquefonti își arată îngrijorarea pentru soarta acestor catolici care trăiesc între schismatici. La Lugoj nu mai trăiau catolici, iar la Caransebeș mai existau doar 10 case de catolici, lipsiți de un preot; ceilalți au fugit în Transilvania din cauza turcilor. În multe din satele regiunii există, însă, catolici dispersați printre schismatici. La Carașova există o comunitate catolică compactă, cuprinzând 600 de suflete, deservită de doi misionari.

Giovanni a Dervente face o descriere a principalelor așezări în care a acționat misiunea franciscană: Lipova, Arad, Ineu, Oradea, Lugoj, Caransebeș, Carașova, Orșova și Fet Islam (Kladovo), cu date despre geografia și obiceiurile locului, și cu informații privind istoria politică a ultimilor ani. De fiecare dată interesul principal este pentru compozitia religioasă a așezării. Lipova avea: 1 700 de mahomedani cu 6 moschei, 60 de case de ortodoci cu o biserică și 2 parohii, și 120 de case de catolici, totalizând 600 persoane, cu o biserică construită de Andrea d' Almissa, o capelă, o școală și o casă pentru călugări. Catolici existau și în trei sate din apropierea Lipovei: Ostrov, Țela și Vîrșmort, în total cca. 200 de persoane, trăind în 22 sau 23 de case. În Arad existau: 240 de case de turci, 1 000 case de ortodoci și 40 case de catolici. Catolicii de aici alcătuiau o parohie împreună cu cele 30 case de catolici (unele locuite de mai multe familii) din satul vecin Micălaca, parohia având 450 credincioși. La Micălaca existau și 14 case de calvini. În Ineu trăiau doar 15 sau 16 catolici, aici existând 7 parohii turcești și un mare număr de ortodoci. La Oradea, unde trăiau turci, schismatici, calvini și catolici, existau doar 30 sau 40 catolici. În apropierea Orăzii era situat un sat care avea 18 case de catolici de etnie maghiară. La Lugoj nu mai existau catolici după evenimentele din 1658. Orașul era situat într-o regiune locuită de români de rit schismatic. În mijlocul acestora trăiau dispersați și catolici de rit roman, în număr mic, câte 1 sau 2 case într-un sat. La Caransebeș au rămas puțini catolici, nu mai mult de 30 case. În satul Slatina existau 30 case de catolici de rit roman, care însă țineau sărbătorile după obiceiul grec (ortodox). În regiunea cea mai mare comunitate catolică (de limbă slavă – n.V.A.) era la Carașova: 100 case de catolici. La Vârșet nu existau catolici, iar puținii catolici de la Orșova erau negustorii bulgari. Pe drumul de la Carașova la Vârșet misionarul nu a întâlnit nici o casă de catolici; la fel, în satele dintre Vârșet și Timișoara nu există decât ortodoci și eretici, iar între Caransebeș și Orșova satele sunt locuite exclusiv de ortodoci.

De asemenea, unele din rapoartele privind misiunea în Ungaria superioară se referă, tangențial, și la zona de nord-vest a României de azi și sunt în legătură și cu realitățile din Transilvania propriu-zisă: raportul episcopului de Vác, Tarnóczy Mátyás din anul 1652 (p. 115-121) și raportul călugărului paulician János Vanoviczi din 14 iunie 1658 (p. 122-135). Despre români este vorba și în raportul lui Francesco Scacci din 1707, raport în care prepozitul din Szombathely – Vasvár/Eisenburg se ocupă de posibilitățile de misiune în Ungaria, inclusiv la necesitatea ca misionarii să cunoască limbile vorbite în acest spațiu. El face referire și la „Valachia” (de fapt Moldova – n.V.A.). Arată că aflat de la soldații generalului imperial Rabutin întorsii cu un an înainte din „Valahia” că acolo trăiesc foarte mulți catolici localnici (*catholicī nationalī*) și mulți catolici refugiați din Ungaria (de fapt, din

Transilvania – n.V.A.), și care sunt lipsiți de orice asistență religioasă. Această țară ar putea fi un teren de acțiune pentru catolicism. Pentru aceasta ar trebui folosiți misionari italieni, care s-ar putea înțelege ușor cu populația, fiindcă limba română „este o italiană coruptă, rămasă din timpul vechilor romani” (*la medesima lingua Vallacha, la quale è un'Italiana corrutta, restatavi sino dal tempo de gl'antichi Romani*) (p. 231). Știrea se referă de fapt la Moldova, cum remarcă și editorul (p. 233, n. 16).

Secțiunea volumului privitoare la Transilvania cuprinde un număr de 18 materiale. Nu toate sunt inedite. În afară celor două semnalate mai înainte – al lui Serafin Kun și al lui Francesco Leone de Modica –, volumul reia rapoarte care au fost deja publicate. Este vorba de două rapoarte ale franciscanului Modesto a Roma: unul, de mari dimensiuni și extrem de important, scris cândva între anii 1651-1662, despre misiunea catolică în Transilvania (p. 312-338) și celălalt, scris mai târziu, despre situația religiei catolice în această țară (p. 70-80). De asemenea, este editat integral raportul din anul 1657 al lui Kázmér Domokos, atunci custode franciscan al Transilvaniei, document din care Benda Kálmán a publicat în 1989 fragmentele privitoare la Moldova. Raportul face o istorie a misiunii transilvănene, fondată la cca. 1634, oferă date privind parohiile catolice și numărul de catolici pe arhidiacante și comitate, precum și date generale despre popoarele și confesiunile din țară (p. 290-311). Rapoartele pe care I. Gy. Tóth le publică pentru prima oară sunt inegale ca întindere și cu valoare informațională diferită. Aceste rapoarte sunt:

Raportul franciscanului observant Fulgenzio a Jesi, din 1644, despre misiunea în Transilvania (p. 258-266); rapoartele lui Modesto a Roma din 1649 (p. 267-277) și cca. 1650 (p. 278-284), care, mai ales primul, reprezintă o analiză interesantă și subtilă a situației misiunii catolice în Transilvania, cu problemele sale interne și neînțelegerile existente între misionari; rapoartele franciscanilor observanți Stefano a Lopara, din 1654 (p. 285-299) și Jegenyei Ferenc, din 1668 (p. 369-374), despre misiunea franciscană și problemele interne ale misiunii în Transilvania. Lippay György, arhiepiscopul de Esztergom, într-o scrisoare din 1665 către nunțiul vienez (p. 338-348), Giulio Spinola, nunțiu vienez, într-o scrisoare către un cardinal al Congregației (p. 349-354), și Christoph Schwisy, preot iezuit austriac, în 1665 (p. 355-359), oferă informații cu caracter general despre misiunea în Ungaria și Transilvania. Un raport din același an al lui Giulio Spinola către Congregație dă date nu numai despre religia catolică, ci și despre celealte confesiuni și despre popoarele Transilvaniei (p. 358-368). Despre situația confesională a românilor el arată: „Valachi in Transylvania sunt omnes schismatici, Graeco ritu utentes, habent episcopum, qui Albae Juliae extra muros civitatis residet, hi Valachi potior ex parte sunt rustici, exceptis quibusdam nobilibus Valachis circa Fogaras arcem et districtum Hatszeg et Kőuar commorantes. Erant quoque Catholici et Caluinistae Valachi in districtu Lugos et Caransebes, sed jam illa loca per Turcam sunt occupata. In Hatszeg adhuc reperiuntur Valachi catholici in bono numero, alii hinc inde sunt dispersi” (p. 361). Când rapoartele amintite până acum dau date statistice privind parohiile și credincioșii catolici, ele se referă, evident, în primul rând la Secuime, aşa cum face și Kázmér Domonkos, ajuns vicar apostolic, într-un raport din 1668, unde face un registru al parohiilor catolice de aici, pe scaune, cu indicarea numărului de suflete aparținătoare (p. 375-382). În două documente din 1670, Kázmér Domokos relatează despre vizitațiile sale canonice în scaunele secuiești Ciuc și Gurghiu (p. 383-389) și respectiv Odorhei, Mureș și Casin (p. 390-393), dând și numărul catolicilor din parohiile de aici. Date sumare despre catolicii din Secuime, cu indicarea pe scaune a numărului de parohii și credincioși, furnizează și János Nagyajtai Darkó în 1629 (p. 237-240).

Însemnătatea acestor surse pentru istoria României credem că nu mai trebuie argumentată. Inclusiv pentru problema delicată și încă puțin cercetată pe sursele de epocă a situației confesionale a românilor din Transilvania medievală (în sensul larg al termenului), volumul editat de István György Toth se relevă a fi un izvor de primă mână. Sunt prezente, însă, aici și alte date privindu-i direct pe românii transilvăneni în secolul XVII. Cercetătorul istoriei Transilvaniei în secolul XVII

găsește în acest volum o cantitate apreciabilă de informație. Utilă ar fi includerea acestor rapoarte ale misionarilor catolici în colecția *Călători străini despre țările române*.

Viorel Achim

* * *Români în știință și cultura occidentală. Enciclopedie*, Davis, 1992, 400 p.

Enciclopedia editată de „Academia română-americană de științe și arte”, avându-l ca redactor-șef pe Ion Manea, și ca redactori coordonatori, pe Dan Gabriel Cacuci, Constantin Corduneanu, Ionel Jianu, Mircea Ionițiu, Nicolae Șarambei, Elena Stămătescu, Lionel Scanteye, Lory Wallfisch, este o carte de mult așteptată* și dorită. În *Cuvântul înainte*, semnat de Maria Manoliu-Manea, președinta „Academiei română-americane de științe și arte”, sunt subliniate eforturile depuse pentru realizarea acestei cărți, precum și reproșurile posibile; fraza de încheiere lansează însă o provocare a cărei ironie nu se justifică deloc prin conținutul, îndrăznesc să spun, mai degrabă nesatisfăcător al cărții. Autoarea scrie: „Cititorilor nemulțumiți le lăsăm bucuria de a-i depăși (pe autorii cărții), dacă nu de a se auto-depăși întocmind o lucrare superioară celei de față” (p. 4). Este, fără indoială, o ironie inutilă, în condițiile în care cartea patronată de A.R.A. mustește de lacune; a le observa nu cere eforturi deosebite.

Este, oare, posibil ca o enciclopedie a românilor care s-au ilustrat cultural în Occident să nu cuprindă pe regretatul turcolog Nicoară Beldiceanu, profesor la Sorbona, pe bizantinologul Petre Ș. Năsturel, pe etnologul Paul H. Stahl, pe turcologul și publicistul Mihnea Berindei, pe medievistul Matei Cazacu, pe savantul Scarlat Lambrino, profesor la Universitatea din Lisabona, pe istoricul Constantin Marinescu, pe celebrul inventator Gheorghe (Gogu) Constantinescu, pe istoricul de artă Alexandru Busuiocceanu etc.? Lipsesc figuri de mărimi diferite care ar fi meritat totuși – după orice criteriu luat în considerare – să facă obiectul unor articole într-o asemenea enciclopedie; le enumăr, fără o ordine anumită: regizorii Lucian Pintilie, Andrei Șerban și Liviu Ciulei, pictorul Matei Lăzărescu, scriitorii Gherasim Luca, Miron Chiropol și Theodor Cazaban, pianistul Andrei Vieru, istoricul literar Sorin Alexandrescu, publiciștii Mihai Korné și Grigore Filiti, scenograful Radu Boruzescu, Antonia Constantinescu, artistul operator Ștefan de Fay (care a realizat imaginea la majoritatea filmelor documentare ale lui Paul Barbăneagră din seria „Arhitectură și geografie sacră”), sculptorul Victor Roman, artista plastică Dana Roman, publicistul Ion Solacolu, economistul Dan Pleshoyano, foștii diplomiți Emil Ciurea și Radu Plessia și mulți alții. Pentru activitatea sa de publicistică culturală ar fi putut fi menționat și Traian Popescu, redactorul revistei „Carpații” de la Madrid și editorul multor cărți legate de istoria și cultura românească (chiar dacă asupra convingerilor sale politice legionare sunt de exprimat toate rezervele cuvenite).

Într-o asemenea enciclopedie ar fi trebuit inclusi, de asemenea, doamna Cristina Sturdza, intermeietoarea Casei Române din Paris, domnul Alexandru Ghika, succesorul său la conducerea acestui așezământ cultural, precum și doamna Maria Brătianu, ale cărei străduințe pentru apărarea drepturilor omului în România sunt cunoscute. De asemenea, nu figurează nici Virgil Mihăilescu, creatorul Bibliotecii românești de la Freiburg im Breisgau. Enumerarea lacunelor ar putea continua și se poate chiar pune întrebarea: oferă această carte o imagine reală asupra exilului romanesc cultural, în condițiile în care este grevată de atâtea omisiuni?

Uneori articolele au un conținut incredibil de sărac, cum este cazul celui consacrat marelui etnomuzicolog și folclorist Constantin Brăiloiu (p.37). Nu este precizată data morții, iar biografia a se prezintă nepermis de sumară; nu este indicată lista sa de lucrări precum o întalnire în alte articole, de pildă în cel, învecinat pe aceeași pagină, dedicat „marii personalități” care este Ion I. Brătianu, „specialist electronist” (p. 37), fără studii superioare de electronică... O mare foto afie a lui Ion I. Brătianu, a cărui prestație pe scena politică românească după 1989 nu face decat să dăuneze memoriei strălucitoilor săi predecesori, pune în umbră cele câteva rânduri sărace consacrate

strălucitului savant de reputație internațională care a fost Constantin Brăiloiu. Această situație denotă ea, oare, lipsă de profesionalism, grabă de neînțeles conștientă confuzie a valorilor? Fără a vrea să facem „proces de intenție” autorilor cărții, să observăm că avem de-a face cu o enciclopedie cel puțin ciudată...

Iată încă o probă a acestei ciudătenii, conținută într-o frază ce se referă la uciderea savantului Ioan Petru Culianu: „Este posibil ca elemente ultranaționaliste ale fostei Securități a lui Ceaușescu – instituție care a supraviețuit sub nume schimbat în regimul neocomunist instaurat în România după 22 Decembrie 1989 – să fi pus la cale, probabil fără stirea guvernului român [subl. mea – M.R.S.], execuția învățătului profesor de istoria religiilor de la Universitatea din Chicago” (p. 112). O asemenea frază pune pe gânduri, pentru că, dacă continuitatea vechii Securități ține, din păcate, de domeniul evidenței, de unde știe autorul articoului despre Ioan Petru Culianu, ceea ce public nu s-a clarificat în nici un fel? Întâmplător sau nu, articolul nu este semnat..

Dimensiunile textelor consacrate diferitelor personalități sau așa-zise personalități nu sunt gândite proporțional cu însemnatatea acestora; astfel, despre Dinu Lipatti (p. 218-219), căruia nu i se publică nici fotografia – de altfel destul de ușor de găsit pentru cine voia cu adevărat să o caute – se scrie de trei ori mai puțin decât despre Leonid Arcade (Mămăligă) (p.13-15). În unele articole sunt indicate liste de lucrări, alteori acestea lipsesc, ca de pildă în cazul reputatului matematician Ciprian Foiaș (p. 149) și a.m.d. Supără, aşadar, inconsecvența în această direcție, dar mai ales nota encomiastică din multe articole (de pildă, din cel deja citat, despre Leonid Arcade, dar și din multe altele). Abundă citatele și referințele laudative, care încarcă textul adesea în mod inutil; sunt citate adesea recenzii și semnalări care aruncă o lumină excesivă asupra unor personalități, lăsându-se în umbră altele (lipsesc, de asemenea, profesorul Eugen Lozovan de la Copenhaga, ca și arhitectul Serban Cantacuzino, secretarul general al lui „Royal Society for Fine Arts” de la Londra, etc., etc.).

I se consacră un articol lui Nicolae Titulescu, lui Enescu, Elenei Văcărescu, lui Brâncuși; nu s-ar fi justificat atunci și un articol dedicat Marthei Bibescu, căreia scriitorul francez Ghislain de Diesbach i-a consacrat o substanțială monografie?

O inadvertență pe care o semnalizează este scrierea greșită a numelui mamei lui Eugen Ionescu: „Icard”, în locul formei corecte „Ipcar” (p. 197). Este indicată, însă, data corectă de naștere: 13 noiembrie 1909. Anul morții poetului Jenăchită Văcărescu nu este 1800, cum apare în enciclopedie (p. 369), ci 1797 (v. G. Bezviconi, *Necropolă Capitalei*, București, 1972, p. 277). De asemenea, afirmația conform căreia boierii Văcărești ar fi fost „înruditi cu Basarabiei” (p. 369) cere o explicare și o nuantare, pentru că, luată ca atare, ea nu corespunde realității.

Această carte reprezintă o sură de date asupra unor intelectuali și oameni politici români din exil (de pildă despre viața episcopului Valerian Trifa sau despre cea a lui Nicolae Petrescu-Comnen, al cărui nume apare tot timpul, în mod nejustificat, cu „e” final, la p. 395-396). Este de salutat, cred, articolul despre Principesa Illeana (cu fotografia ei), a cărei biografie este puțin cunoscută la noi, cel al lui Ioan Petru Culianu despre Mircea Eliade sau cel al lui Lory Wallfisch despre George Enescu. Cartea trebuie, însă, consultată cu precauție, pentru că ea își propune să consacre valori din toate domeniile culturii. În acest sens mi se pare că ea se găsește departe de țelul unei asemenea lucrări.

Mihai Sorin Rădulescu

EUGÈNE BOIA, *Romania's Diplomatic Relations with Yugoslavia in the Interwar Period, 1919 – 1941*, Columbia University Press, New York, 1993, 501 p.

Așa cum precizează chiar autorul, în prefată, lucrarea de față este singurul studiu în limba engleză care abordează problema relațiilor interbelice româno-iugoslave și, în general, un lucru aproape singular în istoriografia cazului (se mai cunoaște o singură carte pe această temă, cea

apartenând istoricului sărb de origine română, Gligor Popi, care a publicat-o în 1984). De subliniat că și Eugène (Beșeneanțu) Boia provine tot din mediul românesc al Banatului sărbesc.

În zona Europei Central-Orientale, relațiile de bună vecinătate sunt un lucru neobișnuit și cazul româno-iugoslav (âtât cel interbelic cât și cel postbelic) este unul din excepțiile fericite. Concluzia volumului prezentat aici este că, simultan, România și Iugoslavia sunt, în perioada cercetată, un exemplu de vulnerabilitate a statelor mici la presiunile externe ale Marilor Puteri. Și, mai mult decât atât, Eugène Boia nu cade în țesătura mitului privind relațiile bilaterale permanente „frătești”: cunoșcător profund al mecanismelor și tipurilor de legături reciproce, el arată – și acest lucru merită a fi discutat cu prisosință – că la bază au stat nu numai precedentele istorice (bune, de altfel) ci și o varietate de alianțe, convenții, înțelegeri, acorduri, legături dinastice și individuale. Toate acestea nu au avut un curs lipsit de dificultăți și chiar de tensiuni.

Relațiile cu vecinii au fost – se pare – determinante în evoluția raporturilor româno-iugoslave: Mica Înțelegere a avut la bază o acțiune defensivă la adresa Ungariei, iar Înțelegerea Balcanică a fost o alianță a intereselor potrivnice Bulgariei. De aici, într-adevăr, o evoluție excelentă a legăturilor București – Belgrad dar nu lipsită, cum arată adeseori și autorul, de divergențe.

Eugène Boia susține că principalele probleme care au umbrit și chiar amenințat la un moment dat raporturile speciale dintre cele două state au fost statutul teritorial al Banatului, după armistițiul de la Belgrad, din 13 noiembrie 1918, și drepturile minorității române din Macedonia, valea Timocului și Banatul sărbesc. Partea sărbă propunea, inițial, o linie de demarcație corespunzătoare căii ferate Orșova-Lugoj în vreme ce românii sugerau linia Belgrad-Mako, la est de Seghedin. Neînțelegările au determinat intervenția trupelor franceze care, la sfârșitul anului 1918 – începutul lui 1919, au ocupat perimetrul Orșova - Lugoj - Lipova - Panciova. Spectrul unui război local era, se înțelege, unul apăsător de vreme ce la 13 ianuarie 1919 premierul român Ion I.C. Brătianu, prințul regent Aleksander și premierul Stojan Protić discutau la Belgrad moduri de ieșire din criză. Români erau de părere că o soluție viabilă ar fi fost o frontieră naturală, în speță Dunărea. Aleksander a răspuns că Belgradul nu putea să abandoneze populația sărbă din Banat și aducea drept argumente înțelegările dintre Take Ionescu și Nikola Pašić, din toamna lui 1918, conform căror vestul Banatului trebuia să rămână sub administrație sărbă.

Cu o perfectă înțelegere a fenomenului istoric, Eugène Boia utilizează statisticile maghiare privind Banatul (din 1910), sugerând că mulți locuitori (români, sărbi, slovaci, evrei etc.) au fost trecuți la rubrica maghiarilor, pentru a majora procentul populației direct interesată în administrarea provinciei de către Budapesta; totodată, nu este pusă în discuție preponderența demografică a elementului românesc. Statisticile au folosit și lui Ion I.C. Brătianu în argumentarea expunerilor sale la Paris; premierul român s-a opus organizării unui plebiscit în Banat și, în același timp, la împărțirea regiunii între cele două țări deoarece România ar fi urmat să primească zona muntoasă, cu mine și păduri, iar Serbia zona industrială din jurul Timișoarei și regiunea agricolă din Torontal. Abia la 18 mai 1919, Comisia Teritorială a Conferinței de Pace a hotărât împărțirea Banatului; deziluzia era destul de mare la București de vreme ce zone integral românești (precum Vârșeț) rămâneau în granițele Regatului sărbilor, croaților și slovenilor.

Interesat de elementul românesc din Macedonia, valea Timocului și Banat, Eugène Boia avansează cifra de 229 398 – folosind surse iugoslave din 1921 – pentru numărul românilor din Iugoslavia. Autorul continuă, paralel, cu o analiză critică a acțiunilor guvernelor de la Belgrad. Din punct de vedere religios, spre exemplu, situația românilor din Banatul sărbesc era mult inferioară sărbilor din Banatul românesc. Ultimii aveau la dispoziție o organizare ecclaziastică completă, cu o episcopie la Timișoara (mutată ulterior la Velika Kikinda). Autoritățile române au acordat episcopatului sărbesc un statut legal în ceea ce privește relațiile cu statul și a fost inclus la cheltuielile din buget începând chiar cu 1919. Biserica Ortodoxă Română din Banatul sărbesc, în schimb, s-a lovit de numeroase greutăți datorate atât neprimirii ajutorului de la stat cat și indiferenței pasive din partea conducerii bisericești. Atunci când, însă, biserică română a dorit să

ajute parohiile de aici, autoritățile iugoslave au pus condiții imposibil de acceptat: spre exemplu, Belgradul, propunea mutarea vicariatului românesc la Veliki Bečkerek (Becicherecul Mare), acolo unde nu exista o parohie românească (p. 67-68). Este adevărat, s-au mai făcut și exceptii: în 1922, Nikola Pašić a acceptat deschiderea bisericii românești de la Bitolj (Bitolia, Monastir) cu condiția ca preotul să fie cetățean iugoslav. Biserica de la Bitolj a rămas singura biserică românească din Macedonia.

Inegalitatea de tratament era și mai evidentă în ceea ce privește învățământul. După războiul mondial, școlile sârbești din România au funcționat în aceeași măsură ca și înainte de 1914; mai mult, profesori fără acreditare și calificare academică au fost acceptați de comunitatea sârbă, fără să se înregistreze vreo ingerință din partea statului român. În Iugoslavia, în schimb, din 1920, toți profesorii români din Banat au devenit angajați ai ministerului de la Belgrad. Numărul lor a scăzut constant, ei fiind înlocuiți cu sârbi sau cu refugiați ruși, adepti ai lui Wrangel. Regatul sârbilor, croaților și slovenilor nu mai accepta nici învățători educați în România sub pretextul că ei aveau o școală de doar 7 ani în vreme ce învățământul necesar în școlile iugoslave dura 9 ani. (p. 101). Abia în 1923, conform unei înțelegeri, erau înființate secții românești la Școala Normală din Vârșet și sârbești la Școala Normală din Timișoara. Problema se complica însă – susține E. Boia – în sensul că Belgradul refuza să acorde statutul de minoritate română locuitorilor de această etnie din Macedonia și văile Timocului și Moravei, considerându-i „vlahi” sau „sârbi românizați” (p. 115).

Acestea sunt câteva din motivele de disensiune în raporturile interbelice româno-iugoslave și, pentru respectarea adevărului, nu putem decât să salutăm opțiunea autorului de a nu le minimaliza. O evoluție pozitivă – și continuu ascendentă – este consemnată după 1923/24, adică după desenarea granitelor, încheierea Micii Înțelegeri (1920-1921), stabilirea statutului reciproc al școlilor și bisericilor minoritare și, nu în ultimul rând, după uniunea dinastică dintre regele Aleksander și prințesa Mărioara, fiica regelui Ferdinand și a reginei Maria (în 1923).

În fața creșterii aspirațiilor revizioniste ale Germaniei, Italiei, Ungariei și Bulgariei, securitatea regională și necesitatea unei unite și puternice Mici Înțelegeri (din 1934, și Înțelegerea Balcanică) au avut întărietate asupra diferențelor individuale. Mai mult, cele două state au făcut parte din același tip de alianțe și sisteme fundamentale pentru Europa interbelică: Versailles, Franța și Marea Britanie.

Nu am constatat, pe parcursul deceniilor interbelice, existența vreunui an din care să fi lipsit consultările româno-iugoslave la nivel înalt sau cel puțin la nivel ministerial. Sigur, discuțiile permanente și negocierile bazate pe încredere și aspirații comune au redus mult din divergențele primilor ani postbelici și au născut o relație exemplară în spațiul regional european în discuție (alături de alte câteva excepții, printre care România – Cehoslovacia și România – Polonia).

Cum relevă și excelentul studiu de față, ambele state și-au acordat largi limite în evaluarea și evoluția politicii lor externe. Iugoslavia, de pildă, nu s-a opus stabilirii relațiilor diplomatice dintre România și U.R.S.S. (în 1934) și nici negocierilor privind încheierea unui pact de neagresiune româno-sovietic (convobirile Titulescu – Litvinov). La rândul ei, România nu a protestat față de tratatele încheiate de Iugoslavia cu Bulgaria și Italia (în 1937) și nici față de dinamizarea evidentă a relațiilor dintre Belgrad și Budapesta. Poate cel mai bine Grigore Gafencu a sintetizat o situație precum aceasta când, la sesiunea de la București a Înțelegerii Balcanice (20-22 februarie 1939), în calitate de ministru de externe, arăta: „Iugoslavia și România, unite prin atât de multe legaturi și interese comune, rămân pe deplin loiale politicii de înțelegere și solidaritate, care ia în considerație realitățile înconjurătoare și tot ceea ce ține de soliditatea și securitatea pe care aceste state se bazează” (p. 254).

Ultimul an al analizei făcute de Eugène Boia, 1940-1941, a adus schimbări majore în structura și fundamentele relațiilor iugoslavo-române. Astfel, în mai 1940, prințul regent Paul declară amiralului Miklos Horthy, regentul Ungariei, că este gata să înceapă negocieri pentru încheierea unui tratat de prietenie, un sistem politic care prevedea excluderea României. Schimbarea regimului intern din România a provocat dizolvarea Înțelegerii Balcanice (prin

retragerea anunțată de către guvernul legionar) și, în aprilie 1941, folosirea teritoriului român, în unele cazuri, drept bază pentru operațiile armatei germane în Iugoslavia. Așa cum mereu trebuie subliniat, deși cu interese specifice în zonă, Bucureștiul nu a participat – în condițiile în care a avut ocazia – la ocuparea teritoriilor fostului aliat și prieten (jumătatea lunii aprilie 1941). Dimpotrivă, guvernul român s-a străduit să mențină în stare de funcțiune normală Ambasada iugoslavă recunoscând, simultan, ca efect al modificărilor geopolitice evidente, independența statului croat condus de Ante Pavelici (6 mai 1941). Interesant de urmărit este cursul negocierilor pe care, la debutul invaziei germane în țara sa, ambasadorul la București, Aleksander Avakumović, le-a demarat pentru a împiedica o eventuală participare a României la împărțirea Iugoslaviei. El a apelat la Iuliu Maniu pentru a-l convinge pe generalul Antonescu; apoi, pentru că nici un reprezentant diplomatic (cu excepția ambasadorului Greciei) nu avea dreptul de a se întâlni cu regele Mihai sau cu regina-mamă Elena, el i-a contactat pe ministrul S.U.A., Franklin Mott Günther (cu o oarecare trecere la Antonescu), pe prințesa Elisabeta Ghika (din anturajul imediat al reginei-mamă) și pe ambasadorul grec Constantin Collas, singurul cu acces direct și permanent la Palatul Regal (p. 302). România a păstrat neutralitatea nu datorită insistențelor lui Avakumović ci, în special, pentru că a abordat o viziune foarte largă a politicii externe, aplicată și în timpul conflagrației mondiale. Renunțarea era cu atât mai importantă cu cât, în Banatul sărbesc, administrarea comunelor abandonate de autoritățile sârbești a fost preluată de români localnici care au plasat tricolorul românesc în locurile publice. Delegațiile care soseau la generalul Antonescu sau la ministrul român la Belgrad, Victor Cădere, cereau rapidă integrare a teritoriilor locuite de români.

Recunoașterea oficială a Croației de către România a provocat, la 9 mai 1941, întreruperea legăturilor diplomatice dintre București și Belgrad, pentru prima dată în istoria modernă. La 14 mai, Avakumović mărturisea generalului Antonescu că guvernul iugoslav putea trece peste orice, dar nu putea ignora recunoașterea statului croat.

Studiul lui Eugène Boia are la bază o documentație impresionantă: investigații în arhivele și bibliotecile românești, în cele occidentale, o cunoaștere perfectă a limbii sârbe i-au permis construirea unei perspective atinse rareori până acum (sau, poate, deloc) în ceea ce privește istoriografia problemei. Lipsa patetismului, analiza exactă, într-un perfect și plăcut stil anglo-saxon, cu o bibliografie demnă de invidiat, cu hărți revelatoare, atenția deosebită acordată detaliilor și nuanțelor, schimbărilor și evoluțiilor de rutină nu fac, toate la un loc, decât să recomande în mod călduros acest volum. Ni se pare de prisos să atragem atenția, în final, că orice fel de demers istoric asupra sud-estului european în perioada interbelică nu poate și nu trebuie să ocbolească realizarea de față.

Florin Anghel

IOAN HAȚEGAN, *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de jos. Comunități, populație și habitat într-un spațiu de interferențe culturale*, Edit. „Almanahul Banatului”, Timișoara, 1995, 132 p.+ 27 p.il.+ 3h.

Acest titlu prețios ascunde de fapt un dicționar de așezări medievale de pe valea inferioară a Mureșului, de la hotarul Transilvaniei istorice și până la Cenad. În articole independente sunt urmărite datele esențiale ale istoriei a 50 de așezări (24 așezări dispărute și 26 așezări care au supraviețuit până azi) din fostele comitate medievale Arad și Cenad, de la primele lor atestări și până aproximativ la anul 1700. Este, evident, o selecție, documentele medievale atestând în această zonă, pe cele două maluri ale Mureșului, câteva sute de așezări. Dar chiar și astfel, până la apariția unui dicționar complet al așezărilor de aici, cartea lui I. Hațegan poate fi totuși un instrument de

lucru util, chiar dacă modest, pentru cei care se ocupă de istoria zonei de vest a țării în evul mediu. Pentru fiecare așezare analizată, informația istorică este bine aleasă și sistematizată în una sau mai multe pagini. Sub aspectul cantității, ea depășește ceea ce oferă monografiile comitatelor bănătene publicate la sfârșitul secolului trecut. Articolele nu sunt prevăzute cu note, dar la sfârșitul cărții este indicată bibliografia cea mai semnificativă pentru această temă.

O astfel de întreprindere vine în prelungirea unei bogate tradiții, manifestată în Banat mai cu seamă înainte de cel de-al doilea război mondial, a monografiilor și a dicționarelor istorice de localități. De altfel, cartea de față se constituie prin reunirea articolelor cu un astfel de conținut publicate de I. Hațegan în ziarul timișorean „*Neue Banater Zeitung*” în anii 1987-1990.

Venera Achim

OTHMAR PICKL, HELMUTH FEIGL, *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock*, Redaktion: Friederike Goldmann, Willibald Rosner, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1992, 235 p.

Sub acest titlu sunt editate 10 comunicări prezentate în iunie 1990, la sesiunea de comunicări a Comisiei de istorie economică, socială și orășenească a Academiei Austriece de Știință, care împreună cu discuțiile care au urmat prezentării referatelor, introduc cititorul preocupat de problematica istoriei cotidianului în sfera cercetărilor de domeniu din spațiul germanic.

Toate studiile abordează metodologia de cercetare a problemelor specifice, ocupându-se de explicitarea conceptelor, natura surselor sau tehnica analizei de conținut, folosind în argumentare situații specifice din secolele XVII-XVIII, din spații diferite, precum Saxonia, Elveția, Austria, Istria sau Transilvania.

O abordare pur metodologică, la nivelul conceptelor și modurilor de investigare a istoriei cotidianului, este realizată de către Hans Jürgen Teutenberg în studiul *Alles das - was dem Dasein Farbe gegeben hat. Zur Ortbestimmung der Alltagsgeschichte*, (p. 11-43) în care insistă pe necesitatea completării studiilor istorice cu elemente care „dădeau culoare existenței”. Domeniul cotidianului trebuie supus analizei științifice printr-o abordare interdisciplinară, în care diversitatea temelor, legată de pluralismul metodelor să confere subiectului tratat o reprezentare cât mai completă cu putință. Și aceasta pentru că alături de problemele practice ale existenței vor fi investigate și mentalitățile, adică structurile de gândire colectivă și atitudinile, prin prelucrările trăirilor subiective în situațiile cotidiene, conturându-se un alt aspect al acțiunii umane. Pentru înțelegerea conceptului de „cotidian”, autorul face un excurs asupra câtorva orientări subiectualiste din metodologia sociologică și care, aplicate în studiul cercetării istorice ar putea ajuta la mai buna explicare a realităților trecutului. Autorul încearcă să contureze o imagine a ceea ce înseamnă „cotidian” în cercetările actuale din Ungaria (Agnes Heller) sau Germania (Jürgen Kuczynski sau Hans Peter Thurn), în care apare ca un sistem de acțiune și gândire care, odată percepute, îndepărtează aspectul „gri” sau „banal” conferit până acum trecutului. Prin investigarea unui cotidian social, a normelor convenționale și a modului în care acestea erau îndeplinite, se poate contura o „etică cotidiană”, ce ar completa condițiile de viață materială, descrise obiectiv, cu percepțiile subiective într-un cadru temporal și spațial definit.

Ca urmare, istoria cotidianului trebuie supusă rigorii științifice și tratată cu toată seriozitatea, întrucât ea deschide perspective de cercetare spectaculoase, inoperabile prin vechea istorie tradițională (micro-istoria, istoria celor de jos, etc.). Ele pun în centrul demersului

științific omul cu gândirea, simțirile și manifestările sale comportamentale, contribuind la conturarea identităților culturale.

În problema metodologiei se atrage atenția asupra unor categorii de documente pe care acest gen de istorie se fundamentează, precum și necesitatea unei noi citiri a acestora. Și pentru ca demersul metodologic să fie complet se pune și problema obiectivității în tehnica narativă, vis-à-vis de forța de argumentare științifică, domeniul în care autorul semnalează contribuțiile notabile ale lui E. Hobsbawm, J. Kocka, J. Rüsen sau C. G. Faber.

Asupra modului de cercetare a documentelor din arhive se oprește Karlheinz Blaschke (*Archivalische Quellen zum Alltagsleben in Sachsen 1600 – 1750*, p. 43-51), ce înțelege să supună aceste surse la o interpretare din perspectiva istoriei totale. El face o tipologie a documentelor Arhivei de Stat a Saxoniei, care pot oferi informații cuprinzătoare asupra a ceea ce însemna aplicarea justiției (semnificația pedepsei, a delictului sau a autorității orășenești, teritoriale sau bisericești), starea materială a oamenilor, mobilitatea socială, gradul de alfabetizare, aspecte de viață intimă a indivizilor sau consecințele financiare ale căsătoriilor sau deceselor.

Helfried Valentinitisch (*Strafgerichtsprotokolle als Quellen zur Alltagsgeschichte*, p. 69-83) ne propune o investigare a lumii marginale, a criminalității și devianței cu ajutorul actelor cuprinzând amenzi, plângeri, mărturii, acte de arestare, a căror analiză cantitativă poate sugera informații asupra eficienței aparatului de securitate al statului, asupra personalității acuzațiilor sau victimelor, precum și percepția subiectivă din epocă asupra criminalului, cerșetorului și pedepsei.

Rămânând tot în domeniul actelor de arhivă, Helmuth Feigl (*Heiratsbriefe und Verlassenschaftsabhandlungen als Quellen zur Alltagsgeschichte*, p. 83-101) analizează prin acte de căsătorie sau succesiune consecințele materiale ale căsătoriilor și deceselor, cum ar fi împărțirea bunurilor, obligațiile părintilor sau ruedelor la căsătorii, aranjamentele făcute de părinți sau diferențele de vîrstă dintre logodnici.

O imagine clară asupra sferelor de interes ale istoricului cotidianului în investigarea realității sociale, precum și a documentelor utilizate este dată de studiul lui Darja Mihelić, ce pune în discuție orașul Piran din Istria (*Das Alltagsleben einer küstenländischen Stadt im Lichte verschiedener schriftlicher Quellen*, p. 51-69). Se pune aici în valoare tocmai capacitatea cotidianului de a completa istoria tradițională, adăugând tabloului relațiilor politice ale orașului din zonă și structurilor sociale date despre practicarea meserilor, retribuții, exercitarea justiției, ce pun în lumină relațiile dintre oameni în cele mai diferite aspecte, de la sărbători și aspecte de viață privată până la alimentație, durata zilei de muncă și posibilități de distractie.

În legătură cu standardul de viață al oamenilor în aceste timpuri, Roman Sandgruber (*Leben und Lebensstandard im Zeitalter des Barock. Quellen und Ergebnisse*, p. 171-191) face o analiză a costului vieții, pormind de la aspectul finanțiar al construcției caselor până la componenta meselor (consistența și prețurile alimentelor, folosirea tacâmurilor, manierele de servire a meselor). Surprinzând și impactul războaielor, epidemiei și foamei asupra standardului de viață, autorul pune în discuție problema luxului, a risipei și distractiilor, ca motor al industrializării prin consecința lor: creșterea consumului.

O reluare a acestor probleme o realizează Marcus Mattmüller (*Aussagen der Bevölkerungs- und Agrargeschichte zum Alltagsleben. Eine Enquête an schweizerischen Beispielen*, p. 207-235) investigând mediile rurale elvețiene prin date demografice și de producție, la nivelul duratei de viață, rezistenței la epidemii și foamei, precum și la cel al alimentației specifice comunităților rurale, cu implicațiile sale asupra rezistenței biologice și psihice a oamenilor.

Studiul lui Karl Gutkas (*Bildliche Quellen zur Alltagsgeschichte*, p. 125-143) evidențiază alături de rolul documentului scris, gradul mare de relevanță al documentului figurativ pentru acest gen de cercetare istorică. El se oprește asupra tablourilor epocii reprezentând lupte, sărbători, jafuri, vânători sau familii, alături de care încep să-și facă loc cele ce țin de lumea muncii, a săracilor și bolnavilor. Importanța lor rezidă în rolul amănuntelor de vestimentație sau de mediu ambiental, care furnizează o imagine reală a condițiilor de viață ale epocii.

Considerăm semnificativ și instructiv pentru cititorul român cuprinderea în volum a două studii ce ating realitățile transilvane în secolul al XVIII-lea. Karoly Vörös (*Metamorphosis Transylvaniae. Wandlungen im Siebenbürgen des XVIII Jahrhunderts*, p. 101–125) investighează prin surse diferite (memoriile unui baron, ale unui proprietar de pământ și ale unui paroh) viața nobiliilor sub aspectul ospețelor (ceremonii, mese, vestimentație, distractii, arme de foc și trăsuri, etc.), al parazitismului nobiliar și decăderii morale. Cotidianul baroc al Transilvaniei este surprins în anecdotă amare sau prin nostalgia vremurilor trecute, fără pretenția prezentării mersului ideilor, și prin infățișarea realității „de jos”. Autorul reproduce și două fragmente semnificative referitoare la ceremoniile de nuntă și înmormântare, observate de baronul Peter Apor în cele mai surprinzătoare detalii.

Studiul lui Ernő Déak (*In guhter ruhe und stolzer sicherheit.. Einige Aspekte des bürgerlichen Alltags*, p. 143 –171) atinge spațiul Transilvaniei la nivelul organizării orașelor, pentru care folosește Statutele Sibiului. Normal, ele oferă posibilitatea conturării unei anume percepții a orașului și a cetățeanului, ce rezida în îndeplinirea unor obligații comportamentale, marcate de practicarea meseriei, apărarea privilegiilor orașului și îndeplinirea obligațiilor creștinești și prin aceasta oferind o imagine a modului de viață orășenesc.

Regăsim în aceste studii probleme de mare relevanță pentru cercetarea istorică, iar modul în care ele sunt prezentate, împreună cu metodele de studiu, arată cât de utile ar fi pentru o înțelegere mai adâncă și mai completă a realităților din trecutul istoric românesc, foarte bogat în documente care să susțină acest gen de cercetări.

Daniela Argeșeanu

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenziî, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile intrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatul vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, București – 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES. Mentalités – Civilisations

THRACO – DACICA

DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

NOUVELLE SÉRIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLȚENIEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

ARS TRANSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostatecii în relațiile daco-romane.

Spaime milenariste și cruciada în evul mediu.

Conquista și reconquista peruană.

Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Imperiul spaniol – etapele destrămării sale.

Viața românilor între eros și thanatos.

Cronologiiile domnilor din Țara Românească și Moldova.

Armata otomană la începutul secolului al XVIII-lea.

Acte domnești privind mănăstirile închinate.

Situată economică și socială în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715 – 1763).

Rapoarte diplomatice americane (1806 – 1829).

Aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Independența României și Italia.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Condica sfintei mănăstiri Căluiul.

Tratatele de pace în perioada primei conflagrații mondiale.

Cooperația românească interbelică între deziderat și realitate.

I. C. Filitti: Pagini de jurnal.

Italia și primul război mondial.

Mișcarea legionară și extrema dreaptă europeană (1927 – 1933).

Pozitia statelor europene față de războiul italo-etiopian văzută de diplomația S.U.A.

De la războiul preventiv la tratatul de neagresiune.

O alternativă de colaborare în interiorul Axei (1941 – 1944).

Toponimie și demografie istorică.

Calculatorul și metoda cantitativă în cercetarea istoriei.

O nouă direcție de cercetare: băncile de date istorice.

ISSN 1018 – 0443

43 356

Lei 2 000